

RÉVAY
JÓZSEF
SZÁZARCÚ
ÓKOR

BIGA

Révay József

Százarcú ókor

I.

ISTENEK

KRÉTA, A BIKAISTEN SZIGETE

A sziget úgy lebeg a tengeren Görögország és Afrika közt, mint valami óriás hajó. S mivel valaha a legnagyobb művész lakta labirintusát, nem volna csodálatos, ha egyszer megindulna, a hitregék ismeretlen ködeibe burkolódzva, végtelen messzeségek felé, mint ama föníciai király leánya, Európé, akit a bika alakjában udvarló Zeusz erre a szigetre mentett, isteni nászra, a tengeren át. Ez a sziget a hitrege sugaraiban fürdik már évezredekkel Homérosz előtt; már az Iliász áhítattal beszél róla; Egyiptom diplomáciai, szellemi kapcsolatban áll vele, Görögország csodálattal tekint rá. Mert Kréta az európai műveltség ősi bölcsője.

Talán éppen a hitregék csodálatos elbeszélései jelölték ki a szigetet erre a kiváltságos szerepre, mert hiszen napfényesebb, pálmásabb, kápráztatóbb szigetek bőven úsznak a Földközi-tenger rejtelmes vizén, s közülük nem Kréta a legkülönb, és mégis Kréta a választott sziget. Földrajzi adatai nem mondanak semmi különöset: kiváltságos szerepét sem az nem magyarázza meg, hogy területe mintegy 8380 km_2, hosszúsága 260 km, szélessége pedig hol 15, hol 60 km. Ahol 60, ott mint gigászi árbocrudak emelkednek ki belőle a zord hegyfokok. Óriási hegyeinek ködbe burkolódzó csúcsain valaha valóban lakhattak istenek; komor erdők takarója borítja a csúcsokat: mind fölül vannak a 2400 m-en. Az erdős hegyek alatt dús alföldek füllednek a déli napsütésben, olajfák és szőlők termése érik a verőfényben, méhecskék halmozzák a mézet valóban igazuk volt a régieknek, akik ezt a földet a boldogok szigetének nevezték. De már jó ezer esztendővel időszámításunk előtt városokkal hintette tele az emberi szorgalom a síkságokat és hegyoldalakat: hekatompolisz Krété - százvárosú Kréta néven magasztalja Homérosz. Ezek a városok most már több mint háromezer esztendeje élnek és virágoznak, miután végigharcolták a világtörténelmet.

Mindez csupa gyönyörűség volna, ha közben olyasmiről nem értesülnénk, hogy egy híres krétai ezt mondta: „A krétaiak mind hazugok” -ami éppenséggel nem túlságos dicséret a sziget népére, de egy ókori közmondás is megbélyegzi a kiváltságos sziget lakosságát, mikor ezt mondja: „Tria kappa kakiszta” - Három kappa a legrosszabb, ami annyit jelent, hogy három, kappával (ez a k betű görög neve) kezdődő nevű város: Kréta, Kappadokia és Karia lakosai a leggyalázatosabb emberek, kalózok, haslagok és hírhedt hazugok.

Mégis ez a nép teremtette meg Európa kultúráját - azaz, legyünk óvatosak: ennek a népnek az elődje, mert Kréta mai több mint félmillió lakosának javarészt nem a krétai őslakosok voltak az ősei. Az ősi, ötezer évvel ezelőtti krétai lakosság olyan nyelvcsaládból származott, amely egyik mai nyelvcsaláddal sem rokon. Nem voltak indoeurópaiak; meglehet, hogy az etruszkok rokonai voltak, de ki tudná ezt megmondani?

Istenek nyomában

A görög hitrege az Égei-tenger napfényes szigeteit sorra istenekkel népesítette be, és így Krétának is jutott isten, nem is egy. Elegendő csak a legfontosabb mondára utalnunk: mikor az ősisten, az öreg Kronosz (a falánk Idő) sorra megette gyermekeit, felesége végül a legfiatalabbat, a későbbi hírneves Zeuszt úgy mentette meg, hogy pólyába bugyolált követ nyomott helyette a falánk öreg szájába, a gyermeket pedig Kréta szigetére mentette. Itt a nimfák táplálták vagy egy későbbi változat szerint az Amaltheia nevű kecske. Ez is kiváltságos kecske volt: midőn egyszer letört a szarva, egy erdei nimfa virágokkal aggatta tele, megrakta gyümölccsel, és Zeusznak ajándékozta: ez a bőségszaru máig is jelkép. Mikor e derék kecske elköltözött az árnyékvilágból, hálás nevelt gyermeke, Zeusz megszerkesztette bőréből az égiszt (aigisz), a védőpajzsot, amelynek neve máig is él. S végül megadta neki azt a tisztességet is, hogy odarakta a csillagos égre, csillagképnek. Szinte természetesnek érezzük, hogy a fellegtorlaszoló Zeusz, mikor végre atyját letaszította a trónról, és maga vette át a világ kormányzását, üres óráiban nemegyszer visszatért Kréta szigetére. Ide hozta - miután előbb bikaalakot öltött (hogy fel ne ismerjék) - Európét, a keleti királyleányt, akit a hízelgő és csinos állat rózsaillatú lehelete igézett meg. Nem kell hozzá óriási tudományosság, s hamarosan megértjük, hogy ez a bika nem más, mint a sziget ősi istenségének mondai változata. Kréta a bikaisten szigete. Zeusz és Európé nászából két gyermek született: egyik Rhadamanthüsz, a későbbi alvilági ítélőbíró, a másik Mínósz, a sziget első nagy királya. Nyilvánvaló tehát, hogy a sziget őslakossága állatisteneket tisztelt: Mínósz volt a bika, felesége, Pasziphaé a tehén. A bikahagyomány utána is folytatódik: Mínósz és Pasziphaé házasságából már félig ember, félig bika szörnyeteg születik, a Mínótaurosz, és itt a hitrege homályán keresztül felderengenek előttünk a történeti idők körvonalai. Még csak annyit kell megemlítenünk, hogy a gyönyörűséges Európé, miután a csapodár Zeusz elhagyta, bánatában férjhez ment Aszterionhoz, Kréta egyik mondabeli királyához, és halála után Ellopisz néven istennővé lett,

akinek fáklyaünnepe nevezetes volt a szigeten. Földrészünk, a vén Európa, mindenesetre tőle kapta nevét.

Mínósz, Európé fia és Európa apja

Ahogy a félig mondai, félig történeti adatok a nagy Mínósz uralkodását elbeszélik, abban szintevilágosan felismerhetjük a krétai kultúra vándorlásának útját. Mínósz volt az Égei-tenger első ura, leverte a kariai hódítókat, Krétához csatolta a szigetek százait, kiirtotta a kalózokat. Mikor fiát, Androgeoszt az athéniek megölték, büntető hadjáratot vezetett Athén ellen, a várost emberadóra kényszeríttette, utána meghódította Megarát: békében bölcs, hadban hatalmas úr volt, lassanként ura az egész Földközi-tengernek. Alig több mint fél százada ismerjük e kultúra emlékeit, hagyományait, alkotásait. 1876-ban a híres német régész, Schliemann kiásta a peloponnészoszi Mükéné romjait, s már szinte negyedszázada ismeretes volt ez a különös görögföldi kultúra, mikor Sir Arthur Evans 1899-ben feltárta Kréta emlékhelyeit, elsősorban Knósszosz maradványait. Egyszerre világosság derült a mükénéi kultúrára; nyilvánvaló lett, hogy azonos az ősi krétai kultúrával. Ez a krétai vagy mínószi kultúra lett a mükénéi, majd a görög kultúra apja. Ennek a kultúrának nyomait megtalálták Egyiptomban is. Kréta őslakosai az etruszkok rokonai lehettek. A krétai műveltség elárasztotta az Égei-tenger egész szigetvilágát, meghódította Mükénét, nyomai ott vannak a peloponnészoszi Tirünszben, az egyiptomi Tell-el-Amarnában, a homéroszi Trójában, a szerbiai Vinca és Trebeniste rommaradványaiban, sőt Spanyolországban is előkerültek. Különös és csodálatos világ lehetett ez, az i. e. harmadik évezred táján: ha az emlékekbe belenézünk, szinte megtaláljuk bennük műveltségünk őselemeit, sejtszerű kezdetleges állapotban. Ezek az emlékek beszélnek, de az írásos agyagtáblák, amelyeket Evans tömegesen ásott ki Kréta földjéből, mélyen hallgatnak: írásukat senki sem tudja elolvasni.

„La Parisienne" - „A Párizsi Hölgy"

Spiridion Marinatos, az iraklioni Kritikon Musion (Krétai Múzeum) egykori igazgatója, 1939 óta az athéni egyetem tanára, mintegy négy évtizeddel ezelőtt pompás könyvben írta meg akrétai kultúra történetét. Összefoglalta a közönség számára azokat az adatokat, amelyek addig csak komor tudományos könyvekben voltak hozzáférhetők, vagyis inkább hozzáférhetetlenek. A tudományos megállapítások szerint a knósszoszi királyi palota az i. e. harmadik évezred végén épülhetett. Ez a palota az európai felsőbbrendű kultúra legrégibb emléke. Abban az ősi időben már építészek terve szerint épült, rengeteg szobája bizonyos szabályok szerint helyezkedik el, az udvarok, a lépcsők célszerűen és tervszerűen illeszkednek az épület

egészébe, és ugyancsak egységes tervről tanúskodik a kincstár, a kis templom és a kamrák sorozata. A palotában találtak olajsajtót, olaj- és borraktárakat, a külön meg nem világított helyiségekben fényaknákat, megtalálták az emeletek nyomait, a vízvezetéket és a mai angol kényelem minden helyiségét. Egyébként valószínűleg ők a feltalálói ennek a kényelemnek, s tőlük származott át a római birodalom minden részébe: hiteles nyomait megtaláljuk az afrikai Timgadban, Leptis Magnában, a szíriai Palmürában.

Ennek az ősi építészetnek értékes maradványai kerültek elő még Phaisztoszban, Malliában s az egykori királyi nyaralóhelyen, a mai Hagia Triada területén. Ezeket az épületmaradványokat majdnem ötezeréves romjaikban is bámulatos gazdagság, pompa és nagyszerűség jellemzi. Hatalmas nyitott csarnokok, gigászi falak lepik meg minduntalan a látogatót. Nyilván ezek az ősi krétaiak találták fel a kő- és téglaépítészetet itt Európa területén, ugyancsak a kőfaragást is, és ami a legfontosabb, ők használtak először vasat - ha csekély mértékben is - ezen a kultúrterületen. Alkotó nép volt a krétai: a görög műveltség nekik köszönheti a kitharát (pengető hangszer, széles nyakú, lapos testű hangszekrény hét vagy tizenegy húrral), a hexametert, a pénzt és a sportot. Mínósz népe alig ezeréves kultúrélete alatt elhintette az európai műveltség magvait. A rompalota művészi díszítése meglepő; szobordísz semmi sincs, de falfestmény annál több. Bizonyos, hogy tehetséges és eredeti művészek éltek itt. A férfi- és nőalakok ruhája, testtartása meglepőn elegáns, egészen különös, mai ízű; a férfiak derékfűzőt viselnek, a nők mélyen kivágott, kackiás ruhákat; egy ritmikus mozdulatú, karcsú férfialakot Virágos Hercegnek nevez a művészettörténet; liliomok közt áll, bal keze messzire lendül, jobbja behajlik, hullámos haját díszes diadém szorítja rendbe, s mint remek sisakforgó, úgy leng fölötte három hajlékony pávatoll; egy különös, pikáns szépséget La Parisienne-nek: hajviselete egészen mai, művészi fodrait és hullámait a mai hölgyek is megirigyelhetnék; harangos szoknyája fölött afféle tunika, amely keblét szabadon hagyja, derekán az ősi krétai fűző, a kígyóöv: ezt a férfiak is használták; vékony szemöldöke, pisze orra, csöpp szája, puha karja, finom keze - valósággal a mai női szépségeszmény megtestesülése.

Egy másik falfestményen virágos hajdíszű, gazdag ruhájú nők fordulnak érdeklődéssel valamerre: ezt a Páholynak szokták nevezni; három mosolygó hölgy, egy balra néz, kettő jobbra; díszesen hímzett mellénykéjük krétai szokás szerint szabadon hagyja keblüket, finom kezük riadt mozdulata meglepetést árul el: talán bikaviadalt néznek (a bikaviadalt is megörökítette az egyik festmény), hajuk hármas hullámban nyugtalankodik fejükön, gyöngyfüzérek és drágakő pántok abroncsaiban, fülük mellett előrecsapott hajcsigák, homlokukon diadém szorítja le a csintalan, de szabályos fürtöket -s mindehhez a vékony, tépett szemöldök: bizony, ez a néhány ezer év nyomtalanul suhant el a hölgyek fölött. Különös, érdekes és vidám világnak látszik ez az ősi krétai világ, az embereket az élet vágya és lendülete fűti, s nem csoda, ha egy monda a tűzrabló Prométheuszt is kapcsolatba hozza Kréta szigetével. A rompalotában lépten-nyomon ott szerepel a bika és a kettős balta, a labrüsz, az ősi bikaisten jelképe, melyről a sziget legnagyobb nevezetességét, a labürinthoszt is elnevezték. Ezek a jelek figyelmeztetnek rá, hogy istenek nyomában járunk.

S még az élet komor pillanatai sem indították e művészeket komor ábrázolásokra: az élők a gyógyulásért a meggyógyult testrész művészi mintájával adtak hálát a bikaistennek. A szobrászatot mindössze néhány elefántcsont faragvány képviseli; az elefántcsontot Egyiptomból hozták, mert hajóik sűrűn keresték fel ezt a gazdag országot.

Valamennyi rompalota közt a legnagyszerűbb Mínósz knósszoszi palotája: külön városrész, valóságos útvesztő. A késői látogató, aki ötezeréves romján mereng itt a kék ég alatt, a kék tenger fölött, élénken el tudja képzelni Mínósz király valamelyik udvari ünnepélyét, amelyen finom és előkelő hölgyek koszorúja gyönyörködött az udvari felvonulásban, miközben a trónteremben, éppen a trón mellett, halkan és frissen csobogott a művészi medencében a hegyek forrásvize.

Hic habitat Minotaurus

Egy pompejibeli iskolás fiú, talán kétezer évvel ezelőtt, furcsa ákombákomokat rajzolt az egyik ház falára, s aláírta: Hic habitat Minotaurus - Itt lakik a Mínótaurosz. Az ákombákom a krétai labirintust ábrázolta, ezt a szövevényes útvesztőt, amelyet Mínósz király Daidalosszal, a művészek ősével építtetett. A pompejibeli útvesztő első pillanatra csak vonalak zűrzavara, de ha pontosan végigmegyünk folyosóin, rájövünk, hogy agyafúrt útvesztő bizony. Kedvelt játékuk ez a régieknek; az idő megszépítette a labürinthoszt, amely valamikor a borzalmak tanyája volt. A krétai labürinthosz mondája valószínűleg a Gortüna melletti kőbányák tekervényes és úttalan föld alatti folyosóin alapul. Különben a történelem sok ókori labürinthoszról tud, de az igazi, az ősi, a hamisítatlan labürinthosz a krétai volt.

Építése - mint említettem - Daidalosz nevéhez fűződik. Daidalosz (Daedalus), az ókori feltaláló szellem jelképes képviselője, a monda szerint Erekhteiosz athéni király fia volt. Az istenektől kapta a művészet titkait, s oly csodás alkotásokkal lepte meg a világot, hogy seregestül tódultak hozzá a tanítványok; sajnos, nemcsak a művészetek megalapítása, hanem az első művésztragédia is az ő nevéhez fűződik; mert mikor észrevette, hogy egyik tanítványa, Kalosz (Szép), feltűnően tehetséges, művészi féltékenységből megölte. Ezért menekülnie kellett a büntetés elől, s eljutott Kréta szigetére; ott a hatalmas Mínósz király szolgálatába állt. A gyönyörű paloták építésében természetesen bőven akadt munkája, a monda szerint dolgozott a knósszoszi palotában is, de legnagyobb alkotása mégis a labürinthosz.

A labürinthosz falait a labrüsz (kettős balta), a bikaisten ősi jelvénye díszítette: ebből nyilvánvaló, hogy a labürinthosz tulajdonképpen a bikaisten temploma volt. Mínósz király, mikor szörnyeteg fia, a Mínótaurosz megszületett, a monda szerint ide záratta be, s éppen erre a célra építtette a labürinthoszt. A mondának ez az adata világosan utal a bikaisten (vagy legalábbis bikafejű isten) tiszteletére. Mivel pedig az athéniek megölték Mínósz király egyik fiát, a hatalmas király büntető hadjáratot vezetett ellenük, megalázta őket, és arra kényszeríttette a várost, hogy kilencévenként hét fiatal fiút és hét fiatal leányt küldjön áldozatul a Mínótaurosznak. A mondának ebben az adatában a régi emberáldozatok emléke kísért. A labürinthoszba zárt fiatalokat elpusztította a szörnyeteg, vagy pedig megszöktek előle, és az útvesztő kanyargóiban nyomorultul elpusztultak.

Ez a sors várt Athén nagy hősére, Thészeuszra is, aki ugyancsak emberáldozat fejében került a labürinthoszba. Történt azonban, hogy

Ariadné, Mínósz király leánya meglátta az ifjú hőst, s meglátni és megszeretni őt már akkor is egy pillanat műve volt. Kétségbeesve rohant a mindentudó művészhez, Daidaloszhoz: adjon neki tanácsot, hogyan menthetné meg szerelmesét, és Daidalosz, a nagyszerű feltaláló, ekkor feltalálta Ariadné fonalát. Thészeusz az egyik labrüszhöz erősítette a gombolyagot, kezébe vette a fonál végét, s addig járt-kelt az útvesztőben, míg meg nem találta és meg nem gyilkolta a szörny Mínótauroszt. Utána aztán a fonal mentén szerencsésen visszaérkezett.

Thészeusz a győzelem után a férfiaknak immár több mint ötezeréves szokása szerint elhagyta Ariadnét, és elvitorlázott, a király pedig felelősségre vonta a művészt vakmerő cselekedetéért, s büntetésül őt záratta a labürinthoszba.

A szárnyas ember legendája

Egy ókori dombormű, amelyet a római Villa Albaniban őriznek, kalapácsos embert ábrázol, amint karosszékében ül, s a szerszámpadon éppen hatalmas szárnyakat eszkábál össze, előtte sudár ifjú áll, jobb vállán szárnnyal, amelyet mellén átfutó hevederek szorítanak testéhez: Daidalosz és Íkarosz a két szárnyas ember, apa és fia, a repülni vágyó ember örök jelképei. Daidalosz menekülni akar, mivel azonban a labürinthoszból Thészeuszon kívül emberi lény még nem jutott ki, rendes úton ő sem menekülhet. Így jut arra a gondolatra, hogy szárnyakat készít magának és fiának, s kirepül az útvesztőből. „Mínószé lehet az egész világ, de a levegő tengere nem az övé" - mondja a mester Ovidiusnak abban a szép versében, amely mondáját megörökítette. De van Ovidiusnak még egy kifejezése, amely az ember fölfelé vágyódását klasszikus tömörséggel örökíti meg: „Caeli cupidine tactus" - Elfogta a magasságok vágya. Természetesen a monda semmit sem tud még motorról és légcsavarról, még csak ott tart, ahol a régi századok repülőkísérletei: a mechanikus és mozgatható szárnyaknál. De már él a gondolat, s ez a gondolat többé nem fog elaludni soha. Daidalosz viasszal ragasztja össze a szárnyak tollait, merész ívben fölrepül fiával együtt, s egyre messzebb-messzebb távolodik a borzalmak szigetétől. Magasba törő és meggondolatlan fia, Íkarosz egyre följebb repül, egyre közelebb kerül a naphoz, a nap forrósága felolvasztja szárnyai viaszát, a szárnyak lehullanak, s ő a tengerbe zuhan, mint egy másik mondában ama másik engedetlen fiú, Phaéthón, Apollón fia, aki ugyancsak lezuhant az égről tüzes szekerével. Az ember lezuhan és elbukik, de a szárnyas ember legendájának mégis az a tanulsága, hogy a repülés vágya és gondolata örök és elpusztíthatatlan.

Mínósz, a földi ember, üldözőbe vette a szárnyas művészt, de nem tudta utolérni. Daidalosz eljutott Szicíliába, Kókalosz királyhoz, s mikor Mínósz király odaérkezett, Kókalosz megölette. Hérodotosz meséli, hogy Szicíliában temették el a bikaistent; az a tény, hogy sírját sok helyen mutogatják, Gadesben is, Kréta szigetén is, jelzi, a mínószi kultúra elterjedésének állomásait.

Új idők dala

Kréta lassanként kibontakozott a mondák ködéből. Történeti életének adatai azonban kevésbé érdekesek. I. e. 1500 körül néhány évtized alatt sűrű rajokban szivárogtak be a szigetre magas termetű, harcias emberek: az akhájok. Valamikor Kréta adta a kultúrát a világnak, de maga elpuhult a bőségben és jólétben. A mínószi ország hadseregének

a tőr volt az egyetlen fegyvere és a pajzs a védőeszköze. Mikor i. e. 1450 táján a mükénéi hadsereg az éj leple alatt váratlanul megjelenik Kréta keleti partjain, a királyi hadsereg nem tud ellenállni neki, a rajtaütés teljes sikerrel jár; a partra szállt mükénéiek sorra megrohanják és felégetik a városokat, a megrettent királyt békére kényszerítik, s többé nem távoznak az országból, hanem letelepednek. Azonban ezzel még nem telt be a mérték: alig ötven év múlva rázúdul a második mükénéi hullám is Krétára. Ez a második hadsereg már komolyan vette a dolgát: földig rombolta Kréta városait, s ekkor pusztult el Knósszosz is, a királyi palotával együtt. Néhány száz év múlva, valamikor
i. e. 1100 körül, a dórok betörése véget vetett Mükéné hatalmának, de Mükéné pusztulásával elpusztult a krétai kultúra is.

A történelem földbe temette a csodás sziget városait és emlékeit, föld alatt szunnyadt a Virágos Herceg és A Párizsi Hölgy, s mintegy félezer évig Homérosz szavai zengtek az Égeitenger partvidékén és szigetein.

A NAPISTEN NÉPE

A Közel-Kelet legértékesebb földje az a roppant fennsík, amely a Tigris és az Indus, továbbá a Kaspi-tenger s Aral-tó és a Perzsa-öböl és Arab-tenger közt terül el. Ez a föld, az ókorban Ariana, ma iráni fennsík, nagyjából megfelel a mai Irán területének, és természetesen csak részben fennsík, mert égbe nyúló hegyek mellett (Elbrusz) puszta homoksivatagok éppúgy előfordulnak benne, mint termékeny alföldek. Pompás vizei és legelői kiválóan alkalmassá tették a lótenyésztésre, s valóban, néhány híres lovas törzs lakott e területen, mint például a parthusok, a római birodalom veszedelmes ellenségei. A terület változatos felületi tagoltsága mindenféle kultúrát lehetővé tett: az állattenyésztést és földművelést éppen úgy, mint az erdőgazdálkodást és a bányászatot. Északon a Kaukázus nyúlványai húzódtak a Kaspi-tenger partján, majdnem 4000 méter magasságban, nyugatról délkeletnek pedig 5000 méterig emelkedő hegyóriások keretezték az iráni fennsíkot egészen Harmoziáig, a mai Perzsa-öböl bejáratáig. A tengerparton pálmák díszlettek, s bőven megtermett a datolya, a folyók és tavak ontották a halat, csak egyet nem tudtak az ókoriak: hogy ez a föld, a szomszédos Irakkal együtt, a világ leggazdagabb olaj termő vidéke.

Azok az indoiráni, vagyis árja néptörzsek, amelyek ezt a területet lakták, akármilyen közeli rokonai voltak is egymásnak, mégis külön-külön, független életet éltek, mindaddig, míg az Eufrátesz és a Tigris áldott medencéjében elhatalmasodott asszír birodalom szemet nem vetett rájuk. Asszíria, a mai Irak őse, előbb csak egyet harapott le Ariana testéből: elvette Médiát. Aztán a harcias és büszke médek is kedvet kaptak a hódításra: lenyelték Perzsiszt (Farszisztan), a későbbi perzsa birodalom magját, a nagy Kürosz szűkebb hazáját, híres fővárosával, Perszepolisszal együtt. A méd uralom majdnem száz évig tartott; Phraortész, Küaxarész és Asztüagész méd királyok egész Ariana urainak érezhették magukat, hiszen a többi iráni tartomány (Karmania, Gedroszia, Drangiane, Arakhoszia, Parthia, Baktria) javarészt a nyugati, gazdag és műveltebb Perziszhez igazodott. Nem is tűrte sokáig Perzsisz a méd uralmat, csak hívatott férfiúra várt, aki kivívja az ország függetlenségét, s egyúttal egyesíti Ariana tartományait egyetlen hatalmas birodalomban. Ez a férfiú az i. e. VI. században meg is érkezett Kürosz személyében.

Asztüagész álma

Küaxarész méd király uralkodása alatt (i. e. 634-594) a médek már úgy elhatalmasodtak, hogy Asszíriát is leigázták, Ninoszt (Ninivét) elfoglalták, és dús harácsolások után elpuhult életre, tivornyázásra adták magukat. Mikor Küaxarész fia, Asztüagész került a trónra (593-559), a médek már sejtették, hogy a fegyelem meglazulásának s a mérhetetlen tékozlásnak rossz vége lehet; de még inkább sejtették ezt a perzsák, akik lesték az alkalmat, hogy visszaszerezzék függetlenségüket. Maga Asztüagész tele volt komor sejtelmekkel, legalább erre mutat az, hogy uralkodása alatt két ízben is furcsa álmot látott. Egyszer azt álmodta, hogy leányából, Mandanéból oly forrás fakadt, amely ellepte városát, sőt elborította egész Ázsiát. Kétségtelen,hogy e furcsa álom hallatára mi nyomban Emese álmára gondolunk: Emese, az Árpád-ház ősanyja, Ögyek felesége, egyebek közt azt álmodta, hogy méhéből hatalmas folyó támadt, amely messze idegen földeket is elárasztott. A szkíta jósok úgy magyarázták ezt az álmot, hogy Emese utódai messzi földeket fognak meghódítani, és népüket új hazába vezetik. A perzsák sokat érintkeztek a Kaspi-tenger és az Aral-tó környékén tanyázó szkítákkal, s nem lehetetlen, hogy ennek a nagy jelentőségű álomnak a mondája közös kincsük volt valamikor perzsáknak, szkítáknak és talán a magyarok őseinek is...

Asztüagész mágusai megértették az álmot, s Mandane gyermekének világuralmára magyarázták. Asztüagész megijedt, s hogy megelőzze a bajt, leányát nem méd főemberhez, hanem ismeretlen perzsa köznemeshez adta feleségül: Kambüszészhez. Leánya házasságának első évében Asztüagész megint álmot látott: leánya ágyékából óriási szőlőtőke fakadt, és egész Ázsiát elborította. Most már komolyan megrémült a közeledő végzettől, és leányát elhozatta Perzsiából, hogy a gyermekét, amint megszületik, nyomban megölesse.

De minden emberi mesterkedés hiábavaló a végzet ellen; hiába tették ki Oidipúszt, Mózest, Romulust és Remust; az istenek akarata teljesült. Hiába parancsolta meg Asztüagész is leghívebb emberének, Harpagosznak, hogy pusztítsa el a gyermeket, akinek születése után a Kürosz nevet adták. Kürosz életben maradt. (Ezeknek a mondáknak az a céljuk, hogy hangsúlyozzák a jövendőbeli harcosnak, a gondviselésszerű férfiúnak isteni küldetését és jelentőségét.) Nos, Harpagoszban fölébredt a lelkiismeret, színleg vállalta ugyan a megbízatást, de rögtön magához hívatta Asztüagész egyik gulyását, Mithradatészt, és átadta neki az aranyruhákba pólyált csecsemőt, Asztüagész parancsával együtt. Mithradatész felesége, Künó (kutya), éppen akkor halott gyermeket szült; a házaspár tehát a halott csecsemőt tette ki a vad hegyekbe, a királyi gyermeket pedig fölnevelte, mintha a maguk gyereke volna; még más nevet is adtak neki. Harpagosz pedig jelentette a királynak, hogy végrehajtotta a parancsot, meg is mutatta a királyi ruhákba pólyált holttestet, s így esett, hogy a gulyás gyermeke királyi temetésben részesült.

A nyúl meg a sarló

De hát a mesében, csakúgy mint a valóságban, előbb-utóbb ki kell derülnie az igazságnak. Mikor Kürosz tízéves lett, nevezetes dolog történt. A falusi gyerekek királyosdit játszottak, és természetesen Küroszt választották királyuknak. Kürosz, a kiskirály, kiadta parancsait: a gyermekek egy részét építésre rendelte ki, másokat követeknek, s mindenkinek adott valami munkát. Egy előkelő méd nemesnek, Artembarésznek fia nem akarta teljesíteni a parancsot, Kürosz tehát lefogatta, és megvesszőztette. A gyerek otthon felpanaszolta a gulyás fiának kegyetlenségét, Artembarész felháborodottan a királyhoz rohant, s elégtételt kért. Asztüagész maga elé hívatta a gulyást is, Küroszt is, és felelősségre vonta őket. Kürosz önérzetesen védekezett: király volt, tehát joga volt megbüntetni az engedetlent; ha a király méltónak tartja a büntetésre, ám büntesse meg. Asztüagésznek úgy rémlett, hogy az önérzetes válasz és a nemes magatartás előkelőbb származást takar; a fiú kora is szöget ütött

fejébe, hirtelen furcsa sejtelme támadt. Artembarésznek teljes elégtételt ígért, elküldte, a gulyást pedig kivallatta. Mithradatész ugyan csak a kínpadon vallott, de Asztüagész végül mégis megtudta Harpagosz csalafintaságát. Harpagosz, mikor vallatóra fogta, őszintén elmondta, mit tett (hiszen ő nem tudta, hogy a gulyás elcserélte az élő és a halott gyermeket), de a király nem hitt neki. Úgy mutatta, mintha nagyon boldog volna, hogy unokája megkerült, s ezért lakomát rendezett; meghagyta Harpagosznak, hogy küldje el fiát a kis Küroszhoz játszani, maga pedig öltözzék díszbe, és jöjjön el a királyi lakomára. A lakomán aztán a fiát tálalta fel Harpagosznak, aki végigette az ételsort, s mikor a király meg is mondta neki, hogy a tulajdon fia húsából evett, halálos bosszút esküdött Asztüagész ellen, bár színleg alázatosan belenyugodott a király büntetésébe.

Most még egyszer megkérdezte a mágusokat a király, hogy mit tartanak egykori álma s a gyermek felől, aki, íme, él és megkerült. A mágusok megnyugtatták Asztüagészt, hogy semmitől sem kell tartania, mert a gyermek nem az ő trónusát fogja elfoglalni, hiszen máris király: a falubeli gyermekek királya, testőrökkel, ajtónállókkal, hírnökökkel és követekkel; ha pedig máris király, akkor többé már nem fog uralkodni, mert az álomlátás ezzel beteljesült. A mágusok tanácsára tehát a fiút nyugodtan visszaküldte Perzsiába szüleihez. Kambüszesz és Mandane most ébredtek rá, hogy fiuk az istenek kegyeltje; már az is erre mutatott, hogy csodálatos módon megmenekült, és Künó, vagyis a kutya, Ahuramazdának, az irániak főistenének szent állatja táplálta.

Kürosz férfiúvá serdült, és nemes kortársai közül is kivált bátorságával és vitézségével; ő volt Perszisz legnépszerűbb embere, s benne látták honfitársai a jövő szabadítót. De útját nemcsak ő maga, hanem Harpagosz is egyengette; a bosszúra szomjazó Harpagosz egyenként megnyerte a méd főurakat tervének: hogy vessenek véget Asztüagész kegyetlen uralmának, és Küroszt tegyék meg uruknak. Most már szerette volna Küroszt is értesíteni, de az utakat a király katonái őrizték, hogy Asztüagészt meglepetés ne érhesse; ennélfogva Harpagosznak cselhez kellett folyamodnia. Fogott egy nyulat, felhasította, beledugta levelét, aztán megint bevarrta, s odaadta egyik leghívebb szolgájának, hogy vigye el Persziszbe Kürosznak, de mondja meg, hogy maga bontsa fel a nyulat, és senki se legyen akkor mellette. Így kapta meg Kürosz a fontos levelet, amelyben Harpagosz felszólította, hogy beszélje rá a perzsákat az elszakadásra, szervezze meg a perzsa hadsereget, és támadja meg Asztüagész hadát: ő maga gondoskodik róla, hogy a méd főurak csapataikkal együtt átpártoljanak Küroszhoz a csata döntő pillanatában. Kürosz, mivel tudta, hogy Perszisben még sok híve van Asztüagésznek, s ezek félelemből nem mernek majd fölkelni ellene, ravasz cselt eszelt ki: levelet hamisított, összehívta a perzsákat, felolvasta a levelet, amelyben Asztüagész őt nevezi ki a perzsák vezérévé. Kürosz most azt a parancsot adta nekik, hogy másnap valamennyien sarlóval jelenjenek meg a gyűlésen. Kürosz legodaadóbb hívei a nemesek voltak, ezek közül is leghűségesebbek a paszargadák, a perzsa arisztokraták; közéjük tartozott az Akhaimenida család, amelyből Kürosz is származott. Ennek a családnak a tagjai uralkodtak Perszisben a méd hódoltság előtt is, utána is. De nemcsak a harcosok s a nemesek gyűltek össze Kürosz parancsa szerint, hanem a földművelők és a nomádok is: a perzsa egység ezzel máris megvolt. Perszisz tartománynak volt egy tövisekkel benőtt vidéke, s most Kürosz megparancsolta, hogy a töviskórót az egész óriási területen egy nap alatt irtsák ki. A perzsák elvégezték a nehéz feladatot, s ekkor Kürosz meghívta őket másnapra lakomára.

Politikai lakoma

A fehér asztal a politika kitűnő eszköze volt már az ókorban is. Az a lakoma, amelyet Kürosz a perzsa előkelőknek adott, talán éppen minden politikai ebéd és vacsora őse volt. A perzsák szerették az ételt-italt, és különösen szerették a bort; legjobban szerették hivatalos tanácskozásaikat is borozgatás közben elvégezni, nemegyszer tökrészegen hozták a legfontosabb határozatokat - melyeket aztán józan fővel felülvizsgáltak -, de a józanul hozott határozatokat is még

egyszer megvitatták részegen. Ez a mostani lakoma szokás szerint bőséges volt; Kürosz levágatta apja kecskéit, juhait és marháit, s nemcsak ezeknek húsát tálalta fel, hanem még sok egyéb ízes ételt is meg bort bőségesen. Ebéd után, az emésztés és a mámor kellemes hangulatában, megkérdezte a perzsákat, vajon a tegnapi nehéz munkát választanák-e inkább vagy a mai bőséget. A perzsák felelete nem lehetett kétséges; Kürosz pedig kapott rajta, s megígérte, hogy ha parancsait követik, mindig részük lesz ebben, ha ellenben nem engedelmeskednek, akkor szolgaság lesz a sorsuk. „Vagytok ti olyan legények, mint a médek szavalta -, elbántok velük akár csatában is. Hallgassatok rám, és szabadok lesztek. Azt hiszem, az isteni végzet bízta rám ezt az ügyet!” Kürosz hivatástudatát igazolta a történelem.

Lázasan szervezkedtek a perzsák, de Asztüagész sem maradt tétlen; érezte, hogy a végzet tornyosul fölé, gyorsan akart cselekedni. Magához hívatta Küroszt; Kürosz a követtel azt üzente vissza, hogy sokkal hamarább ott lesz, mint Asztüagész gondolná. A méd király tehát megindította seregét, és a fővezérséget - ez is a végzethez tartozik - éppen a bosszúért lihegő Harpagoszra bízta. Az eredmény Küroszt igazolta: a méd sereg java része átpártolt a perzsákhoz, a többi pedig gyáván harcolt, és hamarosan megfutamodott. Asztüagész serege maradékával visszavonult Ekbatanába, rendbe szedte a méd harcosokat, és kirohant velük, hogy megsemmisítse Kürosz hadseregét. Ez azonban hiábavaló erőlködésnek bizonyult: seregét az utolsó szál emberig elvesztette, s maga foglyul esett. Harpagosz a csata után kárörvendőn kicsúfolta a bukott királyt, Kürosz azonban nagylelkű volt: megbocsátott neki, és haláláig magánál tartotta.

Hérodotosz elbeszélése tele van mondai elemekkel, de alapjában véve fedi a történeti valóságot: a babiloni és perzsa ékiratok megerősítik fontosabb adatait. A lényeg, amit a görög történetíró elbeszélésének mélyén találunk, az, hogy Kürosz túszként a méd királyi udvarban élt, majd hazakerült Persziszbe, ahol ősei, az Akhaimenida királyok, méd fennhatóság alatt már
i. e. 650-től uralkodtak; elődei voltak Theiszpész, I. Kürosz és Kambüszész; ez a Kambüszész, Kürosz apja, tehát nem egyszerű köznemes volt, hanem vazallus király. Az ékírásos adatok szerint valóban Kürosz, vagyis II. Kürosz nevéhez fűződik a méd uralom lerázása; Kürosz előbb szövetséget kötött a Médiával szomszédos Armenia királyával, I. Tigranesszel, s felszabadította Perziszt, aztán győztes seregével Média hatalmát is megtörte, s a médeket bekebelezte a most már birodalommá növekedett Perzsiába. A perzsa trónt 559-ben foglalta el, a médeket 550-ben győzte le. Húsz év alatt egyetlen birodalomban egyesítette az iráni fennsík valamennyi tartományát, az egész mai Iránt, de ekkor már bekebelezte Armeniát, a hatalmas Lüdiát és sorra a gazdag kisázsiai görög városokat is.

A perszepoliszi dús lakoma jó befektetésnek bizonyult: egyre újabb és finomabb pecsenyéket hozott Kürosz asztalára.

Királyi nép

Az iráni fennsík népei a perzsák uralma alatt nagyjában egységes néppé váltak, hiszen azelőtt sem voltak az egyes törzsek között lényeges vallási és szokásbeli különbségek. A perzsák főistene, Ahuramazda, Hérodotosz szerint azonos a görög Zeusszal; istennek tekintik még a napot, a holdat, a csillagokat, a tüzet, a vizet, a földet és a szeleket. Templomokat és oltárokat nem emelnek ugyan a perzsák, de azért pap, vagyis mágus nélkül nem mutatnak be áldozatot; a mágus ilyenkor imádságot énekel. Mithrásznak, a napistenek a kultusza később, a római uralom idején az egész birodalomban elterjedt, és oly népszerű lett, hogy a kereszténységnek minden erejét latba kellett vetnie leküzdésére. Feltűnt Hérodotosznak, hogy a perzsa áldozatnál nincs oltár, nincs tűz, nincs fuvola, nincs árpadara: az áldozó darabokra vagdalja az áldozati állatot, megfőzi a húsát, s mikor a mágus elmondta az éneket, fogja a húst, és hazaviszi. Mindenesetre józan és gyakorlatias áldozási mód: az isten jóllakik, a hús megmarad.

Különösen nagy ünnep a perzsáknál a születésnap; meglehet, hogy tőlük származott át nyugatra a születésnap zajos, dáridós megünneplése; ilyenkor pazar lakomát rendeznek, ökröt, lovat, tevét

és szamarat sütnek egészben, a szegények pedig kisebb állatokat. Rengeteg csemegét fogyasztanak, és bőven isszák a bort. Nagyevők, nagyivók, de nem részegednek le, sőt ittas állapotban komoly és fontos ügyekről tanácskoznak. A kölcsönös üdvözlés módja a csók. Ha egyenrangúak találkoznak, ajkon csókolják egymást, ez a köszöntés; ha az egyik alacsonyabb rangú, akkor az arcukat csókolják meg egymásnak; különösen tisztelik szomszédaikat, s minél távolabb lakik tőlük valaki, annál kevesebbre becsülik. Nagyon szeretik a cifra méd ruhát és az egyiptomi páncélt; általában könnyen és szívesen tanulnak másoktól, és örömmel kapnak fel minden idegen szokást. Minden nemesnek több felesége van, de ezeken kívül is sok nőt tart házában, természetesen ki-ki vagyoni helyzete szerint. Legnagyobb dicsőségnek a vitézséget tartják, a legvitézebbek közül pedig az a legderekabb és legtiszteletreméltóbb, akinek legtöbb gyereke van. Talán itt, a perzsáknál fedezhetjük fel a családi pótlék legrégibb alakját is: akinek tudniillik nagyon sok gyermeke van, annak a király évente ajándékokat küld.

A perzsa nevelés igen emelkedett szellemű, és nagyon komoly elvekhez igazodik. A gyermekeket ötéves koruktól húszéves korukig csak három dologra tanítják: lovaglásra,nyíllövésre és igazmondásra. Ötéves koráig a gyermek nem is kerül apja szeme elé, azért, hogy ha netalán meghal, apját ne gyötörje érte szomorúság. A nevelésnek ez a módja eredményes, mert -mint Hérodotosz megtudta - még sohasem akadt a perzsa gyermekek közt apagyilkos vagy hazug. Amit tenni nem szabad, azt mondani sem szabad; legutálatosabb előttük a hazugság meg az adósság, mivel az adósság hazugságra is kényszerítheti az embert. Különösen tisztelik a folyókat és a halottakat: még a kezüket sem mossák meg a folyók vizében; a halottakat pedig bevonják viasszal, s úgy temetik el, bár Hérodotosz tudomása szerint a mágusok holttestét kiteszik a mezőre, hogy a madarak s a kutyák szétmarcangolják. Ezek a mágusok egyébként egészen különös emberek; Hérodotosz szinte fejcsóválva emlegeti, hogy minden más embertől különböznek, még az egyiptomi papoktól is; az egyiptomi papok például semmiféle élőlényt sem ölnek meg, a mágusok ellenben embert és kutyát kivéve mindent maguk ölnek meg, a hangyát, a kígyót s a madarakat is. Egyébként a mágusok tiszte apáról fiúra szállt; nevük az óperzsában annyit jelent, mint tiszta, tiszteletre méltó; bölcs és tanult férfiak, tőlük tanult az ókori hagyomány szerint Püthagorasz és Platón is.

Toműrisz és a halál

Az ókori Paszargadaiban, a mai Fasa közelében gigászi lépcsőzeten egyszerű s fenséges épület rejti Kürosz hamvait. Az Akhaimenidák egykori székhelye ma csupa rom, de egykor a „nagy király”-nak nevezett perzsa király ragyogó palotáját és templomait rejtette falai között. Törmelékei közül került elő egy óriási dombormű, amely Küroszt ábrázolja szárnyakkal, Ahuramazda isten alakjában. A nagy hódító már életében istenné vált népei hitében. Mindössze harminc évig uralkodott (i. e. 559-529), de ezalatt minden földet meghódított, ahová csak eljuthattak seregei. Birodalmának nyugati határa a görög szigettenger volt, délnyugaton Egyiptom, délen a tengerek, keleten a mesés India s északon a vad szkíták, masszagéták végtelen mezői. A görög városállamok, a maguk kicsinyes közéleti harcaival, nem állhatták meg, és nem élhettek ily óriási hatalom fenyegető árnyékában. Lehet, hogy maga Kürosz is gondolt a görögök megrendszabályozására, de ezt a feladatot már csak utódai vállalhatták. Bár ne vállalták volna! A görög hadjáratba beletört a „nagy király” bicskája, kudarcot vallott Dareiosz is, Xerxész is; Marathón népe megtörte a perzsa hatalom lenyűgöző varázsát.

De egyelőre még Kürosz a „nagy király”, az első világbirodalom alapítója, és Kürosznak minden lépését siker kíséri. 540-ben elfoglalja Lüdiát s vele bölcs királyát, a híres Kroiszoszt, akinek „krőzusi” gazdagságánál - a források szerint - csak bölcsessége volt nagyobb; Kroiszosz és Szólón, Kroiszosz és Kürosz története közkincse máig is a műveltségnek. Hét év múlva elfoglalta Babilont, a rejtélyes várost, az aranytemplomok és aranyoltárok városát, Szemiramisz és Nitokrisz királynék városát, mégpedig ravasz furfanggal, az akkori haditechnika „legmodernebb” eszközeivel. Még nem látott a világ oly fényes diadalmenetet, mint Küroszé volt, mikor bevonult az aranyvárosba; Babilon királya, a szerencsétlen Labünétosz (Nabuneto) is ott görnyedt a diadalszekere előtt.

Nem volt elég neki. Nem tudott nyugton maradni. Csodálkozni kell, hogy ez a kitűnő hadvezér, aki bölcs ember is volt, nagyszerű államférfi is, kegyes lélek is, sohasem gondolt arra, hogy békességet is adjon népeinek és katonáinak, és a béke munkáinak is áldozzon az örökös hadakozás helyett. A telhetetlen gazdagok átka ül a világbíró hadvezéreken és hódítókon. Pedig Kürosz valóban megengedhette volna magának, hogy abbahagyja a hadakozást: Xenophón görög író „Kürupaideia” (Kürosz neveltetése) című munkájából kiderül, hogy Kürosz kivételes tehetségű ember és államférfi volt, művelt és nagy lélek, s bizonyára a béke munkáiban is nagyot, sőt maradandót tudott volna alkotni.

A „Kürupaideia” az első „uralkodók tüköre”, őse a később nagyon divatos „Fürstenspiegel”irodalomnak. Éppen ez a munka a bizonyság rá, hogy Kürosz egyénisége mily erősen hatott korára: íme, a görögök bámulták őt, és eszményképül emlegették; lelkük mélyén bizonyára ilyen uralkodót kívántak maguknak, mivel jobb szellemeik fájdalmasan érezték a széttagoltság hátrányait, a nemzeti vagy legalábbis állami egység hiányát. Xenopón (i. e. 430-355) már Marathón, Thermopülai és Szalamisz után írt, de a macedón korszak hajnalán: a görög lélekben szüntelen élt az egységre sóvárgás; sajnos, hogy mikor a macedoniai Philipposz, majd fia, Alexandrosz, vagyis Nagy Sándor ezt az egységet megvalósította, drága árat fizettetett érte. Ez az ár a görög szabadság volt.

Kürosz, az eszményi uralkodó, nem tudott megállni; diadalainak megállíthatatlan lendítőereje hajtotta az északi masszagéták felé, hogy ezeket a vad és lóáldozó nomádokat is meghódítsa; istennek hitte magát - mondja Hérodotosz -, és vakon bízott csalhatatlan szerencséjében. Kellett neki a végtelen masszagéta síkság. A masszagétákon ekkoriban asszony uralkodott: Toműrisz. Kürosz úgy akart játszani vele, mint asszonnyal szokás: először is tréfából megkérette a kezét: Toműrisz büszkén elutasította a követeket, s figyelmeztette a hatalmas királyt, hogy ne nyúljon a masszagéta nép függetlenségéhez, mert megkeserüli. Kürosz könnyedén és kissé humorosan fogta fel a helyzetet; egy sikeres rajtaütésben megsemmisítette a masszagéták egyik seregét, elfogta Toműrisz királynő fiát, Szpargapiszészt, aki elkeseredésében és szégyenében öngyilkos lett. A királynő most kétszeres haraggal vezette Kürosz ellen serege zömét, és irtózatos harcban le is verte a perzsákat. Kürosz maga is elesett az ádáz viaskodásban.

Künó és Toműrisz, két asszony, e nagyszerű élet két határjelzője. Az egyik az ismeretlenség és az élet, a másik a dicsőség és a halál.

SZKÍTÁK, GÖRÖGÖK, MAGYAROK

A romantikus történelemszemlélet a XVIII. század óta, bizonyos népi és történelmi közös vonások alapján, rokonainknak tartotta a szkítákat, és „szittya” néven próbálta beiktatni őket történelmünkbe. A szkíták a Bug, Dnyeper és Dnyeszter mentén vándoroltak szekereikkel és állataikkal, nomád népek módjára, legelőről legelőre. Ezen az áldott folyóvidéken mindig bőven találtak állataiknak táplálékot, maguknak pedig vadászzsákmányt. Mikor i. e. 450 táján Hérodotosz görög történetíró bejárta az akkor ismert egész világot, Médiát, Perzsiát, Asszíriát, Egyiptomot, megfordult Szkítiában is. Merész vállalkozás volt abban az időben ekkora utazás ily messzi barbár területeken, amelyek akkoriban még úgyszólván a mondák ködében lebegtek. Hajmeresztő történetek keringtek az északi barbárok életmódjáról és viselt dolgairól, egyúttal pedig csábító legendák is, amelyek elképesztő és izgalmas adatokat meséltek e földek kincseiről.

Az ókori utazók és földrajzírók mind megemlékeznek útleírásaikban és tudományos műveikben a szkíták földjéről, de valahogy egybefolyik leírásuk a szarmata föld leírásával. A szarmata földet, az ókor egyik legharciasabb nomád népének hazáját, legalábbis a keleti részét, Szkítiának is nevezték. Bejárta ezt a földet később a híres Sztrabón (i. sz. 18), utána Pomponius Mela
(i. sz. 43) és Ptolemaeus Claudius (i. sz. 140); hogy erről a földről és népeiről, ezeknek ókori életéről hiteles adataink vannak, azt nekik köszönhetjük, bár nagyon óvatosan kell mérlegelni minden ókori tudósítást, mert Homérosz és Hérodotosz elbeszélései szinte kibogozhatatlan legendaburjánzással szőtték keresztül-kasul a történelmileg hitelesíthető adatokat.

A mesés hüperboreoszok

Nekik köszönhetjük a hüperboreosz népről szóló tudósítást is. A mai Szovjetunió legészakibb részén, ott, ahol már egyik utazó sem járt, élt egy legendás nép: a hüperboreoszok. Sztrabón szerint ez a mesebeli nép a világ végén lakott örökös boldogságban, ott, ahol a levegőt állandóan tollpihék töltik be; Hérodotosz bölcsen megmagyarázza, hogy ezek a mesebeli tollpihék a hópelyhek. De hiába lakik ez a nép az északi fagyok országának határán, ezen a területen örökös nyár virul: fél évig nem nyugszik le a nap, az emberek hosszú életűek, s minden bőven megterem. Apollón népe ez, és bizonyára az

aranykorból maradt itt.

A hüperboreoszok minden évben áldozati ajándékot küldtek Déloszba, Apollón szentélyébe. Hérodotosz elmondja, hogy Homérosz is, Hésziodosz is beszél erről a népről, s ő maga is az isszedónoktól, a szkíták rokonaitól tudta meg a hüperboreoszok déloszi ajándékainak történetét. A hüperboreoszok évente búzaszalmába csomagolt szent ajándékokat küldtek Déloszba, s első alkalommal az ajándékokat két lány vitte, Hüperokné és Laodiké. Még öt polgárt is adtak melléjük kíséretül, és szörnyűség! -a leánykák mégsem tértek vissza. Ezentúl tehát csak a határig engedték küldötteiket, és megkérték a szomszédaikat, hogy vigyék tovább az ajándékokat, s így jutottak el a küldemények egyik néptől a másikig Déloszba. A Déloszban elpusztult hüperboreosz szüzek emlékére máig is lenyírják hajuk egy-egy fürtjét a déloszi ifjak és leányok. Régen még az istenekkel magukkal érkezett Déloszba két másik hüperboreoszleány, Argé és Ópisz: ezeknek a sírját is vallásos tiszteletben részesítik. A hüperboreoszok délre küldött ajándékairól szóló monda nem egyéb, mint az észak-déli irányú szkíta-görög kereskedelem első bizonyítéka.

Tud Hérodotosz a híres Abariszról is, aki az egész földet bejárta nyilával, anélkül, hogy bármit is evett volna. Ez az Abarisz valamikor Apollón papja volt, s Platón is beszél róla: bűvös nyila, amelyet Apollóntól kapott, minden folyón és hegyen átsegítette; ezt a nyilat aztán Püthagorasznak adta, aki cserében bölcsességre tanította.

Négyszögarcú vadak

Ptolemaeus Claudius részletesen beszámol az ókori Szarmatia törzseiről. A mai Azovi-tenger környékén éltek a roxolánusok, keletre egészen a Kaukázusig az alánok, nyugaton a jazigok nyugtalankodtak állandóan; félelmetes lovasok, akik később a Duna-Tisza közén telepedtek meg; északnyugaton, a Visztula torkolatától a Memelig a veneta törzsek és az észtek, fent a mesés északon pedig a finnek. Hunokat is emleget az ókori író a Don és a Volga összefolyása táján. Hérodotosz megjegyzi, hogy a szarmaták földjén egyetlen gyümölcsfa sincs, és mindenütt utal az óriási távolságokra. Ezek a szabad népek vadászattal és állattenyésztéssel foglalkoztak; a tavakban, mocsarakban és nádasokban fogdosták a vidrát, a hódot és „más négyszögarcú vadakat”, amelyeknek bőrét külföldre szállították, vagy bundakészítésre használták.

A Szovjetunió mérhetetlen földjét az ókorban csak hiányosan ismerték. Az ókori földrajzírók összegyűjtöttek minden adatot a világjáró kereskedőktől, azonban még így is rejtelmes és titokzatos volt ez az óriási földterület; legjobban déli és nyugati részeit ismerték. A mai Szovjetunió európai részének neve Szarmatia volt, s a mai Balti-tenger és a Volga között terült el: rendkívül termékeny és hatalmas kiterjedésű ország, s nagy folyók öntözték: a Borüszthenész (Dnyeper), a Türász (Dnyeszter), a Hüpanisz (Bug), a Tanaisz (Don) és a Rha vagy Oarosz (Volga). Hajózható folyók mind, s lehetővé tették a legélénkebb kereskedelmet a feketetengeri és a Kaspi-tengeri kikötőkkel. E két nagy beltenger révén a szarmaták valószínűleg bizonyos összeköttetést tartottak fenn a trákokkal, dákokkal, görögökkel, s így közvetve az egyiptomiakkal. A régi földrajzíró szerint a Peuce és az Amadoca hegység (valószínűleg a mai Harkov és Kijev dombos vidéke) és észak felé a Rhipaei Montes (talán a mai Moszkvától délnyugatra) voltak a szarmata föld legjelentékenyebb emelkedései. Római kereskedők csak a Fekete-tenger északi kikötőiben fordultak meg.

A két Szkítia

Az Uraltól Kínáig az ókorban egyetlen hatalmas ország terült el: Szkítia. Az ókori földrajzírók szerint két Szkítia volt; az egyik innen, a másik túl a Himaláján (Imaus Mons). A földrajzíróknál Szarmatia és az európai Szkítia meglehetősen összekeveredik. Nem különös, hogy az ország éghajlatát hol zordnak, hol forrónak mondják a földrajzírók, hiszen ilyen óriási területen szélsőséges éghajlati és termelési viszonyok uralkodnak. Ha hihetünk Hérodotosznak, a Don és a Krím vidékén tanyázó szkíták a legbátrabbak, és ezek a törzsek szüntelenül háborúskodnak egymással és a szomszéd népekkel. A kimmerioszok népe a Tűrász folyó táján tanyázott, s tőlük foglalták el a szkíták ezt a földet valamikor; ezen a területen laktak az isszedónok, rajtuk túl az egyszemű arimaszposzok, ezeken túl az aranyat őrző griffek s ezeken túl a hüperboreoszok. Elnyúlt Szkítia nyugatra a Borüszthenészig és Tűrászig, de szkíta törzsek tanyáztak a Hüpaniszig, a Tanaiszig, a Hürgiszig (Donyec), az Araroszig (Szeret) és a Püretoszig (Prut). Leginkább állattenyésztéssel foglalkoztak e törzsek, s ezért legfontosabb volt nekik a legelő; gabonát csak keveset termeltek. Legjelentékenyebb törzsei voltak a kallipidák a Bug torkolatánál, az alazonok, ezektől északra a földművelő szkíták a Dnyeper és a Don között és végül az igazi, törzsökös szkíták, a királyi szkíták: ezek uralkodtak a többi törzsön.

Talán hihetetlenül hangzik, hogy magyarok és görögök is érintkezhettek már az i. e. ezredik év táján a Fekete-tenger északi kikötőiben, amelyeket a szarmaták és szkíták sűrűn fölkerestek, hogy rezet, állatbőröket és egyéb értékes árucikkeket adjanak el a déli népeknek. A Kremnoi (Krím) vagy más néven Kherszonészosz a maga délies éghajlatával egyébként is vonzotta a kemény küzdelmekben élő hajósokat és kereskedőket. Olbia volt ennek a vidéknek legnagyobb kereskedővárosa, régi ión telep a Hüpanisz és Borüszthenész torkolatánál. Sokszor feldúlták a barbár törzsek, de mindig újra felvirult, s végül is Róma az i. sz. III. században bekebelezte. Nevezetes város volt Tűrász (Akkerman) a Dnyeszter torkolatánál, Panticapaeum (Kercs) a Tanaisz (Don) torkolatánál, továbbá Kherszonészosz, északabbra Nabarum a Dnyeszter partján és a Don hajlatánál Castra Regia. Mesés áruk, hírek áradtak e városokon át a görög és római művelt világba.

Novellában olvastam, s nem lehetetlen, hogy a szkítákkal magyarok is lerándultak a fekete-tengeri kikötőkbe, főképpen állatbőrökkel. A novella, ha jól emlékszem, arról szólt, hogy a mai Constantában, vagyis az ókori Tomiban a száműzött Ovidius is találkozott ázsiai magyarokkal. Kár, hogy a költő sehol sem nevezi meg őket; verseiben mindössze annyi utalást találunk ezekre a vad népekre, hogy egyszer említi: „Ezek a barbárok engem tartanak barbárnak, mert nem értik a nyelvemet."

A Bug folyóról, az egykori Hüpaniszról írja Hérodotosz, hogy Szkítiában ered egy nagy tóból, amely körül fehér vadlovak legelnek. A Bug vize eleinte édes, de ötnapi hajóút után keserű, mert beleszakad egy keserűvízforrás. A Borüszthenészt a Nílushoz hasonlítja és igen hasznos folyónak nevezi: rengeteg benne a kitűnő hal, vize is kellemes, partjain kövér fű nő, tehát pompásak a legelői, torkolatánál pedig rengeteg só virágzik ki. Arról is nevezetes, hogy sok benne a szálka nélküli hal. Hérodotosz az Isztrosz (Duna) folyót is Szkítia vizei közt emlegeti, azonban az ókori földrajzírók szerint ez már jóval túl esett Szkítia határán.

Az ifjú Anakharszizisz

Anakharszizisz, Szólón görög bölcs kortársa, nevezetes szkíta férfiú volt; i. e. 600 körül hosszú útra indult Görögországba. A görög élet és műveltség annyira megtetszett neki, hogy meg akarta honosítani a görög intézményeket barbár északi hazájában. Rendkívül tisztelték a görögök is, sőt a kortársak a hét görög bölcs közt emlegették. Amikor hazament, és hozzáfogott terve megvalósításához, mindenekelőtt

görög módra kezdte megülni az ünnepeket. A megbotránkozott szkíták rémülten jelentették Szauliosz királynak Anakharszisz viselkedését, mire a király lenyilazta rossz útra tévedt testvérét. Történetét Hérodotosz jegyezte föl, s a XVIII. század végén (1788) Jean Jacques Barthélemy nevelő célzatú regényes munkában meg is írta („Voyage du jeune Anarcharse en Gréce”).

Hérodotosz elbeszéléséből kiderül, hogy a szkíták rendkívül féltékenyek voltak szokásaikra és hagyományaikra, s különösen ellenszenvvel viseltettek a görög szokások iránt. Hérodotosz, mikor utazása közben Anakharsziszról kérdezősködött, mindig azt a választ kapta a szkítáktól, hogy ilyen nevű embert nem ismernek. Anakharszisz sorsára jutott nagy idővel később egy másik szkíta, Areipeithész király fia, Szkűlász. Ez, mikor a király meghalt, nemcsak a királyságot örökölte, hanem apja feleségét is, akinek Opoia volt a neve. Szkűlász, mikor a szkíták királya lett, messzire kalandozott seregével, s mivel a görög szokásokra hajlott, és nem szerette a szkíta életmódot, valahányszor eljutott a borüsztheniták városába, a hadsereget a falakon kívül hagyta, ő pedig bement a városba, bezáratta a kapukat, görög ruhát öltött, s így járt a piacon; görög módra élt, és az isteneknek is görög szokás szerint áldozott. Rendszerint egy hónapig élte így világát, s ezalatt barátai csak arra ügyeltek, hogy szkíta ember meg ne lássa. Palotája is volt a városban, s feleségül is vett egy odavalósi nőt. Felvétette magát Dionűszosz (Bacchus) isten misztikus titkos kultuszába, s a város lakosai nagyon büszkék voltak erre; el is dicsekedtek a szkítáknak, hogy királyuk az ő szertartásaik szerint él, amelyeket a szkíták annyira megvetnek. Mivel az előkelő szkíták hitetlenkedtek, a borüszthenita felvezette őket a toronyba, és megmutatta nekik a bacchikus menetben tobzódó királyukat. Mikor aztán Szkűlász hazatért, föllázadtak ellene, testvérét választották királynak, ez pedig rögtön lefejeztette Szkűlászt.

Hérodotosz panaszkodik, hogy sehol sem tudott adatokat szerezni a szkíta nép számáról; de utazásai közben tudomására jutott, hogyan végzik a szkíták a népszámlálást. A Dnyeper és a Bug közt maga is járt egy vidéken, amelynek Exampaiosz a neve, és ott hatalmas ércedényt látott: 6000 amfora volt az űrtartalma, vastagsága pedig hatujjnyi; az edény nyílhegyekből készült. Ariantász, a bölcs szkíta király ugyanis úgy számlálta meg a népét, hogy parancsot adott: minden szkíta küldjön neki egy nyílhegyet, mert aki nem küld, halál fia! Aztán megszámoltatta a nyílhegyeket, és így megtudta a szkíta harcosok számát.

Vérszerződés

A szkíták lovas nomádok voltak. Horatius is tud róluk, s bizonyára nagy érdeklődést keltett a nomád szkítákról írt sora: „Kocsijuk a lakásuk, s ezen vonulnak mindenhová.” Hérodotosz is kocsin lakóknak nevezi a szkítákat. Az ókorban sokat vitatkoztak azon, vajon a szkíták-e a legrégibb népei a világnak vagy az egyiptomiak. Ahogy Hérodotosz leírja életmódjukat és szokásaikat, abban jórészt ráismerünk a nomád népek életének jellegzetes vonásaira. Sem várost, sem várakat nem alapítanak, vándorsátrakban élnek, lovas íjászok; a földet nem művelik, állatokat tenyésztenek, és lakásuk a kocsijuk. Hérodotosz elragadtatással kiált fel: „Hogyne volnának hát legyőzhetetlenek!” Földjük jófüvű és bővizű, sok rajta a síkság, és ez kedvez vándoréletmódjuknak. A törzsfő halálakor feláldozzák feleségeit és szolgáit. Lóhúst esznek, és lótejet isznak; ezt Hérodotosz csípős tejnek (oxügala) nevezi. Részletesen leírja vallási és társadalmi berendezkedésüket és szokásaikat, s ezekből sokan arra következtettek, hogy a mongol fajhoz tartoztak; egyes magyar tudósok szerint a magyarok rokonai voltak a szkítáknak; e mellett szól állítólag az is, hogy egyes magyarországi és dél-oroszországi sírleletek azonos művészeti nyomokat mutatnak. A Zöldhalom-pusztán talált aranyszarvas, történeti múzeumunk egyik kincse, állítólag ennek a rokonságnak bizonyítéka. De mindez csak feltevés.

Az ősi magyar taktika nyomait látták egyes kutatók a szkíták harcmodorában: Hérodotosz elmondja róluk, hogy gyermekkoruktól kezdve lóháton élnek, s lóhátról harcolnak. A római Traianus-oszlop domborművein, amelyek a császár dáciai hadjáratnak eseményeit örökítik meg, ilyen barbár lovasok is szerepelnek; az egyik éppen hátrafordul lován, és visszafelé nyilaz; ez pedig a régi magyar harci taktikának is egyik módja volt. Persze Hérodotosz sok szörnyűséget is beszél róluk: a legyőzött ellenség véréből isznak, fejét levágják, bőrét lenyúzzák, kicserzik, és nyergükre akasztják, koponyájából serleget

készítenek. Mindezt talán csak ráfogták a szkítákra a messziről jött kereskedők, akik féltek ezektől a zord, torzonborz hajú és szakállú északi vad lovasoktól.

A szkíta földön kötelező erejű jogi intézmény volt a vérszerződés, ami a magyar történelemnek is egyik hagyománya. Nem lehetetlen, hogy ezt az ősi jogi cselekményt a szkítáktól tanulták a régi magyarok, s nem lehetetlen, hogy alaposabb nyomozás talán ma is megtalálná még az egykori szkíta föld népi hagyományában ennek az intézménynek a nyomait. Hérodotosz szerint a szkíták úgy kötöttek szerződést, hogy nagy cserépedénybe bort öntöttek, karjukat tőrrel vagy karddal fölmetszették, s vérüket a borba eresztették: aztán harci szerszámaikat belemártották az italba, s utána valamennyien ittak a véres borból. Ezzel a szerződés jogerőssé vált.

De más régi hagyományainknak is nyomát találjuk a szkíták között. A hun mondában szereplő istenkardja is élt itt a hagyományban, talán épp azon a tájon, ahol Attila pásztora meglátta a hadisten kardját, amint rettentő villámlás és mennydörgés közt kiemelkedett a földből. Ennek az ősi szkíta vidéknek bizonyára régi hagyománya ez a monda. Régi szkíta monda meséli, hogy e pusztaságban az első ember Targitaosz volt; ennek három fia született, s apjuk után hármasban közösen uralkodtak. Egyszer aranyeke, -járom, -csésze és harci bárd hullott az égből: a legidősebb fel akarta venni a bárdot, de az lángot vetett; a másodikkal ugyanez történt; csak a legkisebbiknek sikerült felvennie a bárdot, s így az övé lett a szkíta föld királysága. Ez a trónfoglalás jó ezer évvel Dareiosz előtt, vagyis i. e. 1500 körül történhetett. Ezért tartották a szkítákat a világ legrégibb népének.

A finn gőzfürdő általános felfogás szerint eredeti finn találmány; de ha elolvassuk azt, amit Hérodotosz a szkíták gőzfürdőjéről ír kételkedni fogunk a finn szauna eredetiségében. Szerinte a szkíták három összehajló póznát állítanak fel, ezekre gyapjútakarókat terítenek, aztán tisztálkodnak. Van egy kitűnő kenderfajtájuk, s néha úgy vesznek gőzfürdőt, hogy ennek a kendernek a magját szórják rá az izzó kövekre, ez hatalmas gőzt fejleszt, s ezt a fürdőt élvezik a férfiak. Az asszonyok kevesebbet fürdenek; inkább érdes kövön illatos fadarabokat péppé dörzsölnek, ezzel bekenik arcukat és testüket, s illatos, tiszta és fényes lesz a bőrük, mikor a pépet leveszik róla.

Megelőzték Kutuzovot

A Szovjetunió végtelen területe már a történelmi idők kezdetén szinte kínálta népeinek a természetes védekezés legjobb eszközeit. Hérodotosz írja, hogy Dareiosz perzsa király i. e. 513-ban megtámadta Szkítiát: meg akarta szerezni mérhetetlen és mesés kincseit. A szkíták mindenekelőtt követeket küldtek a szomszéd népekhez, s ezeknek a királyai valóban össze is gyűltek tanácskozásra a szkíták kérése ügyében: a szkíták ugyanis sürgős segítséget kértek tőlük a beözönlő perzsák ellen. Elmondták, hogy Dareiosz hidat veretett a Boszporoszon, leigázta a trákokat, aztán hidat veretett az Isztrosz folyamon, mert ezt a vidéket is hatalmába akarta keríteni. A követek kifejtették a királyok előtt, hogy ha nem segítenek, akkor a perzsák királya valamennyiüket megsemmisíti, mert értsék meg, hogy útja közben minden népet leigáz, s előbb-utóbb az ő törzseikre és földjeikre is rákerül a sor. Az összegyűlt királyok egy része hajlandó volt segíteni a szkítákat, nagyobb része azonban szemükre vetette, hogy ők sértették meg a perzsákat, sokat el is hurcoltak közülük rabszolgaságba, tehát magukra vessenek, ha most a nagy király

bosszút akar állni rajtuk. Miután a követek eltávoztak, a szkíták elhatározták, hogy a maguk erejéből fognak védekezni: nem bocsátkoznak ugyan nyílt csatába, mert nem mérkőzhetnek a perzsák hatalmas harci gépezetével, hanem kitérnek előlük.

A szekereket, amelyeken feleségeik és gyermekeik tartózkodtak, mind előreküldték, s meghagyták hozzátartozóiknak, hogy mindig északra igyekezzenek. Csak éppen annyi szekeret tartottak vissza, amennyi az élelmüket vitte. Miután legjobb lovasaikat előőrsül a perzsák elébe küldték, megtudták, hogy a perzsák az Isztrosztól már háromnapi utat megtettek a szkíta föld felé; az előőrsök tehát tőlük egynapi távolságra tábort ütöttek, de előbb végrehajtották a legfontosabb parancsot, amelyet a vezérek kiadtak nekik: elpusztították a föld termését, a legelők füvét gyökerestül kitépték - ez Hérodotosz kifejezése -, és az útba eső kutakat és forrásokat betemették. Ezek után a teljesen elpusztított földön maguk után csalogatták az ellenséget.

Mikor a perzsák megpillantották a szkíta lovasságot, azonnal nyomába eredtek; a Tanaiszig üldözték, majd átkeltek a Tanaiszon, és folytatták az üldözést, de sem élelmet, sem vizet nem találtak sehol, s végül elérkeztek a valóságos pusztaságba is, ahol már emberek sem laknak.

Dareiosz tehát a hatalmas Oarosz folyam partján megállította seregét, nyolc erődítményt építtetett - ez azonban valószínűleg csupán ismeretlen eredetű halmok létrejöttének magyarázata -, de semmihez sem tudott fogni, mivel a szkíták nyomtalanul eltűntek; hol északra, hol nyugatra csalogatták maguk után a nagy király óriási seregét, úgyhogy Dareiosz egészen tanácstalan volt; ide-oda kapkodott a ravasz ellenség minduntalan kisiklott a kezéből, úgyhogy végül is kénytelen volt szégyenszemre visszavonulni és elkotródni erről a veszedelmes pusztaságról.

Íme, Kutuzov taktikájának ősrégi gyökerei! S éppen ezekből a hérodotoszi adatokból bizonyosodhatunk meg afelől, hogy ennek a csalafinta s egyúttal bölcs taktikának nem Napóleon, a győzhetetlennek hitt francia hódító volt az első áldozata, hanem, évezredekkel előbb, az ókor „győzhetetlen” hódítója, a „nagy király”, I. Dareiosz.

APOLLÓN FEKETE ORSZÁGA

A líbiai tengerparti autóút, az olasz technikai tudás alkotása, egyetlen és megszakítatlan bitumen útszalaggal köti össze Tuniszt Egyiptommal: olyan, mint a diadém a római Afrika homlokán. Tunisztól az egyiptomi határig a régi Róma emlékei idézik szüntelenül azt a kort, amelyben Róma volt a Földközi-tenger ura, és Hercules oszlopaitól (Gibraltár) egészen a Szuezi-csatornáig (mert Szuezi-csatorna, Pelusiumi-csatorna néven, már az ókorban is volt) rendet tartott, és kultúrát teremtett.

Ott, ahol ez az út a Nagy-Szürtisz-öböl közepe táján északnak kanyarodik, és bekígyózik Gebel el-Ahdar magaslatai közé, El-Agheilánál kezdődik a mai Cirenaica és Marmarica, a két nevezetes tartomány, amely az ókorban Róma provinciája volt, és most szerves és értékes része Líbiának. Cirenaica, Egyiptom nyugati szomszédja, az 500-700 m magas barcei fennsíkon terül el, s nyugaton egészen az egykori karthágói birodalom határáig, keleten pedig a Palinurus folyóig terjed, délen a sivatagba torkollik. Az autóút egészen Cirenaica határáig javarészt sivár, homokos területen fut, Cirenaica területén azonban erdős-hegyes, vízben gazdag terepen folytatódik. Termékeny és gazdag ország volt ez az ókorban, és mint a történetírás nagyapja, Hérodotosz meséli, bőven van vize, esője; talaja fekete föld, amely oly gazdagon fizet, hogy évente nyolc hónapig tart az aratás, és a mag százszoros termést hoz. Ez a gazdag tartomány az ókorban ontotta a búzát, datolyát, olajat, bort, mézet, pompás lovakat tenyésztett, és csak egyetlen nagy csapása volt, a gyakori sáskajárás.

Kétezer évvel ezelőtt még nem volt Észak-Afrika java része az a sivatagi föld, ami ma. A római gyarmatosítás idején Afrika északi partvidéke, Mauretánia, Numídia, Szürtika, Kürenaika és Egyiptom valóságos éléskamrája volt a rómaiaknak, a római császárság korában pedig építészeti és városrendezési kultúrája méltó párja volt Itália nagy művészi fejlettségének. A középkor barbár dúlásai után egyre jobban elnéptelenedett Kürenaika földje is, úgyhogy a messzi sivatag homokja könnyedén eltemethette, nemcsak a régi kultúrát, hanem magát a termőföldet is.

A tartomány római kori emlékeit a XVIII. század végétől franciák, olaszok és angolok kutatták; a XIX. század elején az angol H. G. Warrington, 1848-ban pedig a francia Vattier de Bourville dolgozott eredményesen az emlékek feltárásán, s ez a munka, nemzetközi összefogással, ma is folyik. Azok az ókori templomok, paloták, fürdők

és színházak, amelyek Sabrathában, Leptis Magnában, valamint a kürenaikai Apollóniában és Mükénében előkerültek, gazdagságukkal, pompájukkal és művészi szépségükkel nemegyszer felülmúlják az itáliai császárkori emlékeket is.

Apollón szerelme

A messzi Thesszália gyermeke volt a gyönyörű Küréné, Hüpszeusznak, a laphiták királyának leánya. Maga Apollón, a napisten vetett szemet a csodálatos királyleányra, s mint az már az ókori istenek gyakorlatában nem szokatlan, meg is szöktette apja udvarából. A későbbi Kürenaika területére vitte, s ott született fiuk, Arisztaiosz, akit egyes görög törzsek istenük gyanánt tiszteltek. A nevezetes szerelmi kaland emlékére a királylányról nevezték el Küréné városát, így beszéli a monda.

A történelmi adatok szerint i. e. 631 táján, mint Hérodotosz mondja, thébai görög hajósok, a delphoi jóshely tanácsára, Battosz vezetése alatt Küréné partjain kötöttek ki, és a Kűra forrása közelében megalapították Küréné városát. A görög gyarmatosok kitűnő hajósok voltak, tehát kereskedelemmel foglalkoztak, s iparuk és földjeik termékeit szállították a Földközi-tenger kikötőibe. Battosz, a gyarmatosok vezére, mint ugyancsak Hérodotosz beszéli, igazságos és kegyes fejedelem volt, és negyven évig uralkodott. Alatta is, utódai alatt is még sok görög gyarmatos vándorolt a termékeny Kürenaikába. A gyarmatosok élete azonban nem volt gyöngyélet; dolgoztak és gazdálkodtak ugyan, de hadakoztak is éppen eleget, elsősorban a bennszülöttekkel s ezenkívül a perzsákkal. Városaik sokszor elpusztultak, s különösen Barce szenvedett sokat. Az ország legnevezetesebb kikötője és külkereskedelmének gócpontja Apollónia volt, Kürénétől északra; Heszperisz és Teukhira kikötője is nagy forgalmat bonyolított le.

Barce, a fekete város

Barce lakosságának többsége bennszülöttekből állt. A város (romja a mai Medinet el-Merds mellett) a barcaeus nép gócpontja volt, s i. e. 550-től kezdve a kürénéi uralkodóház egyik ágának fővárosa lett, II. Arkeszilaosz kürénéi király ugyanis összeveszett négy testvérével, mire ezek a bennszülöttekkel összefogtak, és megalapították Barce városát. A város nemsokára úgy megerősödött, hogy erős hadsereggel Küréné ellen indult, s az új hadsereg meg is verte Arkeszilaoszt. Az egyik testvérnek később sikerült meggyilkoltatnia Arkeszilaosz királyt (de más hagyomány szerint Learkhosz nevű barátja gyilkolta meg), viszont ezt a testvért az özvegy királyné, Erixo gyilkoltatta meg a saját testvérével, Polüarkhosszal. Így jutott a tartomány kiskorú fiának, III. Battosznak. Barce tehát kezdettől fogva szemben állt Kürénével: Küréné minden ízében görög volt, Barce pedig a bennszülöttek fekete városa. Éppen ilyen feketék voltak az indulatok is, amelyek az ellenfőváros uralkodóit és harcosait fűtötték.

III. Battosz király, mikor felnőtt, és a görög fővárosnak, Kürénének is ura lett, alkotmányt adott népének. Az új alkotmány a népet tette meg minden jog forrásává, és megnyirbálta némileg a király hatalmát. Ezentúl a király inkább csak vallási dolgokkal foglalkozhatott, s az államigazgatásban háttérbe szorult. Ez alkotmány szerzője, a mantineiai Démónaktész, a népet is osztályokba sorozta, s már-már úgy látszott, hogy boldog béke korszaka virrad a nyugtalan országra. De mikor III. Arkeszilaosz, az alkotmányt adó Battosz fia került a trónra, rázúdult az országra a perzsa veszedelem. Kambüszész perzsa király meghódította Egyiptomot, mire Kürenaika is kénytelen volt elismerni uralmát. III. Arkeszilaosz el akarta törölni az alkotmányt, de a nép fellázadt, a király menekült, s jó idő múlva erős hadsereggel tért vissza Kürénébe, éskegyetlen bosszút állt ellenfelein. Ám ezután sem volt békessége: a nép egyre lázadozott, mire ismét menekült, ezúttal Barcéba, apósához: ott aztán kürénéi menekültek mind a kettőjüket megölték. Az anyakirályné, Pheretimé, a perzsákhoz folyamodott segítségért; a perzsáknak kapóra jött ez a kérés, siettek beavatkozni, irtózatos kegyetlenséggel megfékezték a lázadást, és földúlták Kürenaikát. A perzsák elűzése után szinte kísérteties hasonlósággal folytatódnak Kürenaika történelmének véres és sötét eseményei: elűzik a királyt, a király visszajön, véres bosszút áll, megölik. I. e. 450-ben Küréné, a főváros, köztársasággá alakul; most aztán az arisztokraták és demokraták kezdenek marakodni egymással, s további testvérharcokban emésztődik az ország ereje és élete, egészen addig, míg rá nem zúdul a karthágói veszedelem.

Arae Philaenorum - A Philaenusok oltára

Karthágó i. e. 350 táján elérkezettnek látta az időt, hogy egész Afrikára kiterjessze hatalmát. Azonban keletre irányuló terjeszkedése beleütközött Kürenaika népének ellenállásába. A karthágóiak a Nagy-Szürtisz-öbölben kikötöttek, és támaszpontot építettek: Automala volt ez, a mai Mugtáa el-Chebrit táján. A biztonságára féltékeny Kürenaika tiltakozott, de hiába, végül is kénytelen volt fegyverrel védekezni. A háború nem volt egyéb, mint kölcsönös dúlás és pusztítás, s mikor már mind a két fél eléggé megrokkant bele, egyezkedni kezdtek. Végül, mint Sallustius megírta a Jugurtha elleni háborúról szóló könyvében, abban egyeztek meg, hogy a két állam határa ott legyen, ahol Karthágó és Küréné két-két jó versenyfutója találkozik. A versenyfutóknak ugyanazon a napon kellett indulniuk Karthágóból, illetve Künénéből. Az izgalommal várt találkozás itt történt meg, a mai Mugtáa el-Chebrit mellett. Karthágó a Philaenus testvéreket küldte, akik minden erejüket latba vetették, sőt bizonyára emberfeletti erővel futottak, mert körülbelül két és félszer akkora távolságot tettek meg ugyanazon idő alatt, mint a kürenaikai kiküldöttek, holott ugyanabban az időben indultak el. Küréné kiküldöttei azzal vádolták a karthágóiakat, hogy előbb indultak el, s ezért juthattak ilyen messzire. A Philaenus testvérek erélyesen hangoztatták becsületességüket és igazságukat, mire a kürénéi kiküldöttek kijelentették, hogy elismerik ezt a határt, ha a két karthágói hajlandó elevenen eltemettetni magát. A Philaenusok abban a pillanatban kijelentették, hogy szívesen áldozzák életüket hazájukért, és valóban eltemettették magukat. A római írók is lelkesen magasztalták az önfeláldozó hazaszeretetnek ezt a gyönyörű példáját. Ma diadalív hirdeti emléküket.

A diadalív ezt a mondai eseményt örökíti meg: az ív orma felett két óriási bronzalak fekszik, mintha éppen fel akarna kelni a felettük tornyosuló oltár alól; az egyik Tripoli felé fordul, a másik Kürenaika felé; Karthágó egykori nagy ellenfelének, Rómának késő nemzedékei így adtak tiszteletet a hazafiság hőseinek. A diadalíven klasszikus latin nyelvű felirat magasztalja a Philaenus testvérek dicsőségét. A Philaenusok hazafias önfeláldozása a rómaiak szemében is dicsőséggel övezte a derék karthágói ifjak emlékezetét.

Bereniké hozománya

Nagy Sándor halála után Egyiptom urai, a Ptolemaioszok nemsokára rátették kezüket Kürenaikára és Marmaricára is. Mikor az i. e. IV. század vége felé az arisztokratákat kikergették Kürenaikából, ezek Ptolemaiosz Szótérhez menekültek. Az egyiptomi király, Ophellasz nevű tábornoka vezetésével, hadsereget küldött Kürenaikába. Ophellasz legyőzte Küréné zsarnokának, Thübrónnak seregét, a zsarnokot magát mindjárt fel is akasztatta Apollóniában. De hamarosan bajba került, úgyhogy Ptolemaiosz kénytelen volt egy másik tábornokot, Agiszt küldeni fölmentésére. Itt működött együtt az ókori történelemben, Xerxész óta először, szárazföldi hadsereg és flotta ilyen méretekben: Agisz seregét Epainetész tengernagy hadiflottája támogatta Apollónia előtt. A derék Ophellasz megszédült a hatalomtól, hamarosan maga akart beülni trónba, de mikor Karthágó ellen hadba indult, természetesen meggyilkolták. Az utánpótlás megint Egyiptomból érkezett, Mágász tábornok személyében; ennek végre sikerült önállósítania magát, s mindaddig önálló is maradt, amíg leánya, az aranyhajú Bereniké feleségül nem ment III. Ptolemaioszhoz. Ettől kezdve Kürenaika Egyiptom uralma alá tartozott. Bereniké, akit Küréné szülötte, Kallimakhosz, a költő tett halhatatlanná egyik költeményében, úgyszólván hozományul vitte egyiptomi királyi férje udvarába Kürenaikát.

Apión végrendelete

VII. Ptolemaiosz egy nevezetes politikai végrendeletben, amely szó szerinti szövegében ránk is maradt, Rómára hagyományozta Egyiptomot, amennyiben nem marad utána törvényes utód. Ennek a végrendeletnek a végrehajtására csak i. e. 96-ban került sor, amikor törvénytelen fia, Ptolemaiosz Apión újabb végrendeletben végleg a rómaiakra hagyományozta Kürenaikát. Róma, gyarmatpolitikai elveihez híven, nem vette el Kürenaika lakóinak szabadságát, sőt

önkormányzatot engedélyezett nekik, de a forróvérű lakosok tovább folytatták a véres marakodást, úgyhogy Róma i. e. 74-ben kénytelen volt provinciává alakítani az országot. A római szenátus, már akkor, mikor az örökséget elfogadta, különös jogokat engedélyezett az öt kürenaikai város szövetségének, az úgynevezett Pentapolisznak (Bereniké -Bengasi; Arszinoé -Teukhira - Tokra;. Ptolemaisz; Küréné; Apollónia). Kürenaika Krétával együtt alkotott egy tartományt. Bármily gazdag, termékeny és kitűnő kereskedelmi összeköttetésekkel rendelkező ország volt, a rómaiak meglehetősen kedvetlenül vették át ezt az örökséget, mert az országot a folytonos vérengzések és háborúskodások alaposan meggyengítették; éppen azért adtak a tartománynak autonómiát és szabadságot, hogy kevesebb gondjuk legyen vele. Mindenesetre megtartotta magának a szenátus Apión egykori birtokait, a királyi földeket, amelyekből bőséges jövedelmet húzott.

Kürenaika valahogy kiesett a nagy háborúk útvonalából, s éppen ezért alkalmas menedékhelyük volt mindig a legyőzötteknek. Az első polgárháború idején, Pharsalus (i. e. 48) után, Cato parancsnoksága alatt 10 000 Pompeius-párti harcos menekült ide. Mikor ez a sereg értesült Pompeius meggyilkolásáról, Berenikétől megindult nyugatra, a Nagy-Szürtisz partján, hogy eljusson a mai Tunisz területére. Caesar halála után Cassius kormányozta, majd Antonius birtokába került, s az ő jóvoltából Kleopátrától származó gyermekei uralkodtak Kürenaikában.
I. e. 31-ben négy római légió állomásozott területén, ezek a győzelem után Octavianushoz csatlakoztak. A tartomány teljes meghódítását Cornelius Gallus, a költő, Egyiptom császár helytartója fejezte be. Bár Kürenaika nem volt oly kiváltságos helyzetben, mint Egyiptom, Augustusnak mégis különös gondja volt rá.

Marcius Turbo mészárlása

Kürenaikának úgyszólván végzete volt az örökös vérontás. A Pax Romana idején sem pihentek itt a fegyverek. Maguk a rómaiak szüntelenül harcban álltak a gaetulusokkal és garamantusokkal, azokkal a bennszülött afrikai néptörzsekkel, amelyek a tartomány határait folyton nyugtalanították. Egyetlen nagyobb szabású háború folyt le ezen a területen, körülbelül időszámításunk kezdete táján. A háborút Publius Sulpicius Quirinus, Szíria prokonzula vezette a marmaridák ellen. Ezek a líbiai nomádok betörtek Kürenaika határain, úgyhogy Quirinus kénytelen volt leszámolni velük. A háború több mint négy évig tartott, s mindvégig nagy áldozatokat követelő gerillaharcokból állt. Egyébként ez a Quirinus az evangéliumok prokonzula, ugyanaz, aki a judaeai népszámlálást elrendelte és végrehajtotta.

Időszámításunk I. századának közepe táján megalakultak az első keresztény egyházközségek, s híveiket főképpen a nagyszámú zsidóság körében toborozták. Kürenaika zsidósága számbelileg is, anyagi ereje tekintetében is jelentékeny tényező volt már a Ptolemaioszok korában. Elszaporodtak itt éppen úgy, mint Alexandriában, s főképpen kereskedelemmel foglalkoztak.Élesen elkülönültek a görög és bennszülött lakosságtól, s már a Ptolemaioszok óta külön jogokat és kiváltságokat élveztek, önkormányzatuk volt, saját hatóságaik alatt éltek. Jeruzsálem elpusztulása után tízezrével menekültek ide Judaeából a zsidók, és szívükben egyre jobban lángolt a gyűlölet Róma, a templom elpusztítója iránt. Flavius Josephus, a zsidó történetíró tudósít róla, hogy Kürenaika zsidóságának legalacsonyabb rétegei bizonyos Jonathán vezetése alatt fellázadtak, s bár ezt a

lázadást könnyűszerrel elfojtották a légiók, mégis rengeteg pusztítást okozott. Maga a zsidóság is meghasonlott; a szegények izzó gyűlölettel acsarkodtak a meggazdagodott és Rómához húzó zsidók ellen, s ez a helyzet egyre súlyosabbá vált. Egyre több követőre találtak a fanatikus lázítok, akik gyűlöletet hirdettek Róma ellen, s hangoztatták a Messiás közeli eljövetelét.

A rómaiak gyűlölete sem volt kisebb; Róma türelmetlenül látta, hogy a meghódított népek közül csak a zsidókat nem sikerült megbékítenie és beolvasztania a birodalomba: gyűlölték őket a görögök, mert megvetéssel nézték furcsa vallásukat, és féltékenyek voltak kereskedelmi ügyességükre is; rómaiak és görögök egyaránt irigyelték tőlük kiváltságaikat. Alexandriában is egymást érték az összekoccanások, és nem csoda, hogy ebben a túlfűtött hangulatban egyszer csak kirobbant Kürenaikában a legszörnyűbb lázadás, amelyről a császárkor történelme tud. Cassius Dio szerint bizonyos András nevű fanatikus zsidó volt a lázadás vezére. A lázadás villámgyorsan elharapódzott az egész országban, átcsapott Egyiptomra, Ciprusra és Kisázsia nyugati partjaira is. Időszámításunk 115. éve Kürenaika történelmének leggyászosabb esztendeje. A lázadók fölégették a templomokat, földig rombolták a várost, féktelen vadsággal és elkeseredett dühvel pusztították az embereket, állatokat, értékes tárgyakat és alkotásokat, irtózatos kegyetlenséggel bántak el igazi vagy vélt ellenfeleikkel, úgyhogy az ország úgyszólván egyetlen rom volt, egyetlen hullahegy, az áldozatok száma több mint 200 000.

Egyiptom helytartója ebben az időben a mauretániai eredetű Marcius Turbo tábornok volt. Traianus császár, alighogy a lázadásról értesült, erős sereggel Kürenaikába küldte Marcius Turbo generálist, aki keménykezű ember volt, és nem ismert kíméletet. A lázadás elfojtása meglehetősen hosszú ideig tartott. Császári parancsra irgalmatlanul lemészároltak minden zsidót, úgyhogy a légiók véres munkája csak betetőzte a megvadult zsidó lázadók pusztítását. Az ország valóságos temető volt. Hosszú évtizedekbe telt, amíg sikerült újra felépíteni a templomokat és nyilvános épületeket. Hadrianus gyarmatosokat küldött az országba, lassanként nekilendült az üzleti élet, megindult a karaván- és hajóforgalom, de valami végzet ült e földön, a hanyatlást többé már semmi sem tudta megállítani. Ezentúl a bennszülöttek lázadoztak folytonosan, s hiába volt az erőskezű és tehetséges császárok, Diocletianus, Constantinus és a többiek minden intézkedése, Kürenaika végzetesen zuhant a lejtőn lefelé. Pusztulásának megdöbbentő rajzát hagyta ránk Kürénéi Szüneszziosz, Ptolemaisz híres püspöke, a görög műveltségű keresztény költő, Kürenaika utolsó nagy fia.

Az ország további sorsa szorosan összefügg Líbia történetével, és beletorkollik előbb a barbár törzsek afrikai hódító útjába, majd pedig megnyugszik az arab uralomban (642).

Városok és emberek

Egészen természetes, hogy a hellenisztikus műveltség gócpontjának, Alexandriának szomszédságában Kürenaika sem maradhatott el a kor irodalmi és filozófiai műveltségétől s művészeti életétől. Uralkodói javarészt véres hadi munkában töltötték ugyan napjaikat, de nem egy volt köztük, aki a tudományok és művészetek pártolására is szakított időt magának. Ez az uralkodói érdeklődés nem lehetett felszínes; legalábbis erre kell következtetnünk Kürenaika híres szülötteinek névsorából. Pindarosz gyönyörű és gazdag városnak nevezi Kürénét, s méltán, mert már az i. e. IV. században élénk szellemi élet fejlődött ki, sőt külön filozófiai iskola is alakult, amelynek feje Arisztipposz volt (i. e. 435-360). Arisztipposz halála után leánya, Areté, majd utána fia, az ifjabb Arisztipposz lett az iskola vezetője. Innen származott Karneadész (214-129), az athéni új akadémia megalapítója, Eratosthenész (246-195), a kitűnő földrajztudós és Kallimakhosz (310-235), az új hellenisztikus költészet megalapítója.

De nemcsak a főváros, Küréné volt az egyetlen tudományos, irodalmi és művészeti gócpontja Kürenaikának, hanem a többi város is, főleg a Pentapolisz városai. Az V. században alapított Heszperisz a heszperiszek mondabeli tündérkertjének, az aranyalmával zsúfolt görög paradicsomkertnek mitikus emlékét őrzi nevében. Híres és szép város volt az i. e. V. században, Venus-templomát Sztrabón emlegeti, s különös lendületnek indult, amikor a híres Bereniké királyné nevét vette föl. Ez a név még ma is él Bernich alakban egyes bennszülött törzsek körében. A régi Heszperisz nemcsak az aranyalmák kertjének mitológiai emlékét őrzi, hanem helyi mondák szerint a város mellett mintegy 9 km-nyire van a híres Léthé vize is: a feledést hozó alvilági folyót Sztrabón, Plinius, Lucanus s más írók ide helyezik. A Léthé vizének úgyszólván már csak a medre van meg egy barlangban; homokos vízmeder, amelyben csak ritkán folydogál némi kevés víz. A mai utas bizonyára megborzong, amikor kirándul a nevezetes barlangba; és elolvassa az állomás feliratát:

Léthé.

A Pentapolisz másik nevezetes városa Apollónia, helyesebben az egykori Apollónia romja. Mert hiszen a mai Apollónia városnak alig van ezer lakosa; a város arab neve Marsa Susa, amely Diocletianus-korabeli nevéből, a Sozusából származik. Az Apollon nevéről elnevezett ókori város egészen az i. sz. IV. századig jelentékeny tényezője a földközi-tengeri kereskedelemnek, sőt egy időben a Pentapolisz legjelentékenyebb városa volt. Ókori emlékei igen szórványosak.

Annál gazdagabban tárultak fel Küréné, az egykori főváros görög és római kori emlékei. Küréné alapításától fogva szoros összeköttetésben maradt Görögországgal. Szüntelenül átszivárgott ide a görög irodalom és művészet hagyománya s innen Görögországba a megbecsülhetetlen afrikai gabona s a gazdag ország sok egyéb kiviteli cikke. Görög és római kori építészeti emlékei, az oszlopcsarnokok, templomok, különösen az Apollón-templom, Apollón oltára, az Artemisz-templom, a színház, a fürdő, a Capitolium, a piac, a vízvezetékek és víztartó medencék, a mozaikok, szobrok és kisebb emlékek Kürénét az ókor egyik leggazdagabb emlékhelyévé avatják. A város romja lenyűgözi a látogatót, a múzeum kincsei gazdag és kifinomult görög és hellenisztikus műveltségről tanúskodnak. A legérdekesebb emlék Ptolemaiosz oszlopa, amely vörösre festett, szépen olvasható betűkkel örökítette meg VII. Ptolemaiosz híres végrendeletét. A rómaiak javára sok uralkodó tett végrendeletet, de ez az egyetlen, amely ránk is maradt; ez a végrendelet mintegy törvényesítette Róma gyarmati igényeit.

De semmi dúlás és az időnek semmi rombolása nem tudta megsemmisíteni a római szellemet, amely a sivatag szélén virágzó életet és magasrendű kultúrát teremtett. Róma szelleme sugárzik ma is Kürenaika kétezer éves földjén. A Philaenus testvérek diadalívének ormán méltán ragyognak Horatius elmúlhatatlan szavai: „Alme sol possis nihil urbe Roma visere maius” - Felséges Nap, ne láthass nagyszerűbbet Róma városánál.

EGYIPTOM TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

Az öreg Hérodotosz a Nílus ajándékának nevezte Egyiptomot. S valóban, a termékeny, gabonával és kultúrával virágzó Egyiptom mindössze a Nílus völgye: 12 000 km_2 az országnak kereken 1 000 000 km_2 területéből. Mikor a Nílus áradása júliustól novemberig elönti ezt a területet, csodálatos termékenységnek veti meg az ágyát. Majdnem hatezer évvel ezelőtt már virágzó művelődés földje volt Egyiptom, s az embernek mindössze csatornákat kellett ásnia, hogy szabályozza a Nílus áldott iszapjának megoszlását. Európában még hallgatott az ember, mikor Egyiptom már szervezett állam volt, mély értelmű és titokzatos vallási rendszerrel és egészen sajátos műveltséggel, amely minden ízében magán viseli a forró és áldott föld bélyegét. Az i. e. évezredek harminc egyiptomi uralkodóház váltakozását látták, egészen addig, míg végre a görög hatalom és kultúra el nem érte ezt a mesés földet, amely Kemi néven az egyiptomiaknak, Maszr néven az araboknak és Mizraim néven az ószövetségi zsidó népnekvolt szeretett, tisztelt és rettegett földje. Évezredeken keresztül élte zárt életét, de el kellett jönnie az időnek, amikor Nagy Sándor, a világhódító erre az ősi földre is rátette a lábát. Az isszoszi csata után a feldúlt Türoszon keresztül i. e. 332 decemberében megjelent a Nílus deltájánál, kiverte az országon élősködő perzsákat, és bekebelezte Egyiptomot birodalmába. Tisztában volt Egyiptom gazdasági jelentőségével, földjének termékenységével, tengerpartjának fontosságával. Ezért első dolga volt a feldúlt Türosz helyett nagyszabású kikötőt építeni a földközi-tengeri kereskedelemnek s ezzel a világforgalomnak. Így keletkezett Alexandria, a nevéről elnevezett világváros. Tervezője Deinokratész volt, a nagyhírű szobrász és építész.

Egy ókori Bernadotte

Nagy Sándor halála után felbomlott az óriási birodalom, s Egyiptom egyik tábornokának, Ptolemaiosznak jutott. Ptolemaiosz tábornok erőskezű, nagy tehetségű férfiú volt: Szelenkoszon kívül az egyetlen Nagy Sándor tábornokai és utódai közt, akinek századokra fennmaradó dinasztiát sikerült alapítania. Családja i. e. 30-ig uralkodott Egyiptomban. Nem volt könnyű dolga, Nagy Sándor halála után végrendelete értelmében Perdikkasz lett a birodalom kormányzója és a perzsa Roxanétől született fiának gyámja, de semmiképpen sem sikerült a birodalom egységét fenntartania. Ptolemaiosz, Egyiptom kormányzója, függetlenítette magát, megverte

Perdikkaszt (aki életével fizetett a birodalom egységének védelméért), és megszilárdította uralmát. I. Ptolemaiosz néven ő lett Egyiptom igazi hatalmának megalapítója.

Mikor Augustus császár az actiumi győzelem után bevonult Egyiptomba, első kívánsága volt, hogy vezessék Nagy Sándor sírjához. Mikor megkérdezték, nem akarja-e megtekinteni a Ptolemaioszok sírjait is, így felelt: „Királyt látni jöttem, nem halottakat.” Ez a nyilatkozat azonban bizonyos fokig igazságtalan volt, mert legalábbis az első három Ptolemaiosz kiállja a legszigorúbb történelmi kritikát is.

I. Ptolemaiosz (Szótér = megváltó) Nagy Sándor hagyományait követte a tengeri kereskedelem fejlesztésében; Egyiptom most már tengeri hatalom volt, és azért folytatta hódító politikáját is, hogy minél több tengeri támaszpontot szerezzen a Földközi- és az Égei-tengeren. Egyiptom vette át a Földközi-tenger keleti részében a vezető tengeri hatalom szerepét, rengeteg parti város és kitűnő kikötő került kezére, birtoka volt Ciprus, Fönícia, Palesztina, Koilészüria és a szomszéd Kürenaika. Mivel pedig még Alexandria nem volt készen, nagyszerű építkezésekkel folytatta a város fejlesztését. Megalapította az alexandriai könyvtárt és múzeumot.

Ptolemaiosz a kor legnagyobb görög tudósait és költőit Alexandriába gyűjtötte össze, úgyhogy abban az időben, amikor Athén hatalma és tekintélye hanyatlóban volt, itt talált hajlékot a sok évszázados görög műveltség, hogy aztán mint hellenisztikus kultúra, megújhodott formában éljen tovább, és váljék előbb Róma, majd az egész világ kincsévé. Bár ezrével telepítette a görögöket Egyiptomba, sikerült megnyernie az egyiptomiak bizalmát is, igazságos kormányzásával s főleg azzal, hogy nem nyúlt a bennszülöttek vallásához. A politikai kapcsolatokon kívül természetesen erős érzelmi kapcsok is fűzték Nagy Sándorhoz, aki ezt a macedón parasztivadékot magához vette, tehetségét fölismerte, fokozatosan a tábornoki méltóságra emelte.

Negyedik feleségétől született fia, II. Ptolemaiosz (Philadelphosz = testvérszerető) lett az utóda. II. Ptolemaiosz is nagy kort ért el, hetvenhárom éves korában halt meg. III. Ptolemaiosz folytatta a hódító politikát, seregei behatoltak Szíriába s az Eufráteszen átlépve elérték Mezopotámiát. Mágász kürénéi király leányát, az aranyhajú Berenikét vette feleségül.

Popilius Laenas pálcája

III. Ptolemaiosz (Euergetész = jótevő) már nem természetes halállal halt meg, fia gyilkoltatta meg egyik kegyencével, Szoszibiosszal. Ez a IV. Ptolemaiosz (Philopatór = atyaszerető) jó viszonyban volt Rómával, de titokban Róma terjeszkedése ellen dolgozott. Művelt ember volt, de iszákos és kicsapongó; amellett erélyes; keleti háborúiban sikerrel harcolt, de a Karthágón diadalmaskodó Róma egyre növekvő hatalma aggasztotta. A zamai győzelem előtt (Scipio aratta Hannibálon 201-ben) halt meg, 204-ben. V. Ptolemaiosz (Epiphanész = ragyogó) négyéves korában került a trónra; a gyönge gyermek helyett tábornokok kormányoztak. Az erős kéz hiánya megérzett Egyiptom politikáján, az ország egymás után veszítette el legértékesebb tartományait, Föníciát, Szíriát; a bennszülöttek lázadoztak, a papság nyugtalankodott, de szerencsére a rómaiak megmentették az országot az összeomlástól. A király huszonhárom éves korában halt meg (181); felesége, III. Nagy Antiokhosz szíriai király leánya, Kleopátra volt, az első Kleopátra Egyiptom történetében. Fia, VI. Ptolemaiosz (Philométór = anyaszerető) hatéves korában vette át az uralkodást; anyja, Kleopátra uralkodott helyette. Kleopátra két kiskorú gyermekével a kormányzást vezető tábornokok kezében volt, ezek ostoba fővel háborút indítottak Szíria ellen; az egyiptomi sereg sokkal több fényűző berendezési tárgyat és asszonyt vitt magával, mint harcost, úgyhogy az első összecsapásnál mindenestül foglyul estek. VI. Ptolemaiosz menekült, hajóját azonban a szíriai

flotta elfogta, s a királyt nagybátyja, Antiokhosz Epiphanész békekötésre kényszeríttette. A békeszerződésben megfosztotta legértékesebb birtokaitól, maga kísérte vissza Egyiptomba, alaposan kifosztotta az országot, úgyhogy Alexandria lakosai fellázadtak, elkergették VI. Ptolemaioszt, és helyette öccsét ültették a trónra. VII. Ptolemaiosz (Phüszkón = potrohos) kegyetlen és erőszakos ember volt, meggyilkoltatta bátyja fiait, de maga VI. Ptolemaiosz megszökött, és Rómába menekült. IV. Antiokhosz megpróbált ugyan rendet teremteni, de most már Róma is belépett a játékba. Róma Popilius Laenast küldi követnek Antiokhoszhoz azzal az utasítással, hogy tiltsa el őt Egyiptom háborgatásától. Popilius Laenas egyetlen pálcával kezében megjelent Antiokhosz táborában. A király pompás csapatszemlét rendez tiszteletére, utána a római követ megdicséri a csapatok magatartását, s közli a királlyal Róma parancsát: gyönyörű hadseregével azonnal térjen vissza Szíriába (i. e. 168). A király gondolkodási időt kér, tanácskozni akar, de erre nincs mód, a római követ pálcájával kört húz a király köré, s ráparancsol, hogy ne merjen kimozdulni ebből a körből mindaddig, míg nem döntött, hogy engedelmeskedik-e a római szenátusnak vagy nem. Antiokhosz kénytelen volt visszatérni Szíriába; elkeseredésében mi telhetett tőle: országának zsidóin töltötte ki bosszúját. Róma tekintélye egyszerre nagyot nőtt a Közel-Keleten.

Antiokhosz távozása után a testvérek újra kezdték a marakodást. Végre Róma rendet teremtett, és VI. Ptolemaiosznak adta Egyiptomot, VII. Ptolemaiosznak pedig Kürénét.

Jelentéktelen Ptolemaioszok következnek Egyiptom trónján. VIII. Ptolemaiosz (II. Szótér) helyett ugyancsak anyja. Kleopátra kormányzott, aki ifjabbik fiát, IX. Ptolemaioszt adta uralkodótársul bátyja mellé. Tíz évig együtt uralkodott a két testvér, mikor i. e. 85-ben a rómaiak azt követelték tőlük, hogy a Mithridatész pontoszi király elleni háború céljaira adják át Rómának az egyiptomi hajóhadat. Rómának ezt a kérelmét visszautasították. IX. Ptolemaioszt a mostohafia, X. Ptolemaiosz követte a trónon, de igazság szerint Bereniké, IX. Ptolemaiosz leánya követte volna atyját az uralkodásban. A kérdést úgy oldották meg, hogy X. Ptolemaiosz feleségül vette Berenikét. Mivel azonban mindenképpen egyedül akart uralkodni, feleségétmegölette. Így nem is lett utóda, s vele a Ptolemaioszok dinasztiája kihalt. Most már törvényes leszármazottak hiányában a Ptolemaioszok fattyú gyermekei kerültek sorra, közöttük elsőnek
XI. Ptolemaiosz (Aulétész = fuvolás). Ez a Ptolemaiosz valósággal engedelmes szolgája volt Rómának, és Rómával együtt féktelenül sanyargatta és kizsákmányolta Egyiptomot. Ennek a politikának a nép lázadása lett a következménye. Ptolemaiosz kénytelen volt menekülni, a nép leányát, Berenikét kiáltotta ki királyul. „A fuvolás” jól tudta, hogy Róma ama bizonyos végrendelet alapján úgyszólván Egyiptom gyámjának tekinti magát, tehát a szenátushoz folyamodott védelemért. Az egyiptomiak maguk sem voltak restek, egymás után küldték a követeket Rómába, hogy előterjesszék Egyiptom és Alexandria vádjait a jellemtelen és hitvány király ellen. Ptolemaiosz Aulétész olyan befolyásra tett szert Rómában, hogy aljasabbnál aljasabb eszközökkel sikerült száz egyiptomi követet meggyilkoltatnia.

Rabirius és „a fuvolás”

„A fuvolás” bőkezű mecénásra talált Rómában. Caius Rabirius római lovag és bankár vette pártfogásába az elűzött királyt. Vakmerő üzletember volt, nem ismert gátlásokat, tudta, hogy nagy fába vágta a fejszéjét, s ezért semmilyen eszköztől sem riadt vissza. Miközben egymást érték a követségek és az ellenkövetségek Rómában, jöttek és mentek a bizottságok, a parancsok és rendeletek, Rabirius döntő lépésre szánta el magát. Mai értékben mintegy 50 millió forintnyi összeget ígért Szíria római kormányzójának, Aulus Gabiniusnak, hogy az a szenátus jóváhagyása nélkül, erővel helyezze vissza trónjára Ptolemaiosz Aulétészt. Gabinius kötélnek állt, s azzal az ürüggyel, hogy a szír-egyiptomi határon határsértések történtek, légióival

bevonult Egyiptomba, az alexandriai lázadást megfékezte, és Aulétészt visszahelyezte trónjára. A király első dolga volt kegyetlenül kivégeztetni leányát, Berenikét. Rabirius most már, mint mondani szokták, futott a pénze után, s mikor úgy vélte, hogy legbizonyosabban megkapja a pénzét, ha maga hajtja be, kineveztette magát Egyiptom teljhatalmú pénzügyi megbízottjának. Elképzelhető, milyen mohón fogott a pénzszerzéshez, hiszen nemcsak a királynak adott kölcsöneit kellett visszaszereznie, mégpedig kamatostul, hanem Gabiniust is ki kellett fizetnie. Működött az adóprés, nyögött a nép, de aranyat izzadt. Azonban végül is megelégelte a csúnya játékot: ősi szokás szerint fellázadt, és Ptolemaiosz csak úgy tudta lecsendesíteni, hogy Rabiriust börtönbe vettette, és addig összeharácsolt kincseit mind elkobozta.

Ptolemaiosz, mikor i. e. 51-ben meghalt, csak romlást, romokat és züllött közéletet hagyott maga után, ezenfelül két kis Ptolemaioszt és egy tizenhat éves leányt. Ennek a leánynak Kleopátra volt a neve.

Kleopátra, a démon

A Ptolemaiosz-hagyomány szerint „a fuvolás" halála után Kleopátrának feleségül kellett volna mennie öccséhez, XII. Ptolemaioszhoz. De ez még csak kilencéves volt, s így gonosz eunuchok és panamista tábornokok kormányoztak helyette: Akhillasz, Pothinosz, Theodotosz. Jó diplomaták voltak ezek; hamarosan azzal vádolták Kleopátrát, hogy öccsét meg akarja fosztani a tróntól, s ezért száműzték (i. e. 48). A tizenhárom éves gyermekkirály azzal kezdte uralkodói tevékenységét, hogy orvul megölette Pompeiust, Caesar volt triumvir társát, aki a pharszaloszi vereség után Egyiptomba menekült. Akkor már, Pompeius pharsalusi leverése után, Caesar volt a római birodalom ura. A diktátort mélyen megrendítette a nagy vetélytárs hadvezér meggyilkolása, s ezért Egyiptomba sietett, hogy ráncba szedje az örökké nyugtalankodó országot. Innen kezdve túlontúl ismeretes a démoni királynő története. A kis Ptolemaiosz hadai Alexandriát ostromolják, Kleopátra az ostromzáron át bejut a városba, Caesarhoz menekül, s az ötvenkét éves diktátort úgyszólván pillanatok alatt meghódítja. Caesar Róma nevében megparancsolja, hogy a testvérek együtt uralkodjanak, ám a kis Ptolemaiosz mindenáron ki akarja verni a diktátort Egyiptomból, erősen meg is szorítja, de már i. e. 47-ben meghal. Most Kleopátra Caesar tanácsára férjhez megy öccséhez, VIII. Ptolemaioszhoz, s innen kezdve mindvégig Caesarral marad, sőt vele megy Rómába is.

Kleopátráról rejtelmes elragadtatással írnak az egykorú krónikások és történetírók. Ebben a fiatal asszonyban egyesült a macedón Ptolemaioszok nemzetségének minden maradék ereje és szépsége. Aranyszőke hajáról, hófehér bőréről, udvarának pazar és kábító pompájáról elragadtatva beszélnek. Caesar csak azt nem tudta, hogy Kleopátra őt eszköznek szánta. Ez a nagyra törő és démoni asszony a világuralmat akarta. Úgy gondolta, hogy Róma után Egyiptom veheti kezébe a világ sorsának irányítását. Ez nem is volt fantasztikus politika: Egyiptom szinte természetes vezérállama volt a Közel-Keletnek, Föníciától és Szíriától kezdve északra a Fekete-tenger s délre és keletre a Vörös-tenger és az Indiai-óceán az ő kereskedelmének hatósugarába tartozott. Már azon a ponton volt, hogy messzelátó politikája célhoz ér: fia született Caesartól. Rómában, a janiculusi pazar villában három évig élt együtt Caesarral; ezalatt sikerült fiát, Caesariont, az ókori Sasfiókot, törvényesíttetnie, s már csaknem pillanatok választották el attól, hogy Caesart Róma királyává kiáltsák ki. Március Idusa, vagyis 15-e, Caesar meggyilkolásának napja, megrendítette vakmerő politikájának alapjait: menekült. De hogy mennyire a politika vezette, azt legjobban bizonyítja, hogy mikor Octavianus i. e. 30-ban a meghódított Egyiptom földjére lépett, a

harmincnyolc éves királynőőt is megkísértette. De a sápadt, vézna és savanyú Octavianus kemény dió volt; megmondta, hogy bilincsekben hurcolja végig ezt az áspiskígyót római diadalmenetében. Megkísértette Octavianust, holott Caesar után tíz évig őrjöngő szerelemben élt Marcus Antoniusszal, Róma büszkeségével, a nagyszerű és diadalmas tábornokkal, Kelet urával. Ebből a tíz évből három évet nem töltöttek egymással; közben Antonius eljegyezte Octavianus nővérét, Octaviát, de egy szép napon Kleopátra varázsa visszahúzta Egyiptomba.

Az actiumi ütközet után (i. e. 31) volt a nagy leszámolás. Kleopátra is ott volt hatvan hajójával az ambrakiai öbölben, de mikor látta Agrippa tengernagy 230 csatahajóját és a római gyorshajók vakmerő rohamát, Antonius hajóhadának bomlását: menekült. Antonius utána ment, mert a démoni asszony még a világuralomnál is többet jelentett neki. Kleopátra menekülése Actiumból nyilvánvaló jele, hogy Antonius is csak politikájának eszköze volt. A két szerelmes drámai öngyilkossága pontot tett a Ptolemaioszok uralkodása után.

Politika és elégia

Egyiptom megszabadult a Ptolemaioszok rendetlen, nyugtalan és bizonytalan uralmától. Róma erős keze fogta az ország kormányát, a nép újra munkához látott, a Nílus újra ontotta áldott iszapját: Egyiptom Róma gabonagyára lett. Ezt az értékes tartományt, amely a keleti kereskedelemnek is gócpontja volt, Augustus nem bízta helytartók és lovagok kényérekedvére, hanem külön kormányzót nevezett ki Alexandriába, aki csak neki személyesen tartozott számadással, így Augustus lett Egyiptom fáraója.

Sajnos, mindjárt az első kormányzóban csalódnia kellett. Egyiptom első helytartója Cornelius Gallus lett, a császár barátja, a híres elégiaköltő, aki halhatatlanná tette Lükóriszt, szerelmesét. Időszámításunk előtt 30-ban vette át Egyiptom kormányzását, s abban a pillanatban, mikor letette az íróvesszőt, és átlépett a politika mezejére, kitört belőle vad és fékezhetetlen természete; komoly sikerei nagyzolást váltottak ki belőle: ez hatalmi féltékenységet ébresztett Augustusban; Gallus, hogy megmeneküljön a büntetéstől, öngyilkos lett.

Egyiptom történetében a római uralom alatt kevés a feljegyeznivaló. Aelius Gallus i. e. 25-ben nagyszabású vállalkozást indított meg Arabia Félix meghódítására. Egyiptomból indult, és elérkezett Mariaba alá, a mai Jemenbe, de Arabia legendás kincseit nem sikerült megtalálnia. Vállalkozása csúfos kudarcot vallott. Ugyancsak Egyiptomból indult i. e. 24-ben Petronius tábornok Kandake etiópiai királyné ellen, de komolyabb és eredményesebb volt ennél a hadvezetésnél az a munka, amelyet Egyiptom csatornázása érdekében végzett. Nero Egyiptomból küld csapatokat Núbia és a Nílus-források kincseinek kikutatására. Traianus rendbe hozta a Nílus csatornáit, utakat és vízvezetékeket építtetett, s alaposan kiaknázta az egyiptomi aranybányákat. Békés munka folyt Egyiptomban a római uralom alatt: a szinte napról napra előkerülő papiruszok (levelek, nyugták, okiratok) bizonyítják az ország gazdasági virágzását. Csak Alexandria háborgott folyton, görögök, zsidók és egyiptomiak marakodtak ebben a nyugtalan világvárosban, s a császárkor első két századában hol a görögök, hol a zsidók szaladgáltak követségben Rómába, egymásra panaszkodni. A legsúlyosabb zavarokat az a zsidó lázadás okozta, amely Nero alatt kezdődött, és csak Titius alatt fejeződött be.

A következő század második felében, Marcus Aurelius alatt már könnyűszerrel megfékezte Szíria parancsnokló tábornoka, Avidius Cassius a nomád pásztorok lázadását. A birodalom kettészakadása után Egyiptom a keletrómai birodalom tartománya lett és maradt i. sz. 640-ig, amikor az arabok elhódították Bizánctól.

Róma keservesen megküzdött Karthágóért, viszont könnyűszerrel jutott Egyiptom birtokába. De bizonyos, hogy a fáraók világtól elzárt és zárkózott Egyiptoma csak a rómaiaknak köszönheti, hogy fontos tényezője már idestova kétezer éve a világ gazdasági életének és műveltségének.

ÖRÖK BÁNATOK

A huszonhárom tőrdöfés, amely Caesar életét kioltotta, halálra sebezte Kleopátra legszebb álmát is: a kis Kaiszarion (Caesarion) római királyságát. A történeti források csak hivatalos eseményekről és hivatalos gyászról beszélnek; aki bele akar látni az emberek lelkébe, s tudni akarja, hogy a nagy történelmi események hogyan dúlták föl és vérezték meg a legközelebbi hozzátartozók lelkét, annak a sorok közt kell olvasnia. Az ókor kutatója csak akkor érti meg az elmúlt messzi évezredeket, ha kissé költő is; mikor felidézi a régi századokat, a sugallat és az ihlet révületére van szüksége, ha hitelesen akarja látni és bemutatni rég elmúlt korok életét. Az ókori történelem hőseinek a hivatalos történetírásban úgyszólván nincs magánéletük; a középkor s újkor főszereplőinek magánéletét mégiscsak megismerhetjük egykorú bizalmas följegyzésekből, levelekből és emlékiratokból, viszont például Hannibál, Nagy Sándor vagy Caesar érzelmi és általában emberi életéről és jelleméről, szokásairól, gyarlóságairól vajmi keveset tudunk. Ezen nem sokat változtat az sem, hogy Caesarról éppen az udvari pletykák nagymestere, Suetonius írt életrajzot. Ez a halhatatlan fecsegő igen színesen és bőbeszédűn tálalta fel a császárkori „histoire secrète" érdekességeit, aljasságait és förtelmeit, de éppen, mivel tücsköt-bogarat összehordott, kevés hiteles adatot hagyott ránk hőseinek érzelmi életéről, emberi tulajdonságairól, hétköznapjairól. Pedig a nagy emberek hétköznapjai gyakran élesebben világítanak bele cselekedeteik rejtett rugóiba, mint a történelmi források és hivatalos iratok.

Csakhogy azt, aki a korok lelkét keresi és kutatja, kifogyhatatlan érdeklődéssel, nem csupán a császárok és hadvezérek emberi arca érdekli, hanem éppen úgy izgatja az egyszerű emberek, a névtelen milliók hétköznapi élete is. Aki igazán elmélyed az ókor életében, nem elégszik meg olyan általánosságokkal, mint a Madách-féle „milliók egyért", hanem valóban bele akar nézni a szenvedő és küszködő ókori milliók keserves életébe, látni akarja mindennapi gondjaikat és bánataikat, kenyértelen és örömtelen életüket, mosolyaikat és könnyeiket, főképpen könnyeiket, mert a könny az örök aranyhíd, az igazi sóhajok hídja az ezredévek fölött. S az egyiptomi királynő és az egyiptomi proletárasszony könnye egyformán gyémántként csillog a múltak lelkét fürkésző fényszórónk sugárkévéjében. Így világítottak rá a királynő bánatára és a szegény emberek keserves életére az egyiptomi papiruszokból gyűjtött érdekes adatok. Még nincs kétszáz éve, hogy az első egyiptomi papirusz előkerült: az a Charta Borgiana

egy kis egyiptomi város lakosainak az összeírását őrizte meg az utókor számára, vagyis olyasvalamit, ami addig az irodalomból egyáltalán nem volt ismeretes. Akkor, 1778-ban, valóságos forradalmat keltett ez a felfedezés; mikor pedig egyre bővebben áradtak a leletek Egyiptomból, az ókori életnek egyszerre új arca tárult fel az ámuló világ előtt: a héroszok mögött a milliók arca is kibontakozott az ezredévek ködéből.

Az ókori Sasfiók

Mikor Caesart március 15-én a köztársaság fanatikusai leszúrták, Kleopátra Rómában tartózkodott, már legalább két esztendeje. Caesart megölték, mert azt hitték, hogy király akar lenni; nem tudjuk, igaz volt-e ez, de bizonyosan tudjuk, hogy Kleopátra erről ábrándozott, s ezért volt Rómában. Azt akarta, hogy Caesar fogadja el a többször is felkínált koronát, legyen végre nyíltan is király, hogy ő maga római királyné lehessen, fia pedig, a kis Kaiszarion, trónörökös. Kleopátra mint a római nép szövetségese és barátja tartózkodott Rómában, pompás villában lakott, és fejedelmi udvartartást vezetett túl a Tiberisen, Róma előkelő villanegyedében, a Janiculuson; s hogy Caesar sokat volt nála, abban sem volt semmi botrány: tárgyalnia kellett az egyiptomi szövetségessel és tanácsosaival. Calpurnia, a feleség, szenvedett; Caesar habozott a két nő és a két államforma közt, az összeesküvők pedig cselekedtek: huszonhárom tőrdöféssel megoldották a politika legnehezebb kérdését.

Caesar és Kleopátra szerelme ma már nem az a romantikus csoda, aminek még a XVIII. század is látta s annak idején maga Suetonius is. Azaz helyesbítsük ezt a megállapítást: Caesar részéről valóban romantikus fellángolás és lángolás volt ez a viszony, Kleopátra részéről azonban aligha. Caesar idestova ötvenkét éves, mikor Szíriából mindössze 3200 gyalogossal és 800 lovassal Egyiptomba érkezik, s ott találkozik a ragyogó, húszéves királynővel, aki akkoriban éppen száműzetésben élt, de Caesar jövetelének hírére ezer veszedelem közt beszökött a városba, Alexandriába. Érthető, hogy az öregedő Caesar lángra lobban: már nem csupán politikai megfontolás vezeti, mikor Kleopátrát visszaülteti trónjára. Nem csoda, hogy Egyiptom különös levegője, forró földje, keleti pompája, a hellenisztikus műveltség ragyogása elkábította, s az évtizedes rideg harci élet után egyszer végre emberré tudott válni Egyiptom és egy csodálatos fiatal asszony bűvöletében.

De ez a fiatal asszony volt kettejük közt a józanabb. Az egyiptomi hagyomány értelmében feleségül kellett mennie öccséhez, s együtt kellett volna uralkodniuk. Mikor Caesarnak adta szerelmét, egyúttal halálra ítélte öccsét, aki csapatokkal vonult a római vezér ellen, vereséget szenvedett, és a Nílusban lelte halálát. Kleopátra tehát először is biztosította magának a trónt, másodszor pedig egy merész álom csíráját ültette el szívében: mért ne szerezhetné meg Caesar révén az egész római Kelet s utána az egész római birodalom uralmát? Ennek a vakmerő ábrándnak lett a záloga az a fiú, aki kevéssel Caesar távozása után született: a kis Kaiszarion; Caesar egyetlen fia. Caesar bizonyára hálás volt Kleopátrának, hogy fiúval ajándékozta meg, s bizonyára átfűtötte szívét az a gondolat, hogy fia legyen az örököse hatalmának és birodalmának. Ezt a fiút nem nagyon nevezték a hagyományos egyiptomi királyi néven; semmi kétség sem volt afelől, hogy ki a fiú apja, s ezért Alexandria népe kezdettől fogva Kaiszarionnak, latinosan Caesarionnak nevezte.

Semmiféle történeti adatunk sincs arra, hogy Caesarion is Rómában tartózkodott Kleopátrával a diktátor utolsó éveiben, de másképpen el sem képzelhetjük. A ragyogó ifjú királynő nem azért ment Rómába, mert nem tudott Caesar nélkül élni. Nem; római tartózkodásának egyetlen célja az volt, hogy örökbe fogadtassa Caesariont a diktátorral, s e cél elérésében bizonyára leghathatósabb eszköze maga a gyermek lehetett. Caesar utolsó évei szörnyű küzdelemben teltek: embertelenül kellett viaskodnia önmagával, hogy hű maradjon a köztársasági eszményhez, s a maga hatalmi érdekeiért el ne árulja azt a népet, amely valósággal bálványozta. Irtózatos küzdelmet kellett vívnia szerelmével, hogy fel ne áldozza Kleopátra nagyravágyásának Róma érdekeit. Mert bármennyire melegítette is őszi napjait a fiatal királynő

szerelme, már tisztán belelátott terveibe. Legalábbis erre mutat az, hogy mikor felbontották végrendeletét, abban - egész Róma legnagyobb meglepetésére - a fiatal Octavianus szerepelt mint fogadott fia és örököse, nem pedig Caesarion. Íme, a halott Caesar még egyszer fölébe magasodott gyilkosainak: Brutusék éppúgy megdöbbenhettek ettől a végrendelettől, mint Kleopátra.

Képzeljük el ezt a királyi asszonyt, akinek eddig minden sikerült, s aki most idegenül és kitaszítottan állt a forradalmi Róma zűrzavarában, és reszkethetett a maga és a fia életéért. Úgy látszik, senki sem törődött vele; Calpurniát leverte bánata, övé volt a nagy halott. Antoniusé a bosszú: a királynő menekülhetett. Alexandriában aztán gondosan neveltette Caesar fiát, hogy kellő időben alkalmas legyen arra a szerepre, amelyet szánt neki. Ez a szerep pedig nem volt más, mint átvenni Caesar örökségét, vagyis a világ uralmát. Az az őrjöngő szerelem, amelyben évekig élt aztán Kelet urával, Antoniusszal, nemcsak a római tábornagy férfiszépségéből és hősi egyéniségéből sarjadt, hanem jó részben ebből a határtalan nagyravágyásból virágzott ki.

Antoniust sikerült megnyernie tervének. Időszámításunk előtt 34-ben Antonius diadalmenetben vonult be Alexandriába, övé volt az egész Kelet, szakított Rómával, s ezt a roppant keleti birodalmat most Kleopátra lábai elé helyezte. Kleopátra felvette a keleti uralkodók ősi címét, a királyok királyának nevezte magát; Antoniustól született három gyermekének egy-egy hatalmas országrészt adományozott: Ptolemaiosz Philadelphosznak Szíriát és Kisázsiát, Alexandrosz Aeliusznak Armeniát, Perzsiát és Mezopotámiát, Kleopátra Szelénének pedig Líbiát. Az alig tizenöt éves Caesarion lett a trónörökös; mint Caesar egyetlen fia, vitássá tehette Octavianus örökösödési jogát, s törvényes igényt tarthatott Caesar egész örökségére, tehát a birodalom nyugati felére, vagyis Itáliára is. Kleopátra számítása tökéletes volt. Most Antonius szerelmének bűvöletében úgy érezte, hogy nemhiába adta oda magát Caesarnak. A Sasfiók csillaga emelkedőben volt.

A katasztrófa gyorsabban bekövetkezett, mint bárki gondolta volna. A vérszegény Octavianus erősebbnek bizonyult; mint ellenségei; mérhetetlen vagyona biztosította hadserege állandóságát, barátai és katonái hűségét, Caesar végrendelete megadta szerepének a törvényességet. Az actiumi ütközetben (i. e. 31) tönkreveri Antoniust, s most Kleopátra, római szerelmesével együtt, Alexandriába menekül, és felkészül az utolsó, a kétségbeesett védekezésre. De Octavianus váratlan hirtelenséggel Egyiptomban terem, Antoniusnak és a királynőnek csak egy módja van már a menekülésre -ha nem akarnak az imperátor diadalmenetében láncon szerepelni -, az öngyilkosság. De Kleopátra halála előtt meg akarja menteni legalább nagyszerű ábrándját: Caesariont mesés kincsekkel délre küldi, hogy meneküljön Etiópiába s onnan Indiába. Ha él, még övé lehet Róma és a világuralom. Rhodón, a görög tanár kíséri a trónörököst; a ravasz görög úgy gondolja, hogy örökre lekötelezheti Octavianust, ha kezére játssza veszedelmes vetélytársát, Caesar fiát, tehát rábeszéli a Sasfiókot: térjenek vissza, hiszen a győző nemcsak megkegyelmez neki (aki elvégre semmit sem vétett ellene), hanem biztos értesülései szerint részt is ad neki a hatalomban. A gyerek hajlik az áruló barát szavára, s néhány nap múlva már Octavianus foglya.

Tudjuk, hogy Octavianus egy cseppet sem volt érzelgős, de Caesar fiának megkegyelmezett; életben hagyta, csak éppen őrizetben tartotta. De megint akadt egy görög, bizonyos Ariosz nevű filozófus, tehát megint csak tanár, aki telebeszélte Octavianus fejét, hogy a Sasfiók még veszedelmessé válhat, végezzen vele. „Nem jó a sokak uralma, egy legyen a király!" - idézgette Homérosz Íliászának híres versét. Az imperátor hajlott a szóra, kivégeztette a kis Caesariont. Nyilván nagyon népszerű lehetett a trónörökös, és nagyon is eleven Caesar nevének varázsa a tömegekben, hogy Octavianus szükségesnek

tartotta ezt a megoldást.

Íme, az ókori Sasfiók tragikus sorsa: úgy látszik, minden idők Sasfiókjai erre a sorsra születtek. S íme, a királynő, az ókor nagy démona, a római világpolitika rossz szelleme! A történelem följegyezte ragyogását, nagyravágyását és szerelmeit; de hallgat könnyeiről; pedig bizonyára sokszor hullatott keserves könnyeket, Caesarért, önmagáért. Antoniusért, bizonyára sírt végzetes óráiban is, a fiatal halál előtt: de minden könnyével csak Caesariont siratta, tragikus sorsú fiát, akire oly irtózatos súllyal nehezedett anyjának mérhetetlen nagyravágyása és apjának roppant nagysága, hogy összeroppant alatta, mint sok századévvel későbben Napóleon fia, a kis Caesarion késői testvére.

Népszámlálás Arszinoéban

A királyi bánatok után nézzünk bele a szegény névtelenek keserves hétköznapjaiba, nézzünk bele egy ókori város egyik kerületébe: olvassuk el az i. sz. 74. évben Vespasianus császár uralkodása alatt tartott népszámlálás adatait. Az egyik bécsi papirusz megőrizte a fayumi tartomány Arszinoé nevű városának (Medinet el-Fayum) népszámlálási statisztikáját, s bizony még ma is meg kell dicsérnünk Hérakleidészt, a derék kerületi elöljárót, hogy oly pontosan és alaposan végezte munkáját. Feljegyezte a maga városnegyedének családfőit, a családtagokat, a gyerekek számát, korát, nemzetiségét, a lakosok munkaképességét, egyéb egyéni adatait s főképpen adóit; még azokat a lakosokat is összeírta, akik éppen nem tartózkodtak otthon, hanem Itáliában vagy Indiában jártak kereskedelmi úton. Harmincöt családfőt írt össze, s följegyezte a lakosok korát is, különösen a férfiakét, ifjakét és fiúkét, elsősorban az adózás miatt; a nők nem fizettek adót, tehát már akkor is szerencséjük volt: a korukat nem kellett bevallani; mégis, a zsidó nők kötelesek voltak bevallani korukat, mert ők fizették az úgynevezett „zsidóadót". Megtudjuk ebből az összeírásból, hogy Arszinoé élénk ipari és kereskedőváros volt; olvassuk a Só tér. Liba-piac, Bab tér, a Szövőmester utca elnevezéseket; hallunk tímárokról, festőkről, szabókról, vargákról, disznókereskedőkről, fuvarosokról, aranyművesekről, halászokról, zöldségeskofákról, kertészekről, vincellérekről, szamárhajcsárokról, illatszerárusokról és házbérbeszedőkről, sőt arról is értesülünk, hogy Arszinoéban igen élénk volt a bankforgalom: minden valamirevaló kereskedőnek volt folyószámlája. Egyébként az átutalást is igen sűrűn használták már az ókorban.

Íme, a kisemberek élete, sürgése-forgása, loholása a mindennapi kenyérért: maga a hétköznapok örök és mindig egy emberi élete.

Thaisz és Íszisz könnyei

Nem Anatole France Thaisáról van szó, a ragyogó nagyvilági nőről, hanem egy szegény, ismeretlen, szomorú kis asszonykáról - s nem is Íszisz istennőt akarjuk emlegetni, csak egy másik szenvedő asszonyt, aki keservesen küszködik, és hiába várja haza az urát. Hallgassuk meg csakaz elhagyott szerelmes Thaisz levelét: „Édes uram, Apollóniosz, szeretlek, és imádkozom az egészségedért. Nagyon megijedtem, mikor meghallottam, hogy beteg vagy; hálát adok az isteneknek, hogy meggyógyítottak. Ha kívánsz engem, uram, csak hívj: belehalok, ha nem láthatlak. Bár ott lehetnék melletted, és csókolhatnálak. Nyugtalankodom miattad. Béküljünk ki, küldj értem. Vigyázz az

egészségedre, uram, s akkor minden jól lesz. Isten veled!” Lehet, hogy a kis Thaisz rossz fát tett a tűzre, s az ura ezért kergette el, de az is lehet, hogy az urát bolondította el tőle valaki: akárhogy van, megértjük szívhez szóló panaszkodását.

Rejtélyes, hogyan maradhatott meg máig ilyen rongyos kis papiruszdarab, annyi elemi csapás és annyi történelmi vihar után. Mennyi minden elmúlt s elveszett, és íme, ez a kis papiros, ez a kis levél túlélte az évezredeket, s megőrizte egy szerelmes és szenvedő asszony könnyeit.

És száz történelmi okmánynál is értékesebb az a másik kis levél, amely i. e. 168. évből maradt ránk, ugyancsak egy kis papiruszdarabkán. Íszisz asszony írja a levelet férjének, akit a papokvalami okból visszatartanak Szarapisz memphiszi templomában: „Édes uram, Héphaisztész, hajól vagy, az azért van, mert szüntelenül imádkozom érted az istenekhez. Én jól vagyok, a gyerek is, a rokonság is. Órosz barátunk meghozta leveledet; szomorú vagyok, hogy nem jössz, holott a többiek már mind hazajöttek a templomból. Nagyon sokat kell dolgoznom, hogy megélhessek a gyerekkel együtt, és nagy gondban vagyok, mert az élelmiszerek napról napra drágulnak. Nagy baj, hogy egyedül vagyunk ebben a nyomorúságban; mikor itt voltál, akkor is sokat nyomorogtunk, s most itt az éhínség, s te nem vagy velünk, és nem is küldhetsz semmit.

Órosztól hallom, hogy már kiszabadultál; hát gyere, nemcsak a mi kedvünkért, hanem anyádért is, mert nagyon sokat szenved miattad. Mindnyájan nagyon szeretünk. Vigyázz az egészségedre. Isten veled!” Íszisz bánata, kétezer év messzeségéből, ma is megilleti a szívünket.

Theszaisz, a sztár

Az ókori Egyiptomban éppúgy zajlott az élet, mint a római birodalomban akárhol. Egyebek közt szórakozás is akadt bőven, olcsó is, drága is, kinek mire futotta. Sztrabón, az utazó, beszéli, hogy Arszinoé városában egyszer kiment sétálni a Moirisz-tó partjára, s vezetője megmutatta neki a szent krokodilusokat. Az állatok felügyelői odamentek az egyik krokodilushoz, amely élvezettel sütkérezett a homokban, felfeszítették a száját, s kenyeret meg borba mártott pecsenyét dugtak bele. A krokodilus jóllakott, aztán belevetette magát a vízbe, majd kiúszott a part távolabbi helyén, s ott más sétálók etették tovább mindenféle jó falatokkal. Vidám szórakozás volt ez s jó mulatság; az állatkertek közönsége ma is így szórakozik.

Természetesen voltak drágább szórakozások is; voltak akkor is énekesek, erőművészek, bűvészek, színészek, táncosok és táncosnők - s hogy ezeket is itt emlegetjük, annak az az oka, hogy bizony ezek miatt is sok könny hullott akkor is, akárcsak manapság.

Római írók bőven beszélnek a színpadi csillagok óriási jövedelmeiről, egy Parisz, egy Apellész, egy Roscius milliós bevételeiről; de nemcsak az ilyen híres színészek kerestek vagyonokat, hanem az artisták s a táncosok és a táncosnők is. Az írók tudósításait nem vehetjük mindig készpénznek, bizonyára sok bennük a túlzás. Annál hitelesebb az a kis levél, amelyet egy szórakoztatóüzem tulajdonosa, bizonyos Aurelius írt az egyik színpadi ügynökségnek. Nem kell megütközni rajta: igen, voltak már színpadi ügynökségek is, ezek közvetítették, illő jutalékért, a művészszemélyzetet, és tisztes iparukban szigorúan céhük szabályai szerint működtek. Nos, Aurelius levélkéje is túlélte a történelem viharait. Olvassuk el csak: „Küldd el nekem Theszaiszt, a táncosnőt; szerződtetem tíz napra, október 10-től kezdve; fizetése napi 36 drachma és három véka búza. Küldj még egy táncosnőt, akármelyiket. Utazásukról oda-vissza én gondoskodom.”

Sok mindent olvashatunk ki ebből a levélből. Először is azt, hogy Arszinoé közönsége bőkezűn pártolta a „művészetet”, különben Aurelius nem fizethetett volna ekkora összeget (napi 36 forintot!) egyetlen táncosnőnek. Az is következik a levélből, hogy Theszaisz híres művésznő volt, ha ily fejedelmi módon megfizették; de kiderül

az is, hogy Arszinoé lakosai jól ismerték már a művésznőt, különben nem kérné őt a mulató tulajdonosa név szerint.

Íme, az élet. Szegény kis Íszisz halálra dolgozza magát, hogy eltartsa gyermekét, Theszaisz pedig valósággal aranyban fürdik. De ki tudja, hogy a napi 36 drachma mellett s a külső ragyogás mögött nem volt-e éppen olyan szomorú az élete, mint a szegény kis Isziszé?

II

HŐSÖK

A KARTHÁGÓI BÉKESZERZŐDÉS

Róma még csak az izmait ropogtatta, kisebb-nagyobb háborúkban edzette magát későbbi nagy feladataira, mikor Karthágó már nagyhatalom volt, a világkereskedelem vezérállama. Az egykori türosziak gyarmatvárosa az i. e. III. században már hatszáz éves múltra tekinthetett vissza, és Karthágó ezt a múltat hasznos munkával töltötte el: hajósai a Sierra Leonétól, Dahomeytől és a Csád-tótól Britanniáig felkutatták a mesés és rejtelmes országokat, persze nem a mesékért, hanem a nyersanyagokért és a piacokért. Hamarosan kezébe kaparintotta a földközi-tengeri kereskedelem java részét, majd lassanként állami fennhatóságát is kiterjesztette gyengébb üzletfeleire, az erősebbekkel pedig (Massilia, a mai Marseille) szövetséget kötött. Róma, a fiatal parasztköztársaság, bizonyára nagy kitüntetésnek érezte, hogy a hatalmas Karthágó vele is kereskedelmi szerződést kötött (i. e. 509). Olyasféle eset lehetett ez, mintha ma Nagy-Britannia kereskedelmi szerződést kötne, mondjuk, San Marinóval.

Azaz hogy talán mégsem. Ha Karthágó, a földközi-tengeri pún nagyhatalom szerződést kötött Rómával, abban bizonyára jó üzleti lehetőségeket szimatolt. Nyilván fontosnak is tartotta az új üzletfelet, mert alaposan körülbástyázta támaszpontokkal, hogy versenytárs ne férhessen hozzá. Akkor még a pún bankárok és nagykereskedők - mert ők voltak az állam urai - nem is sejtették, hogy ez a kis paraszti Róma egyszer majd kiveszi kezükből a nagy fejőstehenet, a földközi-tengeri kereskedelmet.

Róma még csak az államszervezésnél tartott, mikor Karthágónak már minden fontos helyen katonai támaszpontja volt, hármas fallal, toronymagasságú bástyákkal védett vára, remek kikötője, kereskedelmi és hadiflottája, 75 kilométeres vízvezetéke, egyes ókori források szerint 700 000 lakosa, megszámlálhatatlan temploma, palotája és hatemeletes bérháza. Róma urai még szalmafedeles viskókban laktak, mikor a karthágói kereskedők már selyemben és bársonyban jártak, feleségeik pedig indiai parfümök felhőjében, művészi ékszerek szikrázásában pompáztak, perzsaszőnyegeken heverésztek. A római tanács tisztelettel nézte az egzotikus fekete népet, nevetett az újfajta bálványimádáson, az aranyőrületen, és nyugodtan aludt. Csak akkor horkant fel, mikor Karthágó Messinában is meg akarta vetni lábát. Róma azonban nemcsak felhorkant, hanem fel is ébredt és odacsapott: előbb Szicíliáért szállt harcba, mert a sziget birtoka elengedhetetlen feltétele volt biztonságának, és mikor

huszonhárom évi háború után megverte Karthágót, s elvette tőle Szicíliát, már látta következő célját is, a Földközitenger meghódítását.

Karthágónak elevenébe vágott Szicília elvesztése, de legalább úgy fájt neki az a 3200 talentum (1 talentum kereken 6000 forint) hadisarc, amelyet Róma bevasalt rajta. Rómának viszont jólesett eret vágnia a gazdag, ám vesztes államon. Ez a győzőknek többnyire még ma is jólesik, különben nem csinálnák.

Partraszállás Afrikában

A háború méhe sohasem meddő: egyik háború szüli a másikat. Az első pún háborúval Karthágó nem tekintette elintézettnek a világuralom kérdését: addig-addig készülődött, amíg sikerült kiérlelnie a második pún háborút, ezt a mintaszerű bosszúhadjáratot és klasszikus embermészárlást. Róma ekkor már szárazföldi és tengeri hatalom, érthető tehát, hogy a pún kereskedők és bankárok féltik tőle a zsebüket: hamarosan Karthágó legerősebb pártja lesz a háborús párt, és minden karthágóinak legnagyobb szenvedélye a gyűlölet a rómaiak iránt. És a háborús párt büszkesége, Hannibál, a bankárok hadvezére, rövidesen megfizet Rómának az első győzelemért és hadisarcért: Hispánián és az Alpokon át benyomul Itáliába, és három nagy és számos kisebb ütközetben alaposan megcsapolja a rómaiak vérét.

Hannibált még nem verték meg, de megverték öccsét, Hasdrubalt, a Metaurus-folyó melletti csatában (i. e. 207); itt kezd hanyatlani Karthágó csillaga. Hannibál a csatavesztés hallatára így nyilatkozott: „Most veszett el Karthágó, most lett Róma a világ ura.” Ez a pesszimista jóslat beteljesedett: Róma új, fiatal fővezére, Publius Cornelius Scipio előbb Hispániát foglalta vissza, aztán merész taktikával átkelt Afrikába, hogy amíg Hannibál Itáliát sanyargatja, és Rómát fenyegeti, az átszállított római sereg magát Karthágót támadja meg.

Ez a partraszállás az ókor egyik legremekebb hadművelete volt, és Scipio, valamint főhadsegéde, Caius Laelius Nepos lovassági tábornok valóban büszke lehet rá: 400 szállítóhajón 20 000 gyalogost és 2500 lovast vittek át Afrikába, 40 hadihajó védelme alatt. Július Caesar későbbi, britanniai partraszállásának kudarca mutatja, milyen nagy teljesítmény volt Scipio hadseregének partraszállása. A partra szállt sereg nehezen tartotta a hídfőt, de Scipio mesteri vezetése kiegyenlítette a púnok számbeli fölényét és kedvezőbb helyzetét. Felgyújtotta a pún tábort, és elfogta a púnokkal szövetséges Szüphax afrikai királyt, 60 000 főnyi seregét pedig szétszórta, és most már nem volt hátra más, mint Karthágó ellen indulnia. Erre a riasztó hírre Hannibál, a karthágói tanács parancsára, győzelmes hadseregével kénytelen volt kiüríteni Itáliát és hazamenni Afrikába, hogy ha még lehet, megmentse Karthágót. Távozása előtt a Laciniumhegyfokon hatalmas oltárt emelt, és óriási bronztáblákon pún és görög nyelven megörökíttette itáliai hadjáratának eseményeit. Polübiosz, a történetíró, több mint ötven év múlva még olvasta ezt a feliratot, és le is másolta.

A fekete Venus

Micsoda rejtelmek, sőt hálószobatitkok húzódnak meg a történelem kulisszái mögött! Az a Szüphax, akit Scipio elfogott, nemrégiben még szövetségese volt; derék numida lovas, kitűnő íjász. Igen ám, de Hasdrubal elcsalta a kiváló törzsfőt Scipiótól, mégpedig azzal, hogy odaígérte neki világszép lányát, Szophoniszbét. A fekete hercegnő természetesen inkább ínyére volt a derék Szüphaxnak, mint a római szövetség, és hát faképnél hagyta Scipiót. Csakhogy Hasdrubal ígérete becstelenség volt, mert a fekete Venus ekkor már egy másik törzsfőnek, Massinissának a menyasszonya volt. Massinissa azon nyomban a rómaiakhoz pártolt, s mindvégig meg is maradt Scipio hűségén. Szüphax sorsa hamarosan beteljesedett: elfogták, Rómába vitték, s ott nemsokára meg is halt. Foglyul esett a szépséges Szophoniszbe is, akit a római fővezér nem bántott, nem is akart

meghurcolni diadalmenetében, csak éppen visszaadta eredeti jegyesének. Szophoniszbe azonban csak kényszerből fogadta vissza kegyeibe Massinissát, és szüntelenül résen volt. Így tudta meg, hogy Scipio el akarja fogatni, mert kémeitől értesült, hogy a szépasszony Massinissát árulásra akarja bírni. A büszke nő nem várta meg a katonákat; megmérgezte magát, hogy ne jusson Scipio kezére.

A szerelmi tragédia már csak megpecsételte a karthágói hadsereg tragédiáját. Az állam minden reménysége Szüphax hadserege volt, s most, hogy ez elpusztult, jobbnak látták békét kérni, mint tovább pusztítani magukat és államukat. Harminc előkelő polgár ment fegyverszünetet kérni a római fővezér táborába; sátrában a földre borultak előtte, és szónokuk alázatos hódolattal könyörgött Scipiónak, hogy adjon nagylelkű feltételeket és békét, hiszen mindennek Hannibál az oka. Scipio katonásan azzal vágott vissza, hogy ő nem békét, hanem győzelmet akar hazavinni, de lássák, hogy egy római milyen nagylelkű, íme, itt vannak feltételei: a hadifoglyokat és szökevényeket kötelesek a karthágóiak kiadni. Itáliából, Galliából és Hispániából minden haderőt visszavonni s végül jóvátétel fejében 500 000 véka búzát, 300 000 véka árpát és 5000 font ezüstöt fizetni.

A fekete Venus valószínűleg enyhébb feltételeket tudott volna kieszközölni, mert ezek igazán kegyetlenül hangzanak!

Szophoniszbe tehát hiába halt meg hazájáért, amely egyébként is ostobaságot ostobaságra halmozott. Egy hatalmas tengeri vihar szétszórta azt a római hajókaravánt, amely Cneius Octavius tábornok parancsnoksága alatt kétszáz hajórakomány gabonát hozott Afrikába a hadseregnek, harminc hadihajó fedezete alatt; a hadihajók még csak megmenekültek, de a teherhajókat teljesen szétszórta a vihar, a karthágóiak pedig szépen összeszedték a dús szállítmányt, bevontatták a kikötőbe, és - eltulajdonították. Hiába tiltakoztak a józanabbak, a tanács és a népgyűlés letorkolta őket. De nemcsak efféle hadizsákmányt szereztek a derék púnok a fegyverszüneti tárgyalások alatt, hanem a Karthágóba küldött római követeket majdnem agyonverték, és ezenfelül három karthágói cirkáló megtámadott egy római csatahajót. Persze nem boldogult vele, de Scipio a fegyverszünet ilyen súlyos és sokszoros megsértését nem tűrhette, és megszakította a tárgyalásokat.

Ki volt a támadó?

A helyzet odáig fajult, hogy mind a két fél a döntő ütközetre készülődött: Hannibál kissé csüggedten, Scipio nagy bizakodással; mindössze 33 éves, Hannibál már 47, és szemlátomást belefáradt a bankárok mohó, önző és rövidlátó politizálásába. Livius szinte élvezi a csata előkészületeinek a leírását; széles ecsetkezeléssel festi meg a terepet, a haditerveket, a két protagoniszta (főszereplő) felkészülését, hangulatát és lelkiállapotát, majd pedig drámai erővel közvetíti az ütközet lefolyását. A zamai csata (202) előtt Hannibál találkozót kér Scipiótól, és retorikailag kifogástalanul megszerkesztett pompás beszédben kéri, hogy harc helyett válassza inkább a megegyezést; felajánlja, hogy Karthágó lemond mindenről, visszavonul Afrikába, és a Földközi-tenger uralmát átadja Rómának. Azt hinné az ember, hogy Scipio kap ezen az ajánlaton, hiszen így Karthágó minden támaszpontja harc nélkül juthatna Róma birtokába. Ám Scipio érzi fölényét, és hetykén válaszol: először is a fegyverszünet megszegése vért kíván, aztán a Hannibáltól felajánlott támaszpontok máris a rómaiak birtokában vannak; végül pedig és ez a legfontosabb - keményen hangsúlyozza, hogy Karthágó kezdte a háborút. Róma csak szövetségesei védelmére fogott fegyvert. Mivel tehát Hannibál is kénytelen elismerni, hogy Karthágó a támadó, a már közölt fegyverszüneti feltételeket még súlyosbítania kell azzal, hogy adják át Rómának a Földközi-tengeren még birtokukban levő valamennyi szigetet, és fizessenek teljes jóvátételt. Ha súlyosnak találják ezeket a

feltételeket, készüljenek az ütközetre.

Egy ókori béketárgyalás

A római Curia épülete, amelyben a szenátus üléseit tartotta, maga volt a rideg egyszerűség. Ebben a szerény épületben szabták meg a zamai győzelem után a kegyetlen római békefeltételeket.

Hajón indult Rómába a békedelegáció. Hannibál kezdeményezésére az ország tíz legtekintélyesebb polgárát küldték ki a tárgyalásra, tízet és nem többet! Szalagokkal és olajfaágakkal a könyörgés jelvényeivel - díszítették fel a hajót, s mikor a római vezérhajó közelébe értek, könyörögve és önmagukat vádolva járultak Scipio éle, és kérték jóindulatát. Scipio kijelentette, hogy csak Tunesben (Tunisz) fogadja a küldöttséget. Másnap valóban elébe is kerültek. Mindenekelőtt alaposan megmondta nekik a véleményét a karthágói szótartásról és becsületről, aztán figyelmeztette őket, hogy már éppen elég vereséget szenvedtek, s végre csakugyan észre térhetnének. Scipio dorgatóriuma után a titkár felolvasta a békefeltételeket.

Íme, a feltételek: Róma azonnal megszünteti az ellenségeskedéseket, mihelyt Karthágó kiüríti mindazokat a területeket, amelyeket a háború alatt elcsatolt; a hadifoglyokat, a szökevényeket és a menekülteket kötelesek váltságdíj nélkül kiadni Rómának; Karthágó köteles átadni a győztesnek minden hadihajóját, mindössze tíz darab könnyűcirkálót tarthat meg; köteles kiadni valamennyi idomított harci elefántját, s többé elefántokat idomítania tilos; sem Afrikában, sem Afrikán kívül a római nép engedélye nélkül nem viselhet háborút; Massinissának teljes kártérítést fizetnek, és szövetséget kötnek vele; kötelesek ezenfelül a római segédcsapatokat élelmezni és fizetni mindaddig, amíg a küldöttségük Rómából vissza nem tér; kötelesek ötven év alatt egyenlő részletekben 10 000 talentumot (60 millió forintot) fizetni jóvátétel fejében; kötelesek száz túszt adni, Scipio válogatása szerint, de a túszok nem lehetnek fiatalabbak 14 évesnél és idősebbek 30 évesnél. Most pedig csak abban az esetben engedélyezi a fegyverszünetet, ha a tengeri vihar után eltulajdonított hajókat rakományukkal és legénységükkel együtt kifogástalan állapotban visszaszolgáltatják. Egyébként a békéről sem tárgyalhat velük.

A küldöttség közölte a feltételeket a karthágói tanáccsal. A tanács egyik tagja, bizonyos Gisgo, nyilván háborús uszító, felrohant a szónoki emelvényre, és szenvedélyes szónoklatban tiltakozott a súlyos feltételek ellen; a tanácstagok izgatottan tiltakoztak, mire Hannibál, aki Karthágó életérdekének tartotta a súlyos feltételek elfogadását, annyira felháborodott a túlzó és gyűlölködő hang miatt, hogy maga is felrohant a szónoki emelvényre, nyakon kapta Gisgo urat, és lehajította a terem közepébe. Csakhogy a tanácsban erre mérhetetlen felháborodás tört ki: tiltakoztak a durva katonai erőszak ellen, hivatkoztak a tanácstagok szólásszabadságára, mire Hannibál is meghökkent, és rövid beszédben bocsánatot kért, hogy elragadtatta magát: harminchat éve hadakozik már, nem ismeri a politikai élet szabályait. De a legfontosabb volt, hogy végül hatalmas beszédet tartott a béke érdekében; bizonygatta, hogy a feltételek nem túlságosan súlyosak, de bármilyenek is, Karthágó köteles úgy elfogadni a békét, ahogy Scipio megszabja. Végül elhatározták, hogy a feltételeket elfogadják, megkötik Scipióval a békét, és küldöttség megy Rómába, hogy elnyerje a békeszerződés jóváhagyását. A legnehezebb volt visszaadni az eltulajdonított római szállítóhajókat, rakományukat és legénységüket, de a tanács kötelezte magát, hogy amit csak lehet, felkutat, s ami nincs már meg, azt pénzben fizeti meg Scipiónak.

Erre háromhónapos fegyverszünetet kaptak, és Scipio, három törzstiszt kíséretében, útnak indította Rómába a békeküldöttséget. Rómában, a szenátus ülésén végig kellett hallgatniuk az egyik törzstisztnek, Lucius Veturius Philónak jelentését a zamai győzelemről s az afrikai katonai

és politikai helyzetről; tanúi voltak a szenátus és a nép tomboló lelkesedésének, a háromnapos hálaadó istentiszteletnek.

Végre elérkezett a nap, amelyen a szenátus hajlandó volt meghallgatni a karthágói békeküldöttek kérését. A küldöttségben csupa idős és tekintélyes úr szerepelt. A küldöttség vezetője és szónoka Hasdrubal Haedus, a háborús párt ellenfele, gyönyörűen beszélt: hivatkozott arra, hogy a púnok többsége békepárti; nem is a nemzet a hibás a háború felidézésében, hanem csupán néhány kapzsi és nagyravágyó ember; Rómához az volna méltó, ha mérsékelten élne szerencséjével, hiszen a római nép éppen azért nagy, mert mindig tudott mérsékletet tanúsítani, legnagyobb győzelmei esetén is; utalt arra, hogy ha Cannae után, mikor Róma elvérzett, békét kért volna, Karthágó igazságos és emberséges békét adott volna neki. A küldöttségnek még több tagja emelt szót hazája érdekében; ez azonban már mind csupa gyáva siránkozás volt: hogy Karthágónak semmije sem maradt, csak a puszta falai; nincs más birtokuk, gyarmatuk, alattvalójuk, csak a nyomorult életük maradt meg, az is csak addig, amíg a rómaiak kegyelme megengedi.

Kétségtelenül krokodiluskönnyek voltak ezek, és az egyik szenátor nyomban át is látott a szitán: felismerte a hagyományos pún ravaszkodást és képmutatást. Felugrott, és harsányan belekiáltott az egyik érzékeny szónoklatba: „Ugyan milyen istenekre akartok megesküdni, hiszen eddig valamennyi szerződésteket és szavatokat megszegtétek!” Hasdrubal Haedus felelt meg a haragos rómainak: „Ugyanazokra, akikre eddig; hiszen most már tudjuk, hogy többé nem szabad szószegést elkövetnünk, mert most is azért büntettek meg így bennünket.”

Persze, ez csupán dialektika, szóvirág és mellveregetés, de a béke zord határozmányain már semmit sem változtathatott: a nép és a szenátus egyhangúlag elfogadta a békeszerződés tervezetét, és felhatalmazta Scipiót, hogy ezen az alapon kösse meg a békét a karthágóiakkal.

Némi méla akkordja volt még a római követjárásnak: engedélyt kértek, hogy beszélhessenek hadifogoly honfitársaikkal, akik közt rokonaik és barátaik is vannak, sőt néhánynak üzenetet is hoztak hazulról. Azt is kérték, hogy egyeseket kiválthassanak; a szenátus névsort kért tőlük, a delegátusok mintegy kétszáz embert írtak fel. És íme, most a szenátus valóban nagylelkű volt: kiadták a kétszáz embert, a követekkel együtt küldték őket vissza Afrikába, és Scipiót felhatalmazták, hogy a békekötés után váltságdíj nélkül adja vissza őket a karthágóiaknak.

Égnek a hajók

A békeszerződést Afrikában kötötték meg, és erre az ünnepélyes állami eseményre a papság is Afrikába utazott, mert a fetiales nevű papi testület közreműködése nélkül nem lehetett békét kötni. Elintézték az ünnepélyes cselekményeket, s napokon keresztül dolgoztak és jegyzőkönyveztek, amíg a bizottság átvette a hadifoglyokat, a szökevényeket, a hadihajókat, az elefántokat, vagyis az ókor páncélosait. Négyezer hadifoglyot vettek át; a szökevény katonákat, ha itáliaiak voltak, lefejezték, ha pedig rómaiak, akkor megszégyenítőbben büntették: keresztre feszítették.

És most szívet emelő jelenet következett: a drága pénzen épített pompás és hatalmas hadihajókat - amelyeket némi józan meggondolás után át lehetett volna alakítani kitűnő kereskedelmi hajókká - a békeszerződés értelmében „megsemmisítették”, vagyis kivontatták a nyílt tengerre, és felgyújtották. Feltételezem, hogy ezt az esztelen pusztítást azért rendezték, mert meg voltak győződve róla, hogy ha ezeket a hajókat elégetik, többé semmiféle ellenségnem építhet

ellenük hadihajókat. Ötszáz hajó égett el ebben az óriási áldozatban; félelmetes és szörnyű látvány lehetett a késő estében kísértetiesen lobogó lángtenger. A krónikás némi mélabúval hozzáteszi, hogy a púnoknak úgy fájt ez az ünnepélyes autodafé, mintha Karthágó égett volna. De persze nemsokára, alig ötvenöt év múlva, erre is sor került.

Hannibál nevet

Azonban a szép és hősi gesztusok után mégis eljöttek a hétköznapok, és Karthágónak fizetnie kellett, mert a készpénz iránt Scipiónak is volt némi érzéke: kikötötte, hogy a jóvátétel első részletét még Afrikából való kivonulása előtt meg kell fizetni. Karthágó meglehetősen elszegényedett a háborúban: bizony meg kellett feszítenie minden erejét, hogy az óriási összeget, 200 talentumot kifizethesse. Rendkívül gyászos és csüggedt volt a hangulat a tanácsban, sőt sok milliomos zokogott is, ami egy cseppet sem csodálatos, hiszen az ilyen politikusoknak nagyobb összegektől megválni mindig kissé bús és fájdalmas.

Szerencsére akadt egy kis botrány, ami némiképpen enyhítette keserű fájdalmukat: ebben az általános gyászban Hannibál -mosolygott. A felháborodás moraja futott végig a termen, és Hasdrubal Haedus nyíltan szemrehányást tett neki cinizmusáért, mire a nagy hadvezér - Livius

előadásában - természetesen kifogástalan és remek szónoki miniatűrrel válaszolt: „Ha a lelkemből is úgy tudnátok olvasni, mint az arcomból, láthatnátok, hogy nem a vidámság, hanem az őrjöngés mosolya játszik ajkamon. S mégis azt mondom, hogy inkább helyénvaló az én nevetésem, mint a ti ostoba és visszataszító jajgatásotok. Akkor kellett volna sírnotok, mikor elvették fegyvereinket, felgyújtották hajóinkat, és eltiltottak minden háborútól. Ebbe a sebbe pusztulunk bele! Nem lesz külső ellenségünk, majd egymás ellen fogunk harcolni, íme, máris kezdődik: az állam szerencsétlenségét csak annyiban érzitek, amennyiben titeket is érint, s legkivált, ha a zsebetekre megy. Vagyis mikor a földre tepert Karthágót mindenéből kifosztották a győztesek, mikor fegyvertelenül s úgyszólván meztelenül maradtunk itt Afrika állig felfegyverzett néptörzsei között, akkor senki sem jajgatott; bezzeg most, mikor a magatok zsebéből kell fedezni a jóvátételt, úgy jajgattok, mint valami temetésen. De én attól tartok, hogy mindez csekélység ahhoz képest, amiért majd később sírnotok és jajgatnotok kell!”

Hannibálnak igaza lett: ötvenöt év múlva egy nép halálordítása, asszonyok és gyermekek kétségbeesett sikongása töltötte be az újra gazdag és újra lázasan dolgozó várost. Most már nem a hadihajók égtek: maga a büszke város izzott a pokoli tűzben.

Rómának sikerült fegyverrel és békeszerződéssel elpusztítania földközi-tengeri vetélytársát. De vonjuk le a harcokból, a béketárgyalásokból és szerződésekből a tanulságot, talán leginkább egyetlen kérdés alakjában: vajon hát mennyivel volt különb a pún háborúk Rómája, mint a barbár Karthágó?

Hannibál, ha hallaná a kérdést, még egyszer elnevetné magát.

AZ IGAZI SPARTACUS

Bármily kegyetlenül verte le Publius Rupilius konzul a szicíliai rabszolgalázadást (i. e. 136-132), a forradalom hullámai csak nagyon nehezen ültek el, s a lázadás alig három évtized múlva újra fellobbant; és bízvást elmondhatjuk, hogy a nagybirtokosok garázdálkodásával együtt járó agrármozgalmak, a kisbirtokosok eladósodása és szegényparaszti, úgyszólván rabszolgasorba jutása állandóan felszínen tartotta a földkérdést.

Tiberius Gracchus (i. e. 132) korlátozni akarta a nagybirtokot, hogy a kisparasztok olcsó földbérlethez jussanak: agyonverték. Öccsét, Gaiust, ugyanez a sors érte (i. e. 121.). Az agrármozgalmak egyre szították a tömegek forradalmi hangulatát, úgyhogy a vakmerő és hosszan tartó rabszolgalázadások kétségtelenül ebből a forrásból is táplálkoztak. Érdekes, hogy a szicíliai Eunus lázadása majdnem pontosan egyidejű Tiberius Gracchus forradalmi fellépésével, és Gaius Gracchus végzete is akkor teljesedik be, amikor Eunus rabszolgaseregét tönkreverik, és magát a vezért is elfogják.

Eunus, a varázsló

Lehetséges, hogy a római agrármozgalmak siettették a szicíliai rabszolga- és kisparasztforrongások kirobbanását, és olyan atmoszférát teremtettek, amelyben ezek a forradalmi elemek vérszemet kaphattak; azonban egyébként történelmileg nem voltak összefüggésben egymással.

Eunus forradalmának története valóságos romantika. Szicília áldott földje abban az időben alig néhány nagybirtokos kezében volt, s ezek annyira kizsákmányolták a földet is, rabszolgáikat is, a kisparaszt bérlőket is, hogy valósággal éhkoppon tartották őket: sem ruhát, sem élelmiszert nem adtak nekik megfelelő mennyiségben, úgyhogy a rabszolgák bandákba verődtek, és rendszerint a szomszéd nagybirtokokat fosztogatták. A történetírók sűrűn emlegetnek egy Damophilosz nevű nagybirtokost, akinek a rabszolgái legyilkolták a magányos utasokat, bandákban támadták éjjelenként a majorokat, kifosztották a tanyákat, villákat, és megölték az ellenállókat. Vakmerőségük egyre nőtt, a nagybirtokosok már nem mertek a tanyájukon lakni, és nem mertek utazni.

Nemegyszer maguk a gazdáik fegyverezték fel őket, úgyhogy már

ekkor félelmetes volt arra gondolni, hogy ha ezek egyszer a gazdáik ellen fordítják a fegyverüket, milyen mészárlás kezdődhetik. A rabszolgáknak különösen Damophiloszra fájt a foguk.

Ezek a rabszolgák javarészt szíriai eredetűek voltak, s a nagybirtoknak mindenesetre legedzettebb, legjobb, legerősebb munkásai. Annyi bizonyos, hogy gyűlölték gazdáikat, és a keserves igát mindenképpen szerették volna lerázni, csak arra vártak, hogy valaki kezébe vegye a lázadás ügyét. Ezt a vezért is megkapták, a szíriai Eunus személyében.

Ennek az Eunusnak valósággal mágikus hatalma volt a rabszolgatömegek fölött, úgy viselkedett, mint egy próféta; hirdette, hogy álmában kinyilatkoztatásokat kapott a rabszolgák jövőjéről, úgyhogy hitele a hiszékenyek közt egyre nőtt. Lassanként már nem is jósolgatott, hanem közölte a tömegekkel, hogy közvetlen összeköttetésben van az istenekkel, s ezentúl már csak láng- és szikraesőben adott kinyilatkoztatást. Nagy halom dióhéjat gyújtatott meg, s ebben a tűzben, pattogásban és szikrasziporkázásban lenyűgözte és meghódította a vakon bízó babonás tömegeket.

Az említett Damophilosz azonban végsőkig feszítette a húrt, rabszolgáit naponta megkínoztatta, sőt felesége, Megallisz, minden csekélységért kegyetlenül megbüntette őket. A végsőkig elkeseredett rabszolgák most Eunustól kérdezték meg, vajon megengedik-e az istenek a lázadást. Eunus elérkezettnek látta az idejét, s azt felelte, hogy nemcsak megengedik, hanem meg is parancsolják, mégpedig azonnal.

A forradalom akkor kezdődött, amikor Eunus vezetésével mindössze négyszáz rabszolga rajtaütött Enna városán, elfoglalta, és irtózatos kegyetlenséggel kirabolta, feldúlta, az urakat pedig halomra mészárolta. A városi rabszolgák is sorra megölték gazdáikat, utánuk pedig a többi polgárt. De bosszújuk akkor lett teljes, amikor sikerült egyik villájában elfogni Damophiloszt és feleségét. Behurcolták őket a városba, gúnyolták, bántalmazták, majd a színházba kísérték, amely már tele volt rabszolgákkal, mert látványosan és ünnepélyesen akartak bosszút állni gazdájukon. Damophilosz egy óvatlan pillanatban meg akart szökni, mire azonnal megfojtották. Megalliszt pedig a nők kínozták halálra, s végül ledobták egy toronyból.

A győzelmes rabszolgák Eunust királlyá kiáltották ki, és ő az I. Antiokhosz nevet vette fel, a szíriai királyok nevét, népét pedig szíreknek nevezte. Tervszerűen készültek a háborúra, az egész előkészületet alvezére, az ügyes és tehetséges Achaeusz irányította, aki egyúttal a legjobb harcos is volt: három nap alatt hatezer embert fegyverzett fel; ezekkel és a hozzájuk csatlakozott nagy tömeggel dúlt, fosztogatott, s az ellene küldött csapatokat sorra megverte. Ekkor már tízezer harcosa volt.

Csakhamar a szigetnek más pontjain is fellángolt a lázadás: az agrigentumi ötezer főnyi lázadó rabszolga-hadseregnek Kleón volt a vezére, s most egyesült Eunus seregével. Szinte hihetetlen, de ez a sereg rövid idő alatt 200 000 főnyire szaporodott, s a leverésükre küldött római vezéreket egymás után tönkreverték. És lázadásuknak az a súlyos következménye is volt, hogy Rómában, Praenestében (Palestrina), Sinuessában (Bagni di san Rocco) ezrével lázadtak fel a rabszolgák, de birodalomszerte lázadó bandák alakultak, és már-már általános rabszolgalázadás fenyegette Rómát. A tartományok lázadásait sikerült elfojtani, de Szicíliában a rabszolgahadsereg egymás után foglalta el a városokat; győzelmeik után irtózatos kegyetlenséggel bántak el a légiók katonáival, kezüket, lábukat levagdosták, foglyot egyáltalán nem akartak, az elfogott urakat színházi bohóckodásra kényszeríttették.

Az árulás

Rómának azonban nemcsak hadserege volt, hanem éppen elég ügyes és ravasz kémje és ügynöke is. Eunust csak árulással lehetett legyőzni, és Rómának sikerült megvásárolnia azokat az árulókat, akik Rupilius konzul seregeit titokban bebocsátották mind a két erősségbe, Ennába és Tauromeniumba (ma Taormina). Kleónt elfogták, s a bántalmazások következtében napok alatt meghalt; öccsét élve fogták el, de ez visszatartotta lélegzetét, és megfulladt. Az elfogott rabszolgákat ledobálták a toronyból, úgyhogy valamennyi szörnyethalt. Eunus azonban kíséretével a sziget belsejébe, a hegyekbe menekült, ahol bőven volt jó búvóhely. Mikor legszűkebb környezete látta, hogy nincs remény a menekvésre, kölcsönösen megfojtották egymást. Jellemző, hogy maga Eunus hogyan viselkedett ebben a tragikus helyzetben: mikor már mindenki elhagyta, mindössze négy rabszolgáját vette maga mellé (mert természetesen ő is tartott rabszolgákat): egy szakácsot, egy cukrászt, egy fürdőst és az udvari bolondot; ezek voltak legfontosabb személyiségei királyi udvartartásának. Ezekkel egy mély völgyben rejtőzött el, de a rómaiak elfogták, azonban nem ölték meg, hanem szűk börtöncellába zárták, ahol lassú halállal kellett elpusztulnia.

Ezek után Rupilius elfoglalta Tauromenium kikötőjét és a lázadók fegyverraktárát, üldözte és összefogdosta a szétszórt rabszolgákat, úgyhogy már minden szervezett ellenállás lehetetlenné vált. Rupilius Rómában kis diadalmenetet (ovatio) tartott: rendes diadalmenetet nem engedélyezhettek neki, mivel a rabszolgákon aratott győzelem nem számított dicsőségnek.

Azonban hiába verte le Rupilius a lázadást, Szicíliában még hosszú évtizedekig megmaradt a lázadásra mindig kész rabszolga ellenség.

Spartacus, a gladiátor

A Spartacusról ránk maradt ókori tudósításokban összefonódik a történelem a legendával. Sallustius, a történetíró (i. e. 86-34), részletesen megírta Spartacus lázadását római történelmében, de ez az írásműve javarészt elveszett. Legrészletesebben Plutarkhosz (46-120) tudósít Spartacus lázadásáról, és egyúttal úgy látszik, az ő tudósítása a leghitelesebb. Azonban sem az ő műve (Crassus életrajza), sem a Hadrianus császár idején élt Florus és Appianosz történetírók ránk maradt töredékei nem tartalmaznak megbízható adatokat Spartacus csatáinak színhelyéről és idejéről. Tehát nagyjában a történelmi kritika által hitelesnek elfogadott néhány adatból kell felépítenünk és megmagyaráznunk Spartacus forradalmának keletkezését, értelmét és célját.

Ennek az úgynevezett gladiátorháborúnak a hőse Spartacus, Capuában, az ottani gladiátorkaszárnyában tartózkodott Cneius Lentulus Batiatus mester parancsnoksága alatt, aki a vele együtt odakerült kelta és trák hadifoglyokat a gladiátorművészetre edzette és előkészítette. Ez a Batiatus, mint minden gladiátoredző, kegyetlenül bánt a kaszárnya lakóival, úgyhogy ezek végső elkeseredésükben összebeszéltek, és szökést terveztek.

A nem hiteles történelmi adatok alapján megrögződött a köztudatban az a hagyomány, hogy Spartacus trákiai eredetű volt, sőt a legenda még azt is hozzátette, hogy trák királyi családból származott, és hogy akkor, amikor eladták, kígyó tekergődzött a feje köré, ez pedig az ókoriak babonája szerint annyit jelentett, hogy csodálatos dolgok fognak vele történni.

Ha lehántjuk a mondáról ezeket a romantikus elemeket, akkor kiderül, hogy Spartacus csakugyan trák volt (thrax), csakhogy nem trákiai királyi sarj, hanem az úgynevezett trák gladiátorfajta egyik képviselője. A gladiátoroknak többféle fajtája volt egy-egy kaszárnyában kiképzésen; voltak úgynevezett retiariusok, vagyis

hálósok, akik hihetetlen ügyességgel kapták el hálójukkal ellenfelük fejét, földre rántották, és ekkor már könnyen elbánhattak vele; voltak úgynevezett laqueariusok: ezek tőrrel küzdöttek; legteljesebb fegyverzetük volt a hoplomachusoknak: rostélyos sisak, páncél, karpáncél, lábpáncél, úgyszólván állig föl voltak fegyverezve; voltak samnitok, akik viszont egyenes karddal harcoltak, és csak mellükön és jobb lábukon volt páncél; voltak gallusok, kerek pajzzsal és könnyű fegyverzettel; voltak mirmilliók, rostélyos sisakkal, jobb kezükön karpáncéllal, erős bőrövvel derekukon, pajzzsal és bal lábukon páncéllal. A thrax gladiátorfajtának a fegyverzete görbe kard volt, jobb kezükön karpáncél, bal kezükben négyszögletes kis pajzs, derekukon erős bőröv, lábukon lábpáncél. Ilyen thrax gladiátor volt Spartacus, és ebből az elnevezésből származott a mondának az az adata, hogy trák királyi sarj volt.

Nos, mikor a szövetkezett rabszolgák ki akartak törni, néhány áruló leleplezte a tervüket, s kétszáz elszánt gladiátor közül százharmincat vagy levágtak az őrök, vagy elfogtak, úgyhogy csak körülbelül hetvennek sikerült megszöknie. Nincs pontos tudósításunk arról, hogy honnan szereztek fegyvereket, és hogyan hajtották végre első sikeres vállalkozásaikat. Midőn a gladiátorkaszárnyából kitörtek, a capuai katonai parancsnok azonnal csapatokat küldött üldözésükre, de ezek nem boldogultak velük: a szökött gladiátorok visszaverték a katonai csapatokat. Hamarosan száz meg száz tanyai és házi rabszolga csatlakozott hozzájuk, és az egész sereg a Vezúvnak vette útját. Egyik vezérük Spartacus volt, a másik a vakmerő kelta Krixosz, a harmadik pedig Oinomaosz; ez az utóbbi mindjárt az elején elesett.

A felelőtlen hagyomány éppen a trák legenda alapján úgy tartotta, hogy Spartacus a szökött rabszolgákkal együtt hazájába, Trákiába akart visszatérni, erre azonban semmiféle kézzelfogható adatunk sincs. Mégsem lehetetlen, hogy a rabszolgák első és eredeti célja az volt, hogy visszaszerezzék szabadságukat, és mindegyik visszajusson hazájába, ahonnan elhurcolták. Ez magában véve nem is volt lehetetlen terv, hiszen Itália hosszú tengerpartja és rengeteg rejtett kikötője módot adhatott arra, hogy ladikokon, bárkákon, hajókon, megszökjenek.

Győzelmi mámor

A lázadó seregnek azonban el is kellett tartania magát, tehát mindjárt kezdettől fogva kirabolták a környék birtokait és birtokosait, s így szereztek élelmiszereket. A környéken óriási volt a rémület, úgyhogy a hatóság kénytelen volt erős csapatot küldeni ellenük, ha nem akarta, hogy egyre szélesebb területek rabszolgái lázadjanak föl, és csatlakozzanak Spartacushoz.

Az első hadsereget Claudius Glaber tábornok vezette; háromezer katonájával körülzárta a Vezúvot, és szemmel tartotta az egyetlen utat, amelyen a hegyre menekült Spartacus-sereg megszökhetett volna. Ekkor újra jelentkezik a legenda, és elmondja, hogy a Vezúv oldalait borító szőlőskertekből lenyesték a venyigéket, kötelet fontak belőlük, és a hegynek egyik meredek oldalán leereszkedtek. De nemcsak kiszabadultak az ellenséges gyűrűből, hanem Glaber seregét hátba is támadták, meg is szalasztottak, és táborát elfoglalták; így nemcsak rengeteg fegyver jutott a lázadók kezébe, hanem a siker hírére megint sok ezer ember tódult Spartacus táborába, úgyhogy serege veszedelmesen megduzzadt.

A másik vezér, Varinius, ugyancsak háromezer főnyi sereggel indult Spartacus ellen, de alvezéreit és őt is tönkreverték a lázadók; egyik alvezérét majdnem a fürdőben fogták el, csak nagy nehezen tudott menekülni, de a lázadók utolérték és megölték. Maga a vezér kénytelen volt mindenét, még a lovát is az üldözők kezében hagyni, és sok apró csatározás után csak a puszta életét sikerült megmentenie.

Varinius a vereség után nem mert személyesen elmenni Rómába, hanem a helyettesét küldte jelentéstételre. Mivel katonáinak egyik része nem tért vissza csapattestéhez, másik része pedig megtagadta a szolgálatot, és igen sok beállt Spartacus hadseregébe, Varinius kénytelen volt erősítéseket kérni. Négyezer főnyi seregével újra megtámadta Spartacust, akinek a serege gyengébb volt, felfegyverzése

is hiányosabb: bőrrel bevont fűzfavessző pajzs és fanyelű dárda, tűzben edzett heggyel. A győzelem mégis Spartacusé lett, mert egy éjjel, bámulatosan kieszelt hadicsellel, egész seregével együtt észrevétlenül és nyomtalanul eltűnt a római vezér elől. A siker lázában a vakmerő Krixosz azonnal vissza akart fordulni és megtámadni a meglepett római vezért, de Spartacus nem engedte. Seregével elvonult Campania határhegyein át a pásztorkodó rabszolgákhoz, s ezekkel egyesült; de ekkor már nem lehetett megfékezni embereit, mert a lázadók szabad folyást engedtek bosszújuknak; raboltak, kegyetlenkedtek, és végighömpölyögtek az egész síkságon, úgyhogy a hozzájuk sodródott rabszolgákkal és kisparasztokkal már hétezer főnyi sereg követte Spartacust. A sereg feldúlta a nagyvárosokat is, mint Nola, Nuceria (Nocera) és a hozzájuk tartozó területeket. A veszély olyan óriási volt, hogy a szenátus (i. e. 72) négy légiót, vagyis körülbelül 24 000 embert küldött a rabszolgalázadás végleges elfojtására. Csakhogy ekkor Spartacus serege már 40 000 főnyi volt, ebből 30 000 az ő személyes parancsnoksága, 10 000 pedig Krixosz vezérlete alatt. Ez a Krixosz-sereg el is vált gall és germán csapataival a főseregtől, és vakmerőn megtámadta a rómaiakat. Azonban pórul járt. Apuliában a Garganus (ma Gargano) hegy közelében a római vezér megverte a vakmerő Krixoszt, aki maga is elesett, és seregének kétharmad része elpusztult.

A mutinai fordulat

Spartacus óvatosabb volt; előbb az egyik konzullal ütközött meg Samnium tartomány területén, de tudta, hogy a légiókkal szemben sokáig nem tarthatja magát; ezért az volt a terve, hogy áttör a Padus (Pó) síkságára, átkel az Alpokon, és onnan hazabocsátja a lázadókat hazájukba, Galliába, Germániába és Trákiába. Csakhogy ennek a tervnek több akadálya volt: először is a saját emberei idegenkedtek a nagyszabású vállalkozástól, másodszor Lentulus konzul északon útját állta, a másik két római vezér pedig a hátát fenyegette. Ekkor mutatkozott meg Spartacus hadvezéri kiválósága: előbb megsemmisítő vereséget mért Lentulusra, aztán megverte a másik két római vezért. A győzelem után gyászünnepet rendeztek az elesett Krixosz emlékére, úgyhogy több száz római hadifogolynak meg kellett vívnia egymással életrehalálra.

Most tehát sikerülhetett Spartacusnak az áttörés északra, Gallia Cisalpina (a mai Észak-Itália) felé, el is jutott Mutina (Modena) városáig, s ott megverte Cassius Longinus prokonzul tízezer főnyi seregét.

Hatalmas győzelem volt ez, és a Spartacus-katonák valósággal megmámorosodtak a sikertől; most már egész Itáliát a maguk zsákmányának tekintették, semmi áron sem akartak távozni Itáliából, és kényszeríttették Spartacust a visszatérésre. Attól tartottak, hogy győzelmes csapataival most már Róma ellen vonul, úgyhogy a két konzul Picenum tartományban megütközött vele, de a rómaiak megint súlyos vereséget szenvedtek. A történetírók becslése szerint ekkor volt Spartacus sikerei csúcspontján, és ekkor már 60 000 főnyi serege lehetett; ha túlzás is ez a becslés, annyi bizonyos, hogy ez a sereg végigrabolta egész Itáliát, a légiók már nem mertek szembeszállni vele, és oly kétségbeesett volt a helyzet, mint Hannibál betörése idején.

Ebben a döntő pillanatban, 72 őszén, végre Marcus Licinius Crassus (i. e. 115-53) vette át a légiók főparancsnokságát. Ez az ember egyetlen jó tulajdonsággal rendelkezett: mérhetetlenül gazdag volt, úgyhogy vagyona révén mindent elért, amit akart; nemcsak a cenzori méltóságot kapta meg, hanem tagja lett az első triumvirátusnak, sőt a konzuli méltóságot is elnyerte. Egyáltalán nem volt hadvezér; ennek az elpuhult milliomosnak semmiféle katonai képzettsége nem volt, de voltak kiváló alvezérei, úgyhogy hadianyagot és katonát annyit szerezhetett, zsoldot pedig oly bőven fizethetett, hogy a hadvezéri siker feltételeit is meg tudta teremteni. Hadjárata hat hónapig tartott, a 71. év tavaszán befejezte a rabszolgaháborút, mégpedig döntő győzelemmel.

A vég kezdete

Miután Spartacus északról visszavonult, Lucania tartományban ütötte fel főhadiszállását, jobb fegyverekről gondoskodott, és szigorúbban fegyelmezte hadseregét. Crassus kiküldte egyik alvezérét, hogy kerülje meg Spartacus seregét, de ez az alvezér parancsa ellenére ütközetbe bocsátkozott, és Spartacustól súlyos vereségét szenvedett. Crassus büntetésből megtizedeltette azt a csapatrészt, amely elsőnek futamodott meg a csatából. Eközben Crassusnak sikerült egy 10 000 főnyi Spartacus-sereget úgy megvernie, hogy ebből 6000 ember elesett, 600 fogságba került, maga Spartacus pedig kénytelen volt Itália legdélibb csücskébe, a Szicíliával szomszédos Bruttiumba visszavonulni.

És most mutatkozik meg az az eszmei-politikai összefüggés, amely a szicíliai és itáliai rabszolgalázadások közt kétségtelenül felismerhető: Spartacus ebben a pillanatban arra gondol, hogy hadseregével együtt átmegy Szicíliába, a rabszolgaháborúk klasszikus földjére, ahol a forrongás lángja sohasem hunyt ki, mert még ebben az időben is remélhette a rabszolgavezér, hogy elegendő rabszolgát és kisparasztot talál, akivel fölfrissítheti seregét. Nagy összeget fizetett tehát a partokon kószáló kilikiai kalózoknak, hogy átszállítsák seregét. A kalózok azonban megszöktek Spartacus aranyaival, mire elrendelte, hogy katonái tutajokat ácsoljanak, és azokon keljenek át Szicíliába. Ez a terv azonban nem sikerült.

Időközben Crassus sem maradt tétlen: a bruttiumi félsziget legkeskenyebb részén, Scyllacium (Squillace) magasságában sáncot húzatott, tizenöt láb széles és tizenöt láb mély árkot vont az erős és magas, mintegy 300 stadion (53 km) hosszú földsánc elé. Most hónapokig tartó állóháború következett, s hiába próbálkozott Spartacus egy-egy kitöréssel, a légiók minden kísérletet visszavertek. A legenda arról is tud, hogy Crassus ajánlatot küldött Spartacusnak: adja meg magát, és büntetlenséget biztosított neki és seregének, azonban Spartacus nem is válaszolt rá. Ellenben igyekezett minél több veszteséget okozni az ellenségnek. Végre egy viharos télies éjszakán sikerült a sáncárkot fatörzsekkel és földdel jó darabon betemetnie és seregének harmadrészével áttörnie; egy második kitörést úgy hajtott végre, hogy hadifoglyok és állatok hulláival temette be a sáncárkot, és most már egész seregét átvitte. De bár az áttörés sikerült, Spartacus tudta, hogy sokáig nem tarthatja magát. A seregében levő kelták és germánok szakadatlanul lázadoztak, tehát megint két részre osztotta hadseregét, így megkönnyítette Crassus dolgát. Az egyik támadást ugyan meghiúsította, de a második összecsapásban Crassus úgy tönkreverte Spartacus megosztott seregének felét, hogy az ókori, mindenesetre túlzott adatok szerint 35 000, mások szerint 12 000 halott maradt a csatatéren.

A kudarc után ismét csak a rabszolga katonák kényszeríttették Spartacust, hogy - hiába aratott egy-egy helyi sikert - térjen vissza Lucaniába, ahol aztán döntő csatára került a sor.

A hagyomány, illetőleg a monda szerint a csata előtt és alatt bekövetkeztek mindazok az események, amelyeket irodalmi közhelyekből már régen jól ismerünk: Spartacus mindenekelőtt leszúrta lovát, hogy eszébe se jusson menekülni, mert ez volt a jelszava: „Győzelem vagy halál!” Sallustius elbeszélése szerint ugyanez a heroikus jelenet folyt le Pistoriánál (Pistoia) is, Catilina utolsó csatáján, nemkülönben Caesar bibractei csatája előtt Galliában (i. e.

58). Mikor Spartacus látta, hogy minden elveszett, belevetette magát a legvadabb kavarodásba, egymás után vágta le Crassus testőrző tisztjeit, mert magát a fővezért akarta megölni. Miután combján megsebesült, térdelve harcolt, utolsó leheletéig. De ugyanilyen halálmegvetéssel harcoltak a többiek is, sőt a kelták és germánok közül sem futamodott meg senki. Az egyik történetíró szerint az elesettek száma nem állapítható meg, csak egy késői történetíró örökíti meg azt a valószínűtlen adatot, hogy 60 000 Spartacus-harcos esett el. Spartacus holttestét nem találták meg, viszont a 6000 elfogott rabszolgát a Via Appia mentén keresztre feszítették.

A rabszolgák és a tönkrement kisparasztok nemcsak azért bíztak Spartacusban, mert erélyes és tehetséges hadvezér volt, és keményen szembeszállt az egykori urak hadseregeivel, kitűnően tudott szervezni, ügyes és találékony volt, úgyhogy erős hadsereget alakított abból a lázadó tömegből, amely különféle elemekből verődött össze; de rokonszenves volt a harcosok előtt azért is, mert mindjárt a lázadás kezdetén minden alkalommal igazságosan osztotta fel a zsákmányt.

Szívós küzdelme az egyik történetírót Hannibál utolsó éveire emlékezteti, mert a pún hadvezér is ugyanazokon a vad és ember nem járta, hegyes-völgyes területeken küzdött, ahol Spartacus. Nemcsak a rabszolgák, hanem a római polgárok emlékezetébe is mélyen bevésődött neve és mozgalma. Egy emberöltő múlva már szinte közmondásos a neve; nemegyszer megtörtént, hogy a túlságosan törtető, fiatal római arisztokratáknak megbélyegzésül szemébe vágták a „Spartacus” nevet; így Cato Caesarnak, Cicero pedig Antoniusnak. Ez a minősítés a késő ókor végéig megmaradt.

A történelmi cél

Vonjuk le ezekből a történelmi adatokból az elháríthatatlan következtetéseket: Spartacus hadereje félelmetes volt, ha nem is százezres sereg, de mindenesetre nagy és erős, különben Róma nem küldött volna ellene sorozatosan légiókat. És éppen ezért fölmerül a kérdés, hogy mikor győzelmes seregével végigszáguldott Italian, és Róma a lábainál hevert, vajon miért fordult vissza hirtelen?

Kétségtelennek látszik, hogy azért, mert itt, Mutina után tisztult ki forradalmi állásfoglalása. Most látta, hogy a seregében lelkesen harcoló parasztoknak nincs okuk és nincs kedvük otthagyni Itáliát, sőt az itt született vagy ide szokott rabszolgák ezrei is szívesebben maradtakmár itt. És ekkor fogamzik meg Spartacusban az igazi forradalmi elhatározás: itt kell maradni, meg kell dönteni ezt a társadalmat, és a szicíliai rabszolga-forradalmak példája szerint új és igazságosabb államot kell alapítani. A szicíliai átkelési kísérlet is igazolja, hogy valóban erre a megoldásra gondolt, annál inkább, mert Quintus Sertoriusnak (i. e. 123-72) hispániai szabadságharca Róma ellen (i. e. 80-72), vérmes reményeket ébresztett benne. Tehát azzal, hogy az egész rabszolgatartó társadalomnak megdöntését tűzte ki történelmi céljául, eltávolodott a kezdetben vallott individualista céltól, és most már a közösség forradalmi céljait tűzte lobogójára.

De a régi történetírás konokul puszta lázadásnak és hazatérési kísérletnek minősítette Spartacus felkelését. Nem látta meg, és nem is akarta meglátni a forradalom hősének fejlődését; agyonhallgatta, hogy a lázadás felszabadító mozgalommá szélesedett, s egyenesen a nagybirtokosok és a pénzemberek szívének szegezte a tőrt. Ez a történetírás szépítgeti a hadjárat megdöbbentő római vereségeit is, holott kétségtelen, hogy nem a Spartacus-sereg óriási létszáma, kiváló fegyverzete és kiképzése szerezte meg a sorozatos győzelmeket, az állig felfegyverzett és nagy létszámú légiók felett, hanem egyetlenegy tény, amelyet korunk forradalmi harcaiból is jól ismerünk: Spartacus serege tudta, miért harcol.

És hogy a Spartacus-felkelés a kezdeti egyéni célokból forradalmi harccá szélesedett, azt világosan bizonyítja két adat; az egyik: Szicíliában még mindig harcoltak a régi forradalmi rabszolga-hadseregek szétszórt maradványai, s éppen ezért akarta Spartacus Szicíliában megvetni a lábát s onnan indulni Róma ellen. A másik: Spartacus hadseregének roncsai még tíz év múlva is portyáztak Itália hegyeiben, szüntelen gerillaharcok közben, és mikor Catilina forradalmát a római légiók leverték (i. e. 61), ennek a seregnek szétszórt maradványai egyesültek a maradék Spartacus-harcosokkal, s még sokáig nyugtalanították a nagybirtokosok és nagybankárok

kényelmes életét és harácsolását.

Végül: ez a történetírás soha kísérletet sem tett arra, hogy a Spartacus-forradalmat beleágyazza a kor nagybirtokos-társadalmának gazdasági és politikai életébe. Csak végig kell tekinteni a kor hangadó politikusainak névsorán, s egyszerre kiderül, mi is volt az igazi oka, értelme és jelentősége Spartacus forradalmának. Véres kezű diktátorok, dőzsölő milliomosok, uzsorások, tönkrement arisztokraták, politikai törtetők és csahosok, Sulla, Pompeius, Lucullus, Lentulus, Crassus - íme, effajta vékony réteg szorította és fojtogatta, mint az acélpánt, Itália kisparasztjait, milliós rabszolgatömegeit és Róma kisembereit. Ez a társadalom ösztönösen megérezte, hogy vége van, ha Spartacus forradalma győz, tehát mindent latba kell vetnie, hogy „Rómát”, vagyis saját uralmát és vagyonát megmentse. Sajnos, Itália másfél millió rabszolgáját még erősen féken tartotta a korbács; még nem voltak meg a feltételei a rabszolga-forradalom győzelmének. Ezért kellett elbuknia Spartacusnak.

A romantika

De nemcsak a történetírás torzította el Spartacus alakját, hanem a szépirodalom is. A Spartacus-szépirodalom kereken kétszáz éves: a francia Joseph Saurin tragédiájával (1760) kezdődött a vad-romantikus színfalhasogatás Spartacus személye és forradalma körül. E tragédia - mint úgyszólván minden későbbi Spartacus-regény vagy -dráma - legfőbb mozzanata Spartacus szerelme valamely arisztokrata leány iránt; Saurin tragédiájában éppenséggel Crassus leánya, Aemilia iránt. Innen kezdve beteges konoksággal boronálják össze Spartacust valamelyik befolyásos és fontos arisztokrata leányával, és ebből a belső ellentmondásból származtatják tragikus bukását. Még szerencse, hogy Lessing, aki Saurin nyomán romantikus Spartacus-tragédiát tervezett, zsarnokellenes célzattal, végül is elállt ettől a tervétől, s hasonlóképpen szerencsére töredék maradt Grillparzer Spartacus-tragédiája is. Viszont néhány hajmeresztő tragédia és szerelmi rémdráma mégiscsak elkészült, de máig már szerencsére feledésbe is merült. A század végéig legtisztábban látta Spartacus alakját az az ismeretlen szerző, aki operaszöveget írt a Spartacus-témából, bár sajnos, ő is tett engedményeket a romantikának. Nem kivétel az általános romantikus szemlélet alól R. Giovagnoli Spartacusregénye sem (1874), amely minden ízében patetikus és irreális, mindazonáltal, sajnos, magyar fordításban is megjelent nemrégiben. Ugyancsak megjelent magyarul Howard Fast Spartacusregénye is, méghozzá egymás után több kiadásban. Ennek a szerzőnek nemcsak ókorszemlélete hiányos és hamis, hanem írói képességei sem tudtak megbirkózni olyan mozgalom és olyan jellem ábrázolásával, mint amilyen Spartacus és forradalma volt. Hőse, bízvást mondhatjuk, egy „amerikai Spartacus", amerikai görlökkel és szadista római urakkal, úgyhogy ez a tálalása csak irodalmon aluli igényeket elégíthet ki.

Csak kevesen voltak, akik lerázták a szívós és szégyenletes romantikus hamisítás nyűgét, és igyekeztek pozitív hősnek ábrázolni Spartacust. Hogy hogyan kell gyökeresen szakítani a romantikus hagyománnyal, arra Hebbel tett először kísérletet: a XIX. századi munkásmozgalom hatása alatt - Siegmund Engländer ösztönzésére - szociális tragédiát tervezett, de érezte, hogy nincs szocialista meggyőződése, tehát nem tudja művét hitelesen megírni; ezért lemondott róla. Paul Heyse is helyesen látta és ragadta meg a Spartacus-témát: nagy regényének, a Merlinnek főhőse: Georg Falkner, Spartacus-tragédiát ír, társadalomreformáló szociális célzattal: „Egyszer majd megvalósul az, amiért életét áldozta Spartacus." Ebben a képzeletbeli tragédiában nincs szerelmi történet, a hős emberfeletti feladata nem ad teret ilyesminek.

Feltűnő, hogy mind a két helyesen elgondolt Spartacus-írásmű - tervezet maradt. Talán a bátorság hiányzott az írókból, hogy a kapitalizmus fülledt levegőjébe harsányan belekiáltsák a forradalom elnémíthatatlan igazságát?

CICERO A FORRADALOMBAN

(Marcus Tullius Cicero emlékirata barátjához, Titus Pomponius Atticushoz, a híres könyvkiadóhoz, i. e. 60. december 5-én)

Atticusom,

nem a hitvány emberek kicsinyes hiúsága fűt, midőn írásba foglalom a közelmúlt sorsdöntő eseményeit, zivataros konzulságomat s benne Catilina végzetesnek indult forradalmát, hanem egyes-egyedül az igazság szeretete és Róma érdeke. Azt akarom, hogy ebből az emlékiratból megismerd szavaimat és tetteimet, s veled együtt korunk és az utókor is lássa: valóban az én óvatosságom, előrelátásom és erőm mentette meg Rómát a pusztulástól azokban az izgalmas napokban.

Utálom a hiú dicsekvést, tudod; de az igazság érdekében inkább vállalom a hiúság vádját is, és őszintén megmondom, hogy azokban a végzetes időkben tehetségesen, bölcsen és férfiasan kormányoztam az államot. De én nem magamról akarok beszélni, hanem a hazafiúi önzetlenség, a hivatali kötelességteljesítés, a római erő és méltóság példáját akarom kortársaim s főképp az ifjúság elé állítani.

Itt a Tusculanumban, a hegyek tiszta levegőjében, tiszta fejjel írom meg a forradalom rövid történetét - akkori naplójegyzeteim ezek -, s ha lépten-nyomon kénytelen vagyok magamról beszélni, nem tehetek róla: maguk az események hirdetik nevemet és dicsőségemet, s mindennek elfogulatlan és tárgyilagos megírásával tartoztam az igazságnak. Amicus Plato, sed magis amica veritas.

Köszöntünk mindnyájan, drága feleségem, Terentia, gyönyörűséges Tulliolám és mindenekfelett én, a te hűséges, öreg athéni cimborád

Tulliusod

Negyvenhat éves koromban írom ezt a visszaemlékezést, három évvel Catilina lázadásának elfojtása és a szerencsétlen forradalmár halála után. Hat évvel ezelőtt, mintha csak tegnap történt volna, szeptember 10-én estefelé meglátogatott irodámban Lucius Sergius Catilina, akkoriban Róma egyik legérdekesebb embere. Negyvenkét éves volt, hatalmas termetű, izmos, villogó szemű, szenvedélyes, szinte betegesen sápadt, de eleven eszű, ravasz, okos, egyúttal pedig elszánt és vakmerő férfi. Ügyfelem volt, s bármennyire is idegenkedik finom műveltségem minden vadságtól és durvaságtól, fogadnom kellett,

hiszen elvégre ügyvéd vagyok, s abból élek, hogy mindenkivel szóba kell állanom.

Éppen akkor távozott tőlem Chremes bankár - milliós pénzüzletet ütöttem nyélbe vele, de becsapott a gazember, mindössze 20 százalékot fizet, holott ő 40 százalékot szed, de hát ilyenek ezek a rideg uzsorások.

Catilina alig köszönt, mikor belépett. Nagy volt a hőség, ledobta tógáját az egyik karosszékre, és egyenesen rám támadt: mért emeltek ellene vádat, azon a címen, hogy helytartó korában kifosztotta Afrikát? A látogatás célja persze az volt, hogy megkérjen: vállaljam el védelmét, sőt azt is elárulta, hogy felmentése után pályázik a konzulságra, mégpedig azzal a programmal, hogy minden adósságot el kell törölni, és földhöz kell juttatni a szegényparasztokat. S kijelentette hetykén, hogy az állam mai helyzetében „csak mi jöhetünk!”

Kissé foghegyről beszélt velem; hiába, főúr volt, én meg csak nemesember. Mit tehettem? Vállaltam. Mire elviharzott, már tudtam is, mit kell tennem: addig halogatni a tárgyalást, amíg a konzulválasztás le nem zajlik, így a tüzes vérű forradalmár nem pályázhat, így is történt. Egyesek talán aljasságnak nevezik az ilyesmit, de tévednek: ez politika.

Mondanom sem kell, hogy Catilinát - a választás után - a bíróság fölmentette. Azt mondják, ragyogó volt a védőbeszédem.

Hanem szöget ütött a fejembe Catilina legénykedése: „Csak mi jöhetünk!" Tehát többen vannak! Sokan. Vajon hányan?

Azonnal hívattam Davust, derék volt rabszolgámat. Fodrász, borbély, kéz- és lábápoló volt Davus; én szabadítottam fel. Én adtam az egész tőkét a vállalkozásához: ma ő a legnépszerűbb körömművésze Rómának. Minden házban otthon van, mindenütt szeretik, senkinek sincs titka előtte. Ezen a réven mindent hall, mindent tud, és mindent elmond nekem. Természetesen pénzért, sok pénzért. Ennélfogva hűséges és megbízható.

Hamarosan megtudtam mindent. Catilina, pályázatának visszautasítása után, nagy korteskedéssel kierőszakolta két cimborájának megválasztását, de a választást vesztegetés miatt megsemmisítették. Az egyik volt konzul, Publius Autronius Paetus, azonnal megállapodott Catilinával s egy másik elzüllött arisztokratával, Cneius Pisóval, hogy a két újonnan választott konzult hivatalba lépésük napján, január elsején meggyilkolják. Később azt is megtudtam, hogy az elégedetleneknek már négyszáz hívük van a városban. A konzulokat értesítettem, a merénylők neszét vették a dolognak, s a támadást a február 5-i szenátusülésre halasztották. Akkor meg Catilina rontotta el a dolgot: korán adott jelt a támadásra, emberei még kevesen voltak, mikor be akartak törni a tanácsterembe, a lictorok meg a rendőrök fél kézzel kipofozták őket.

Azonban Davus résen volt, négyszáz összeesküvő nevét tálalta fel nekem, és rendre elmondta, hogy Catilina, aki akkor már nyolc éve özvegy volt, s az uzsorások jóvoltából nagyúri, léha és züllött életet élt -úgyhogy sikerült egymillió sestertius adósságot csinálnia -, ettől akar szabadulni, ezért akarja a hatalmat. Ha megválasztják konzulnak, hivatali éve után valamelyik gazdag gyarmat kormányzója lesz, s néhány millióval tér vissza. No de Catilina egyszer csak abbahagyta a legénykedést: halálosan beleszeretett a gyönyörű Aurelia Orestillába, s nemrégiben meg is kérte. A szép özvegy, Róma legszebb asszonya, kijelentette, hogy nem akar mostohája lenni egy huszonegy éves fiatalembernek. (Catilina fia ekkor ennyi idős volt.) És íme, mi

történt? A fiatalember egyszer csak hirtelen meghalt. Vajon ki segítette az Orcusba?

És bár mindenki tudta, hogy a fiú vérmérgezésben halt meg, a gonosz pletyka politikai eszköznek mégis jó lehetett.

Tehát: nő a politikában, sőt a forradalomban. Mennyire más hű hitvesem, Terentia, a tízmilliós hozományával, ami a kezemben másik tízmilliót fiadzott! Tizenkét éves házasok vagyunk, és még nem szított forradalmat, pedig Jupiterre! - lett volna oka rá.

Itt van például a szép Fulvia, itt a művelt és szellemes Sempronia: no, nem kell engem félteni, mind a kettő besúgóm. Fulviával különösen bizalmas viszonyban vagyok, az a léha, züllött és a szenátusból kizárt Quintus Curius hiába legyeskedik körülötte. De valamire mégiscsak jó ez a korhely: bizalmas viszonyban van az összeesküvőkkel, és Fulvia minden titkot kicsiklandoz belőle.

Mindjárt Fulvia legutóbbi látogatása után be is hívtam Tirót, a titkáromat és gyorsírómat, és tollba mondtam neki mindazt, amit Crassusról, a dúsgazdag bankárról és Julius Caesarról, a nagyra törő rendőrfőnökről elmondott. Tiro csak ámult-bámult, és minduntalan kérdő tekintettel ostromolt. Hát megmagyaráztam neki a bonyolult ügyet: Pompeius nagy hadsereggel keleten van, rakásra aratja a győzelmeket, hatalma már hátborzongató. Ha ez az ember hazajön, Caesar szedheti a sátorfáját: hiába volt a sok fényes játék, népünnepély, hiába verte magát milliós adósságokba, egyszerre vége a népszerűségének. Ha Pompeius diktátorrá kiáltatja ki magát... elvégre megteheti, övé a hadsereg... Crassus milliói is kárba vesznek, pedig egyetlen vágya, hogy főszereplő legyen a politikában. Nos, ezek ösztökélik Catilinát, ezek pénzelik, így akarnak zűrzavart kelteni s a fejetlenségben magukhoz kaparintani a hatalmat. Catilina azért oly szemtelen, mert ezek állnak a háta mögött. Erre a Caesarra vigyázni kell: értékes ember, bizonyosan sokra viszi még, ha majd benő a feje lágya. Még csak harminchat éves, én már negyvennégy, s Jupiterre! - ez a nyolc év nemcsak éveket jelent, hanem a politika és a filozófia, a kard és a szellem különbségét is.

De hát miféle maszlaggal szédíti Catilina ezeket az urakat? Nem mondom, van köztük tökfejű elég, van züllött, szenátusból kizárt egyén is bőven, de a java mégiscsak művelt úr, arisztokrata, vállalkozó, tőkepénzes. Catilina folyton az adóstörvények enyhítését követeli, az uzsora ellen üvölt, folyton a proletárok érdekében ugat, a vagyonosok ellen lázit, földet követel a toprongyosoknak - furcsa ízlés, mondhatom!

Most, hogy a konzulválasztás közeledik, igazán résen kell lenni. Tiro, Davus, Fulvia, Curius, Sempronia és az alkalmi besúgók egész sora áll a szolgálatomban. Curius jóvoltából olvashatom most Catilinának a legutóbbi titkos gyűlésen tartott beszédét. Hát ilyenek vannak benne: „A nagybirtokosok és a dúsgazdagok ránehezednek a szegénységre, fojtogatják, ésszívják a vérét. Ki kell egyenlíteni a felháborító igazságtalanságokat. Én a nyomorultak ügyéért harcolok, mert kinek van szíve elnézni, hogy hihetetlen vagyonok halmozódjanak egyfelől, másfelől emberek százezrei legyenek, akiknek betevő falatjuk sincs! Hogy büszke paloták sorakozzanak egymás mellé, míg millióknak nincs hová lehajtaniuk fejüket!” Szemforgató gazember! Hohó, barátocskám! Hová jutottunk, hogy ilyen jelszavakkal lehet korteskedni, itt, Rómában, a konzulválasztáson? Hogyne, pénzosztás, földosztás, még mit nem! Miféle ostobaság ez az adósságelengedés? Megrendítené az egész közgazdasági életet. Tízmillióm veszne oda. Mi lenne Terentiával, hű hitvesemmel, kislányommal, Tulliolával és... Fulviával, Semproniával?

Mert Sempronia remek asszony, szellemes, eleven, mulatságos. A férje pipogya és hasznavehetetlen roncs, de ott van az összeesküvők minden gyűlésén, és bárgyúságában mindent kifecseg a feleségének, Sempronia pedig siet hozzám, s azon melegében elmond mindent, úgyhogy ellenfelem minden tervét eleve meghiúsíthatom. Sempronia igazán megérdemli azt a három indiai selyemruhát és azt a zafír nyakláncot, amellyel tegnap megleptem. Félmilliómba került ugyan, szíttam is a fogamat, de hát mit meg nem tesz az ember a hazáért!

A konzulválasztást roppant izgalmak előzték meg. Catilina pártja őrjöngésig korbácsolta a szenvedélyeket, a gazdagok reszkettek, a proletárok fészkelődtek, sőt már a rabszolgák is nyugtalankodtak. Küszöbön volt a forradalom. Szerénytelenség nélkül elmondhatom, hogy ha én nem vetem neki mellemet a szennyes áradatnak, Róma már régen romhalmaz volna. De én nekivetettem. Mindenekelőtt hatalmas beszédben porrá zúztam ezt a pimasz Publius Servilius Rullust, aki holmi földosztást indítványozott. Hát ezt a forradalmi javaslatot úgy leszavazta a népgyűlés, mint a karikacsapás!

Ez tavasszal történt, április táján. Mire megjött az október, a

konzulválasztás ideje, már forró lázban égett a város. Catilina nyeregben érezte magát: egyik híve Hispániában volt vezénylő tábornok, a másik Afrikában, Itáliában pedig nem volt hadsereg. Bizonyosra vette, hogy megválasztják, Rómában a végsőkig csigázta az izgalmakat, napirenden voltak az erőszakoskodások, megfélemlítések, csakhogy az én pártom is becsületesen dolgozott, bár nem olyan hangosan és szenvedélyesen, mint ellenfeleim. Catilina nem tudta, hogy egyik párthíve, Caius Antonius Hybrida az én sugalmazásomra adta be pályázatát! Nos, az én pártom aztán teljes erejéből támogatta is - elég pénzembe került! -, és számomra igazán nem volt meglepetés, hogy mellettem Antonius került ki győztesen a választásból. Catilina temérdek szavazattal bukott meg. Vérben forgó szemmel rohant el a Mars-mezőről.

Tiro aztán hamarosan felolvasta a derék Curius feljegyzéseit: „Tehát megállapodunk (ezek Catilina szavai) abban, hogy megbízható embereink október 25-én Rómát felgyújtják, és Caius Cornelius lovag és Lucius Vargunteius szenátor ugyanakkor meggyilkolja ezt a bitang uzsorást, ezt a hiú bohócot, Cicerót."

Olyan düh rázott, hogy alig tudtam lecsillapodni. Majd adok én ezeknek a bitangoknak földosztást meg forradalmat meg konzulságot! Még hogy én „bitang uzsorás" meg „hiú bohóc"! No, megálljatok!

Másnap, október 21-én jelentést tettem a szenátusnak a forradalmi mozgolódásokról. A szenátus elrendelte az ostromállapotot, nekem teljes felhatalmazást adott -csak nekem, Antonius kollégámnak nem. Catilinának az ostromállapot hírére nyilván inába szállt a bátorsága, mert a mozgalom szinte megbénult; a vezért idegesítették a titkosrendőrök, akik folyton a nyomában voltak. De hamarosan felocsúdott: elszántsága ezután nem ismert határt. Manlius centurio az új kormány nevében már kiáltványt bocsátott ki, ígérgetett, fenyegetőzött: hiába. Róma nem olvadt el a szirénhangokra, híven kitartott mellettem. Igaz, hogy éppen ezen a héten 12 000 légionárius érkezett keletről, s rendeletemre megszállta a város minden zugát. Így esett, hogy október 28-án, a konzulválasztáson, a nagyhangú forradalmár gyalázatos vereséget szenvedett. Még a leglelkesebb párthívei is alig mertek szavazni. Csúfosan megbukott, most másodszor, s ezzel - tudtam - megbukott a felforgató mozgalom is. Most már Catilina egykori párthíve, Antonius, az én szürke konzultársam, mindenben lelkesen velem tartott, sőt az egyik sereget ő vezette Manlius hordái ellen. Szívből megtagadta már a forradalmat, hogyne, odaígértem neki Macedónia kormányzói méltóságát. Megér évi kétmillió sestertiust, de mindenesetre többet, mint az úgynevezett elvek.

Innen kezdve drámai gyorsasággal és izgalommal robajlottak az események. November 6-án éjjel Porcius Laeca házában megint elhatározták, hogy megölnek. Fél óra múlva Fulvia útján mindent tudtam. Huszonnégy fegyveres katonát rendeltem házamba, éjjelre sonkát és bort adattam nekik, bőven. A kaput jól bezárattam. Reggel, a szokásos látogatás ürügye alatt, pontosan megérkeztek az orgyilkosok. Voltak vagy tízen. Silius őrmester, az őrség parancsnoka nagyon tréfás ember volt. „Kezeket fel!" - vezényelte, aztán kényelmesen elszedte a fickóktól a tőröket, és a katonák merész ívben kiröpítették az urakat az utcára. Én a kapus fülkéjéből néztem végig, hogy nyekkennek le sorjában a kövezetre. Igen jól mulattam.

Egyúttal azonban éreztem, hogy itt a végleges leszámolás ideje. Összehívattam november 6-ra a szenátust, és egész nap készültem

nagy beszédemre. Két remek beszédet írtam, mind a kettőt gondosan betanultam, s tükör előtt is elpróbáltam. Reggel Davus gondosan megborotvált, hajamat ügyesen rendbe hozta, aztán főruhatárosom művészien elrendezte rajtam a konzuli tógát, s máris indultam az őrséggel, előttem a tizenkét lictor. Catilina végzete vonult be velem Jupiter Stator templomába, ahol az ülést tartottuk. A templomot erre az ünnepélyes alkalomra
-parancsom szerint - ezer fegyveres szállta meg.

Polluxra! ha hallhatta volna az utókor, amint felharsant a „Meddig tűrhetjük még...” szenvedélyes és viharzó fergetege! Ez a felséges és hatalmas beszéd megrázta, lenyűgözte, megdermesztette a szenátust. Most éreztem, hogy ezzel az isteni adománnyal, a szónak ezzel a döbbenetes hatalmával hegyeket tudnék elmozdítani.

Catilinát elsöpörtem, megsemmisítettem. Dadogva védekezett. Lehurrogták, mire átkozódva elrohant, s késő éjszaka megszökött Rómából. A város becsületes polgárai, kereskedők, bankárok, nagybirtokosok nyugodtan alhattak: 12 000 lándzsa őrizte álmukat és egy konzul, aki maga egész hadsereggel felért. Ezt tette egyetlen beszédével a „bitang uzsorás”, a „vén bohóc”.

Másnap újabb beszéd: bejelentettem a szenátusban Catilina szökését; a szenátus száműzte őt is, vezértársait is. De ez csak olaj volt a tűzre, a bitangok dehogy adták meg magukat! Davus este lelkendezve hozta Fulviától a hírt, hogy az összeesküvők a Saturnaliák első napjára, december 19-re tervezik a döntő csapást. Megint azt határozták, hogy felgyújtják Rómát, és megölnek engem! Ezúttal Cethegust, az előkelő szenátort és lovassági ezredest jelölték ki az orgyilkos szerepére.

Faesulaeból (Fiesole) jelentést kaptam, hogy Catilina nagy konzuli pompával vonult be a forradalmi sereg fővezérének, Manliusnak táborába: bíborszegélyes tóga, elefántcsont karszék, tizenkét lictor. Csattanósan feleltem erre a pökhendi és egyúttal siralmas erőlködésre: a szenátus Catilinát és Manliust a haza ellenségeinek nyilvánította.

November végén egy este felkeresett Davus, és jelentette, hogy a galliai allobroxok követei, akik valami panasszal jártak itt, éppen indulni akartak, mikor Catilina itteni helyettese, egy levitézlett szenátor, megkörnyékezte őket. Régi ismerősük, Umbrenus bornagykereskedő közvetítésével tárgyalt velük, hogy álljanak Catilina pártjára, és szítsanak otthon lázadást. Umbrenus másnap rávette a követeket, hogy írásban kérjék a megbízást. Estére meg is kapták. A követek december 2-án este indulnak a Via Flaminián, s alázattal kérik, fogassam el őket, náluk lesznek az írásbeli bizonyítékok.

Minek szaporítsam a szót? December 2-án este a Pons Milvius előtt elfogtuk az allobroxok követeit, letartóztattuk Lentulust, Cethegust, Statiliust, Gabiniust, Caepariust, szóval a vezérkart. Másnap pedig a Concordia-templomban megtartottam harmadik beszédemet. A bűnösöket ott a szenátusban hallgattuk ki: dadogtak, hazudoztak, s végül kérdéseim pergőtüzében kénytelenek voltak mindent bevallani. Főképpen mikor megmutattam az írásbeli bizonyítékokat. Mondanom sem kell, hogy beszédem úgy hatott, mint a tisztító vihar: a szenátus és a nép tombolva ünnepelt, a patkányok elbújtak, de én most már nem tágítottam: konzulságom már csak négy hétig tart, most kell cselekednem!

És én cselekedtem!

Először barátaimmal küzdöttem meg. Azt akarták, hogy Caesar és Crassus ellen is indítsammeg az eljárást. Én férfiasan ellenálltam. Igaz,

tulajdonképpen ők voltak a felbujtók, csakhogy Crassusnak túlságosan sok a pénze, Caesar pedig, ezt valami hatodik érzékem súgja, a jövő embere. És nem akarok megszégyenülni: hiszen nincs ellenük semmi bizonyíték. Ami volt, azt idejében eltüntettem.

És most következett az utolsó felvonás. A foglyok sorsát megpecsételte az az elhatározásom, hogy ügyüket a szenátus elé viszem, bár csak népgyűlésnek volt joga ítélni élet és halál felett. De őszintén szólva, attól tartottam, hogy a népgyűlés enyhe ítéletet hoz, márpedig én gyökeres megoldást akartam.

December 5-én megtartottam negyedik s egyúttal utolsó beszédemet; ez -tárgyilagosan megállapíthatom - fordulópontot jelent Róma történetében. Az ülés rendkívül izgalmas volt.Éreztem, hogy a szenátus nemcsak az összeesküvők, hanem az én konzulságom, történelmi nevem és dicsőségem fölött is ítéletet mond. Rég nem volt már ilyen szívdobogásom. Az első szónok, Silanus, halálbüntetést indítványozott. Utána Julius Caesar beszélt, hidegen és nyugodtan, a törvényekkel érvelt, és életfogytig tartó börtönbüntetést javasolt. Most én szólaltam fel. Bár beszédemet pompásan begyakoroltam, mégis remegett a hangom, belső szenvedély izzott szavaimban, érveim úgy zuhantak, mint a kalapácsütések. Óriási sikerem volt. Negyvennégy éves voltam ekkor, s azt hiszem: életem és a római szónoki művészet legnagyobb diadalát arattam. Beszédem után a fiatal Július Caesar unottan legyintett: most kedvem lett volna ellene is vádat emelni. Szerencsére hányaveti mozdulatát senki más nem vette észre a lelkes tombolásban, csak Marcus Porcius Cato néptribunus, a híres Cato cenzor dédunokája, harminckét éves remek férfi, rajongó köztársasági, aki egyformán féltette Rómát a felforgatóktól és Caesartól. Tüzes beszédben követelte a halálbüntetést, és valósággal fellázította a szenátust. A többség kimondta a halálos ítéletet.

Most rajtam volt a sor: gyorsan kellett cselekedni, mielőtt még a nép felocsúdik a bosszú mámorából. Zengett, tombolt, üvöltött, őrjöngött a város a szenátus ülése után is, a tömeg nem tágított a Forumról. Gyorsan intézkedtem: Lentulust magam vezettem a föld alatti börtönbe, a többi négy elítéltet a praetorok.

Fél óra alatt végeztünk. A hóhérok, a tresviri capitales, igen értik a mesterségüket; sorra hurkot vetettek az elítéltek nyakára, és pillanatok alatt megfojtották őket. Szó, ami szó: rendkívül szomorú volt az előkelő patríciusokat hóhérkézen látni, de senki sem tagadhatja, hogy megérdemelték sorsukat.

A következő napokban a szenátus hálaünnepet rendezett tiszteletemre, s a „haza atyja” névvel tüntetett ki. December 5-től 31-ig egyetlen mámorban éltem: szinte nem is emberi élet volt ez már, hanem, maga a megdicsőülés, az apoteózis. Furcsa érzés volt tudni, hogy Róma történelmének legnagyobb hőse vagyok, s még itt járok az emberek között.

Diadalomat betetőzte Catilina fegyveres hordáinak veresége. A gyülevész had valósággal egérfogóba került: három hadvezérünk bekerítette és megsemmisítette. Catilina is ott pusztult Pistoria (Pistoia) mellett a csatamezőn.

Január végén, mikor ez történt, már nem voltam konzul, a nép mégis napokig tombolva ünnepelt. Ki kell mondanom: valósággal istenített.

Azt hiszem, belekerülök a történelembe.

VÉRZŐ GALLIA

Történelmi jelenetnek volt tanúja a helvetiusok fővárosa, Genava (a mai Genf) i. e. 58 április 8án: Caius Julius Caesar, római tábornagy, az Alpokon inneni és túli Gallia kinevezett kormányzója, ezen a napon fogadta Gallia legkeletibb törzsének, a helvetius népnek küldöttségét. Ez a nevezetes pillanat volt Gallia meghódításának első történelmi mozzanata.

Mikor Caesart negyvenegy éves korában konzullá választották, már nagy és viharos múlt volt mögötte. Sulla, a véres kezű diktátor, hiába hangoztatta, hogy „Caesarban több Marius lappang”, mégis kénytelen volt megkegyelmezni neki. Sulla a veséjébe látott a nagyravágyó fiatalembernek, Cicero viszont nem tartott tőle: azt mondta, hogy aki olyan művésziesen bodorítja és illatosítja a haját, mint Caesar, aligha lehet forradalmár! Pedig Caesar szívvellélekkel a nép pártján volt, a levert Marius politikájáért lelkesedett, gyűlölte a nagybirtokosok és nagytőkések királyi gyülekezetét, az arisztokrata szenátust, és - mi tagadás -kissé meg is égette magát Catilina forradalmában. Bámulatos lélekjelenléte, hideg értelme, céltudatossága és
- bátran mondhatjuk - hivatástudata megmentette ellenségeinek minden acsarkodásától. Mögötte állt a titokban forrongó és elégedetlen nép, Marius és Catilina népe: vele tartottak a veteranusok, akiket földhöz juttatott. Legveszedelmesebb ellenfele Pompeius volt, a szenátuspárt vezére: őt úgy gyűrte le, hogy szövetkezett vele. Ajándékokkal, látványosságokkal, adományokkal elkápráztatta a népet, eltékozolta rá ősi vagyonát, s mikor elfogyott, a kölcsönvett milliókat szórta számlálatlanul. Csak a cél volt fontos, az eszközökben nem válogatott.

Alig két évvel Catilina forradalmának bukása után kitűnő alkalom kínálkozott, hogy egy időre elhagyja Rómát: kinevezték helytartónak Gallaecia és Lusitania (a mai Portugália) területére. Tartományát előbb meg kellett hódítania: le is verte a hősiesen küzdő luzitánokat, és diadalmasan hordozta meg a római fegyvereket egészen az Atlanti-óceánig. Szabadságszerető, kemény népet győzött le: ez volt a későbbi galliai hadjárat főpróbája.

Mikor Vatinius néptribunus előterjesztette az indítványt, hegy Caesart nevezzék ki az Alpokon inneni Gallia és Illíria kormányzójává, és adjanak parancsnoksága alá három légiót, ötévi időtartamra, a szenátus először meghökkent. Túlságosan nagy hatalom volt ez olyan ember kezében, aki ellensége a szenátusnak, s hozzá, sajnos,

tehetséges is. De ekkor már élt és működött a triumvirátus, Pompeius, Caesar, és Crassus érdekszövetsége; Pompeius megmagyarázta a szenátusnak, hogy nincs bölcsebb politika, mint hosszabb időre lekötni és eltávolítani Rómából a veszedelmes népbarátot! A szenátus ezt annyira megértette, hogy túltett Vatiniuson: még egy légiót adott Caesar keze alá, és ráruházta az Alpokon túli Gallia kormányzóságát is. Ezt a területet ugyan szintén meg kellett előbb hódítani, de annál jobb: a vad és elkeseredett barbár törzsekkel nem gyerekjáték háborúskodni; alig 40 000 rómaival mintegy félmillió barbár harcos áll majd szemben, és bizony, ebben az egyenlőtlen harcban sok minden történhet.

Így okoskodott a szenátus. Caesar harcolt már barbárokkal, ismerte a túlerő elleni harc taktikáját, de mestere volt a politikai taktikának is. Csak egyetlen arkhimédészi pont kellett neki, amelyen lábát megvetheti, s ha megvetheti lábát, ellenfeleit kimozdítja hatalmukból. Most tudta, hogy ez az arkhimédészi pont Gallia.

Gallia, Erisz almája

A rómaiak nem Caesar korában kerültek először érintkezésbe a gallokkal: Felső-Itáliában már az i. e. V. században letelepültek egyes gall törzsek, túl a Padus (a mai Pó) folyamon. Ez a nyughatatlan, támadó és hódító szellemű nép mindenekelőtt szomszédait, az etruszkokat támadta meg; az etruszkok Rómához fordultak segítségért, a rómaiak fel is vonultak, de vesztükre: a gallok Róma közelében tönkreverték a római sereget, és ostrom alá fogták magát a Capitoliumot is; ekkor mentették meg a szent ludak a várat a gallok éjszakai rajtaütésétől. A pún háborúk idején ezek az észak-itáliai gall törzsek minden erejükkel támogatták Hannibált; nélkülük a pun hadvezér sohasem érhetett volna el oly fényes sikereket Itáliában, idegen területen. De Rómának még a háború emberfeletti megpróbáltatásaiban is volt ereje ahhoz, hogy megfékezze ezeket a nyugtalan törzseket: az i. e. III. század végén az Alpokon inneni Gallia már római tartomány.

A túlsó Gallia, körülbelül a mai Franciaország, Svájc, Belgium és Hollandia, egyelőre kívül esett a rómaiak érdekkörén; megelégedtek azzal, hogy a legforgalmasabb földközi-tengeri kikötőváros, Massilia szövetségesük; a hatalmas görög kikötőváros világkereskedelmi összeköttetései révén Róma a földkerekség minden árucikkéhez könnyen hozzájuthatott. Azonban váratlan események hamarosan Galliába kényszeríttették a római légiókat: még Itália egyesítése előtt történt, hogy a ligurok, a mai nyugati olasz Riviéra lakosai, szemet vetettek Dél-Gallia két gazdag és gyönyörű városára; az egyik Nicaea (a mai Nizza) volt, a másik Antipolisz (a mai Antibes). Massilia nem nézhette tétlenül a ligurok garázdálkodását, hiszen mind a két város az ő gyarmata volt, tehát segítséget kért Rómától. Opimius konzul elkergette a ligurokat, és visszaadta a két várost Massiliának. Róma, íme, lovagiasan viselkedett, de ez a harci kaland kétezer évre megmérgezte: belekóstolt a Cote d'Azur, az Azúr-part kincseibe és szépségeibe, és örökre megmárosodott tőlük.

Massilia jobban szerette az üzletet, mint a harcot: háborúit szívesen intéztette Rómával. Így verte le Róma, alig negyedszázad múlva, a Massilia ellen fenekedő salluviusokat, de most nem vonult el nyomtalanul a harctérről: Massiliától északra megalapította az első római gyarmatvárost: a hőforrásairól nevezetes Aquae Sextiae volt ez, ma Aix a neve. A római térfoglalás miatt egyre nyugtalankodó gall törzseket Róma tábornokai ismételten súlyosan megverték, de a függetlenségükre féltékeny gallok lázadozását egy pillanatra sem tudták lecsillapítani. Mikor a rómaiak Dél-Franciaországot Gallia Narbonensis néven római tartománnyá tették, betelt a mérték. A

rómaiak ellepték Dél-Galliát, zsarolták a lakosságot, hatalmaskodtak és gazdagodtak. Mommsen szemléltetőn és színesen jellemzi Gallia értékét és jelentőségét a rómaiak szempontjából: „Dél-Gallia egyre fontosabb lett Rómának: enyhe és derűsen olaszos éghajlata, dúsan termő földje, gazdag ipara, a tengerekig nyúló pompás úthálózata és páratlanul élénk tengeri kereskedelmi forgalma révén hamarosan legféltettebb és legértékesebb birtoka lett Rómának. Vállalkozó szellemű római telepesek és kereskedők egyre sűrűbb rajokban lepték el a Kr. e. I. században ezt az áldott földet. Galliai ember római közvetítés nélkül már nem is köthetett üzletet: minden garas, ami ezen a területen gazdát cserélt, csak a római kereskedők főkönyvein át juthatott egyik kézből a másikba.”

De a gallok függetlenségét nemcsak Róma fenyegette, hanem a germán terjeszkedés is. A harcias germánok lassan-lassan visszaszorították a gallokat a Rhenus (a mai Rajna) jobb partjáról, úgyhogy gallok és germánok közt a Rajna lett a határ. De csak rövid ideig. Hamarosan akadt ürügy, amelynek leple alatt a germánok beleavatkoztak a gallok belső viszálykodásaiba, és fegyveresen átlépték a Rajnát, tönkreverték a haeduusokat, a leghatalmasabb gall törzset, és a szabad Gallia népeit adófizetésre kényszeríttették. Természetes, hogy ez a térfoglalás a legnagyobb mértékben veszélyeztette Róma dél-galliai hatalmi helyzetét és érdekkörét.

Ariovistus, a germán vezér, korlátlan ura volt a rómaiaktól meg nem szállott Galliának, s Róma, hogy megállítsa és lekenyerezze a győzelmes germánt, a királyi méltóságot adományozta neki, és a „római nép barátja” címmel tüntette ki. Az oroszlán meglapult, Róma lélegzethez jutott.

A germán nyomás azonban nemcsak nyugat, hanem dél felé is éreztette erejét; a helvetius törzs, Gallia legkeletibb népe, állandó harcban és lázban élt az északról szüntelenül becsapó germán törzsek hódító kalandozása miatt. Helyzetük lassanként tarthatatlanná vált, valamiképpen le kellett számolniuk ellenségeikkel: de ők a nyílt harc helyett olyan megoldást választottak, amely könnyen veszélyeztethette volna Róma biztonságát: elhatározták, hogy kivándorolnak Dél-Galliába. Éppen indult az óriási arányú népvándorlás, mikor Caesar ott terem Genavában.

Történelmi pillanat volt ez az i. e. 58. április 8-a: a latin Európa születésnapja.

Róma kardja

Kétségtelen, hogy ebből a szempontból az eseményeknél jobban érdekelnek bennünket az eredmények. A galliai hadjárat katonai eseményanyagát aprólékos részletességgel feldolgozta maga Caesar; pontosan ismerjük az ellenfelek erejét és helyzetét, a nagy és szívós mérkőzés minden mozzanatát, a gallok elszánt vitézségét és a latin haditudomány ragyogó fölényét. Caesar hadvezetése máig is tökéletes példája a hadiművészetnek; technikai újításai, a várvívó ostromművek, a rajnai hídverés: korszakot nyitnak a hadviselés történetében. A galliai hadjárat a római katonai és mérnöki tudás mesterműve volt. De túl ezen és túl a légiók páratlan vitézségén, mesterműve volt a római szellemnek is. Gallia meghódítása a római szellem diadala a gall szenvedélyen.

Éppen ezért érdekelnek bennünket jobban az eredmények, mint a háborús események. A harc csupán eszköz volt, mint mindig, bizonyos politikai és gazdasági célok elérésére, de a gomolygó események mélyén Róma géniusza dolgozott egy messzi jövendő érdekében, hogy új, szűz területeket nyerjen, elhinteni a latin szellem és műveltség magjait. Az eredmény: Caesar hadjáratának nyolc éve megvetette Latin-Európa alapjait, római tartománnyá tette Galliát, vagyis a mai Franciaországot, Belgium, Hollandia és Svájc területét, és megnyitotta Britannia kapuit is Róma légiói előtt.

Caesar tulajdonképpen a maga távolabbi céljai érdekében vállalkozott

a galliai hadjáratra, de már eleve tudta, hogy ezt a hadjáratot csak végleges győzelemmel fejezheti be, különben nemcsak Gallia veszett el, hanem a maga jövője is. Világosan látta legközelebbi feladatait: meg kell tartania a még friss és ingatag tartományt, a Narbonensist, le kell vernie a nyugtalankodó helvetiusokat és a hatalmaskodó germánokat - ez a kettő együtt mintegy 300 000 főnyi ellenséget jelentett -, és végül Róma uralma alá kell vetnie egész Galliát, vagyis mintegy nyolcmillió embert. Rómának voltak szövetségesei is Galliában, s talán éppen ezért volt kényes Caesar helyzete: ha Róma bármely gall törzs ellen vonul, a többi egyszerre mind összefog ellene. Caesarnak tehát nagyon ügyesen és óvatosan kellett fellépnie; dédelgetnie kellett a helyi pártokat, kijátszani egyiket a másik ellen, békén hagyni szokásaikat, törvényeiket, vallásukat, hiszen élelmet, hadianyagot, egyéb segítséget is akart kapni a galloktól.

Április 8-án, a genavai kihallgatáson eldől a helvetiusok s ezzel Nyugat-Európa sorsa. Ebben a pillanatban már útban van a helvetiusok népe, 368 000 ember, hogy Dél-Galliában új hazát alapítson magának. Caesar azonban világosan látja, hogy abban a pillanatban, amikor az utolsó helvét is elhagyja ősi földjét, azonnal beözönlik oda a suevus törzs, Ariovistus harcias svábnépe. Álláspontja tehát világos: a helvetiusoknak nem szabad elhagyniuk hazájukat! Helvécia erős védőfala Rómának az északi barbárság betörései ellen! A helvetiusok küldöttsége kétségbeesetten távozik: mikor azt hitték, hogy megmenekültek makacs ellenségüktől, íme, új ellenséget ingereltek maguk ellen, a hatalmas Rómát! De most már hiába a jobbak rábeszélése és könyörgése, az elkeseredett tömeget már nem csillapíthatja le emberi szó, már csak Róma kardja állíthatja meg.

Meg is állítja. Caesar villámgyorsan újoncoztat, elvágja az özönlő százezrek útját, a harcosok negyedrészét külön veri meg, a többit maga után csalja a neki legalkalmasabb terepre, Bibracte (a mai Autun) alá, s ott tönkreveri őket. Borzalmas mementó volt ez a balvégzetű kivándorlás a helvetiusoknak: mintegy 230 000 embert vesztettek! A megmaradt 130 000 kénytelen volt megadni magát. Caesar visszatelepítette őket hazájukba, amelyet megvédett a suevusok beözönlése ellen: felépíttette velük felgyújtott házaikat, megindította a termelőmunkát, jóságával, emberségével megnyerte és megbékéltette a sokat szenvedett népet, s ezzel megteremtette Róma északi határőrvidékét. Mikor a tárgyalások végén kezet fogott Divitiacusszal, az ősz helvét törzsfőnökkel: ezzel a kézfogással a két nép örök barátságát pecsételte meg.

A győzhetetlen Ariovistus

Caesar most módszeresen halad előre. A feladata Gallia meghódítása, csakhogy Gallia jó részének a germán Ariovistus az ura, a „római nép barátja", ahogy mostanában nevezik; mindenekelőtt tehát ettől a veszedelmes baráttól kell megszabadulni. Hiszen ha a germánok végképpen megtelepednek Galliában, igen könnyen veszélyeztethetik a dél-galliai római tartományt, sőt magát Itáliát is. A bibractei diadal jócskán megnövelte Caesar tekintélyét, nem csodálatos tehát, hogy ebben a válságos pillanatban a gall törzsek az ő védelmét kérik Ariovistus ellen. Érdekes és jellemző a két vezér tárgyalása, egyelőre követek közvetítésével; Caesar követeli, hogy a germán vezér ürítse ki Galliát, Ariovistus azonban kereken elutasít minden római beavatkozást Gallia ügyeibe, s egyúttal meg is fenyegeti Caesart: „Ha akar valamit, álljon ki csatára! Majd meglátja, mit tudnak a világ legjobb katonái, a győzhetetlen germánok!"

Később személyesen is találkoztak, s ekkor már nyugodtabban, diplomatikusan tárgyaltak, de ezúttal is eredménytelenül. A gallok függetlenségéről itt már nem is esik szó; Róma már nem alakoskodik, nem mondja, hogy a gallok függetlenségét akarja megvédeni, inkább azt hangoztatja, hogy sokkal több joga van Galliához, mint Ariovistusnak, hiszen Róma a déli gall törzseket már hatvan évvel ezelőtt legyőzte, és területüket római tartománnyá tette. Halkan felhangzik ugyan még Caesar szavaiban a hivatalos szólam is: Ariovistus adófizető szolgáivá alacsonyította a meghódított gall törzseket, Róma uralma alatt viszont megtarthatták törvényeiket és szokásaikat! Nyilvánvaló, hogy Róma emberségesebb és igazságosabb, tehát csakis őt illetheti meg a hódítás joga.

Vesontio (a mai Besançon) mellett dőlt meg a germán győzhetetlenség ókori legendája; Vesontio tanúja volt Caesar második nagy diadalának. Ariovistus elveszítette egész hadseregét, hazamenekült Germániába, s ezentúl ismét a Rajna volt a két barbár ország határa. Észak-Gallia felszabadult, hogy most már mindenestül a rómaiak zsákmánya lehessen.

Nem is egészen 40 000 római elegendő volt 100 000 helvetius és 100 000 germán tönkreverésére. De a nagyobb megpróbáltatások csak most következnek. A harcias belgák izgatására a gall törzsek szövetkeznek Caesar ellen, s hamarosan 300 000 harcost állítanak ki. Caesar az óriási túlerőt, keserves szenvedések és súlyos veszteségek árán, részenként morzsolja szét, közben átkel Britanniába, megfenyíti a sziget kelta lakosságát, s végképpen elriasztja őket attól, hogy gall fajrokonaikat katonailag támogassák, végül véres küzdelmek után annyira jut, hogy már csak egy ellensége marad, az arvernus törzs királya, Vercingetorix, a gall függetlenség utolsó nagy harcosa.

Csakhogy ez a Vercingetorix kemény dió. Nemcsak vitéz katona, hanem kitűnő szervező is: Galliában újra fellobbantja az általános felkelés lángját. Caesar tudja, hogy most minden kockán forog, villámgyorsan lecsap Vercingetorix sasfészkére, Avaricum (a mai Bourges) várára, és elfoglalja. Legkitűnőbb tábornoka, Labienus Lutetiát ostromolja, a mai Párizst, ő maga Gergoviát, a lázadók legújabb fészkét. Csakhogy egyre több gall törzs csatlakozik a lázadókhoz, a két római vezér bámulatos hadműveletek árán nagy nehezen egyesül, és Vercingetorixet bekényszeríti Alesia (a későbbi Alise Sainte Reine) falai közé. A várat újszerű ostromművek vasgyűrűjével veszi körül, előbb megveri a hatalmas felmentő sereget, aztán megadásra kényszeríti a félelmetes vezért is. Vercingetorix, a gall szabadság utolsó nagy harcosa, később végigszenvedte Caesar diadalmenetét, és életével fizetett annyi római katona haláláért. Egy esztendő sem telt bele, s az utolsó berzenkedő gall törzsek is letették a fegyvert. Gallia római tartománnyá lett.

Vercingetorix díszben

Vercingetorix, mikor látta, hogy Alesia tarthatatlan, teljes katonai díszben ment át Caesar táborába, hogy a győztesnek megadja magát, így adott tiszteletet a katona a katonának, a vezér a vezérnek, annak a Caesarnak, akinek a tekintélye ekkor már, nyolcévi háborúskodás után, nemcsak a gallok előtt volt mérhetetlen, hanem Rómában is. A szenátus rémülten látta, hogyan tornyosodik föléje a nagy hadvezér egyre hatalmasabb alakja. Még a galliai hadjárat közepén történt, hogy fővezéri hatalmának meghosszabbítását kérte a szenátustól. Alakiság volt ez csupán, de tartozott vele a triumvirátustól védett alkotmányosságnak. Megbízott tisztje ott várt a határozatra a szenátus előtt, s mikor híre terjedt, hogy talán nem hosszabbítják meg vezére impériumát, a kardjára ütött, s így kiáltott fel: „Majd ez meghosszabbítja neki!” Ez a hagyomány egyúttal azt is mutatja, hogy Caesar számítása tökéletesen bevált: a hadjárat végén harcedzett csapatok, hű katonák és mindhalálig hűséges tisztek élén térhetett vissza Rómába, hogy most már kezébe vegye a politikai hatalmat is. Nemsokára elveti a kockát, leszámol politikai ellenfeleivel, és hozzáfog élete nagy művéhez, az egységes központi hatalom s ezzel a birodalom megalapozásához. De a most következő hősi eposznak mégiscsak Gallia meghódítása volt a feltétele. Ez volt a nagy nyitány: Caesar nyolc évig készült élete utolsó hét esztendejére.

Plutarkhosz, az ókori életrajzíró a rajongás és elragadtatás hangján beszél róla, éppen úgy, mint újkori bámulója, III. Napóleon. Haditetteivel felülmúlt minden hadvezért - mondja Plutarkhosz -,

nehéz terepen harcolt, vad népek ellen, óriási területen óriási számú ellenséggel; nyolcszáz várost foglalt el, háromszáz népet igázott le, hárommillió harcost győzött le, egymilliót ölt meg, s ugyancsak egymilliót ejtett foglyul. Ezek a csillagászati számok kissé propaganda-ízűek, de legalább érzékeltetik a galliai vállakózás roppant arányait. Az is kiderül Plutarkhosz írásából, hogy Caesar személyes bátorsága nélkül nem sikerült volna kivívni ezeket a fényes diadalokat. A legválságosabb pillanatban, Alesia ostrománál, csak az ő személyes közbelépése hozta meg a kívánt eredményt, a hatalmas felmentő sereg tönkreverését.

Az is kiderül Plutarkhosz túlzott adataiból, hogy rengeteg volt a gallok érveszteségé. Bizonyára sokat veszítettek a rómaiak is. Olyan értékes tartománynak, mint Gallia, ára volt -és Róma fizetett. Caesar ama bizonyos genavai kihallgatáson, április 8-án világosan látta, hogy áldozatok nélkül nem oldhatja meg nagy feladatát. Nem riadt vissza. Megindult, és meg sem állt a legendáig.

A legenda már az ókorban fénnyel övezte alakját. Egyik csatája előtt éjjel végigjárta az őrszemeket, s íme, egyszerre csak tűzgolyó lángol fel az égen, véresen fellobban, és lezuhan az ellenség táborára. Másnap Caesaré lett a győzelem. Egy másik csatája alatt, a messzi Trallesban, Kisázsiában, Victoria templomában, ahol már akkor állott Caesar szobra, a szobor tövében a márványpadlóból pálmafa sarjadt. Csak akkor értették meg a csodát, mikor a győzelem híre megérkezett. De nagyságát éppen így mutatják legcsekélyebb tettei is; egyik leghűségesebb galliai bajtársa, Labienus tábornok a rubiconi átkelés után azonnal Caesar ellenségeihez csatlakozott, annyira féltette Caesartól a köztársaságot. Caesar tudomásul vette a régi bajtárs elpártolását, minden holmiját gondosan összecsomagoltatta, és utána küldte. Könnyű szívvel vált meg Labienustól, aki nem tudta követni őt meredek és veszedelmes útján.

Különös és kivételes ember volt. Gallia büszke lehet hódítójára. Az alesiai harcok helyén hatalmas emléket emelt Vercingetorixnak, a nemzet hősének és vértanújának, de ugyanakkor büszkén emlegeti Caesar nevét is, mert tudja, hogy a római hadvezér nyolcéves harca az európai latin kultúra magvetése volt.

Gallia meghódítása éppolyan nagyszerű fegyvertény és kultúrtörténeti mérföldkő, mint Nagy Sándor keleti hadjárata. A görög legendák hőse megteremtette diadalaival a hellenizmust, vagyis a görög Ázsiát, a római legendák hérosza az óceánig terjesztette a romanizmust: megteremtette a latin Európát.

Ezért teremtő géniusz mind a kettő. Ezért történelmi nap az i. e. 58. év április 8-a. Ezért igazi hőse Julius Caesar nemcsak a hadiművészetnek, hanem az emberi művelődésnek is.

ŐRÜLT A TRÓNON

Gyerekkoromból még most is felém világít egy vörös betűs regénycím: Őrült a trónon. Ha jól emlékszem, valamelyik orosz cár szörnyűségeit tálalta a füzetes vállalkozás a rémült olvasó elé, hétről hétre, hajmeresztő és vérfagyasztó események robogásában. Minden füzet új izgalmakkal korbácsolta a ponyvaolvasók idegeit, s a vérrel, halottakkal és bombákkal ékes címlapok láttára a nyárspolgár már előre megborzongott a gyönyörűségtől.

Mostanában gyakran jut eszembe ez a régi rémregényáradat, mivelhogy sűrűn forgatom Suetonius Tranquillus (i. sz. 70-144) könyvét, a római császárok életrajzait; óriási riport ez a könyv, tele történeti adatokkal, mendemondákkal, pletykákkal, szörnyűségekkel, a természetellenesség, az emberi aljasság, kegyetlenség, őrültség orgiáival, vérrel és halottakkal, s a bomba is csak azért hiányzik belőle, mert akkor még nem találták fel a puskaport.

Ennek a véres könyvnek egyik leghátborzongatóbb fejezete az, amelyben a színes tollú szerző Caius Caesarról, Augustus császár dédunokájáról, a harmadik római császárról ad izgalmas tudósítást. Caius Caesart a történelem Caligula néven ismeri, s éppen az a csodálatos, hogy ismeri; elképesztő, hogy mért nem tudta a történelem elfelejteni a Hérosztratoszokat, az őrülteket és a szörnyetegeket, akik több-kevesebb ideig az emberiség nyakán ültek, s tomboláson, vérengzésen, őrjöngésen kívül mással nem tették nevüket emlékezetessé. Talán elrettentő például őrzi a császári gonosztevők emlékét, hogy az emberiséget szüntelenül óvatosságra intse: kiknek a kezébe adja a hatalmat!

Tacitus az Agricola-életrajzban sajnálkozik, hogy a régiek közül sok kitűnő férfiút elfeledett az emberiség, mintha névtelen senkik lettek volna, és mi, ha az évezredek távlatából visszagondolunk a történelem színpadának szereplőire, méltán csodálkozunk, hogy a szörnyeteg Caligula életének eseményeit apróra megőrizte a történelem. Jó 1900 éve már, hogy ez a gonosztevő elpusztult. Öt évig sanyargatta a római birodalom népét (37-41), s még nem volt harmincéves, mikor agyonverték. Gyermekkora óta nyavalyatörős volt, uralkodása első éveiben súlyos agybetegség támadta meg: utána kitört rajta az őrültség. Amilyen alattomos volt ifjúkorában, olyan zsarnok lett a trónon; Tacitus mondja, hogy nem volt nála készségesebb szolga és kegyetlenebb úr. Ha most visszanézünk uralkodásának öt véres esztendejére, elképedve kérdezzük: hogyan tűrhette Róma ennyi ideig

egy őrült garázdálkodását, s mért hajtotta fejét a vágóhídra, mint az oktalan állat? Valószínű, hogy a császárság roppant katonai hatalma és talán a békeszerző Augustus tekintélye és emlékének szentsége nem engedte hamarabb elvérezni a Caligula-, Claudius-, Nero-féle zsarnokokat. Róma joggal félhetett a hatalmas hadseregtől, s úgy is érezhette: Augustusnak, a birodalom alapítójának tartozik azzal, hogy utódait, a Julius-Claudius-ház tagjait néma engedelmességgel szolgálja. De Róma türelmének is volt határa. Rómában mindig voltak Chaereák.

Tiberius gyűrűje

Anyja Agrippina, Augustus unokája, apja pedig Germanicus, Livia unokája, az eszményi férfi, szónok, politikus és hadvezér. Róma valósággal bálványozta Germanicust, Augustus császár őt szerette volna utódjának, halála úgy elkeserítette Rómát, hogy a polgárok kővel megdobálták a templomokat, felforgatták az oltárokat, kihajigálták házi isteneiket; a birodalom népei a gyászhírre megjuhászodtak, megszüntettek minden ellenségeskedést, sőt a Közel-Kelet némelyik kiskirálya gyásza jeléül lenyíratta a szakállát, sőt felesége haját is. Ennek a keservesen megsiratott nagy rómainak, Germanicusnak volt a fia Caius Caesar, vagyis Caligula, a szörnyeteg.

A Saar és a Mosel összefolyásánál fekvő kis Ambitarvium faluban született, Confluentes (a mai Koblenz) közelében, i. sz. 12-ben, augusztus 31-én. Táborban született és nevelkedett, katonák közt telt gyermekkora és ifjúsága. Apjával megjárta Szíriát, közelről látta a háborút, tizenkilenc éves korában pedig Tiberius udvarába került. Itt eleget sértegették és mellőzték, hogy felingereljék, és felségsértésre tüzeljék, de ő hihetetlen önuralommal tűrt mindent; szemrebbenés nélkül nézte, hogy hullanak el családja tagjai Tiberius könyörtelen csapásai alatt. Alattomoskodott, de megmentette az életét. A ravasz fiatalember ügyességének legjobban a katonák örültek; bizalmas viszonyban volt ekkor már a tábornokokkal és a vezérkarral, de éppígy szerették a közkatonák is. Ők nevezték el még tábori élete alatt Kisbakancsnak, Caligulának, s ez a név örökre rajta maradt. A katonák megunták Tiberius szigorú uralmát, s alig várták, hogy kedvencük, barátjuk és régi bajtársuk, a Kisbakancs foglalja el a császári méltóságot. Bizony ő maga is mindent megtett, hogy célt érjen; Tiberius kívánságára meg is nősült, hogy trónörököst adjon Rómának; de mikor felesége gyermekágyban meghalt, hirtelen ijedelmében, hogy elveszti Tiberius hajlandóságát, most már a császár ellen akarta biztosítani magának a hatalmat.

Mindenekelőtt elcsavarta a testőrparancsnok, Macro, feleségének, Ennia Naeviának a fejét: szerelmes óráikon aztán esküvel megígérte neki, hogy mihelyt hatalomra jut, feleségül veszi. Ennia Naevia révén meghódította Macrót is, s így aztán könnyen ellehették láb alól az agg és őrült Tiberiust. Mondják, hogy maga Caligula adta be neki a mérget, s vergődése közben sietett lehúzni ujjáról a pecsétgyűrűt, a hatalom jelvényét és eszközét. A haldokló császár védekezett, összeszorította markát, Caligula kénytelen volt erővel elvenni tőle a gyűrűt. De elvette. Sőt, mikor az aggastyán még mindig lélegzett, párnákkal fojtotta meg, s maga is segített kissé megszorongatni a torkát.

Megérte: a szenátus megsemmisítette Tiberius végrendeletét, és Caligulára ruházta az imperátori vagyis császári méltóságot. A birodalom népe valósággal ujjongott Caligula trónralépésének hírére: diadalmenetben vonult Rómába a hadikikötőből, Misenumból, s útjában a tömegek átszellemült rajongással üdvözölték: az asszonyok egyre-másra beceneveket kiabáltak felé: „Csillagom, csibikém, babukám, fiókám” - hangzott a hosszú úton minduntalan. Akkora volt az öröm, hogy a trónralépés első három hónapjában hálaadásul állítólag több mint 160 000 áldozati marhát vágtak le. Így köszöntötte Róma Germanicus fiát a trónon.

Kegyes és jó uralkodónak mutatkozott, atyjához méltó embernek.

Rendbehozta az állami számvitelt és az igazságszolgáltatást, fejedelmi ajándékokkal halmozta el a népet, lakomákkal és adományokkal kényeztette a szenátust és a lovagokat, pompás játékokat rendezett, éjjeli színházi előadásokat, és nemegyszer pazarul kivilágította a várost. Róma úszott a boldogságban.

Lefejezett istenek

Uralkodásának első éve valóságos aranykora volt Rómának; jóság, igazságosság, kegyességáradt a fiatal császárból; mindenki úgy érezte, hogy visszajön Augustus békekorszaka. És ekkor jött az agybaj. Az orvosok remekeltek, a császár meggyógyult. Az események viszont azt mutatják, hogy csak a betegsége után őrült meg igazán.

Augustus büszkén írta végrendeletében, hogy téglavárost kapott, és márványvárost hagyott utódaira: Caligula nem volt megelégedve ezzel a várossal, mindenáron át akarta építeni. Meg is tette; valósággal dühöngött benne az építőszenvedély. Új vízvezetéket, új amfiteátrumot kezdett építeni, újraépíttette Pompeius színházát és Apolló templomát, de a birodalom legtávolabbi részeit sem hagyta nyugton: Szurakúszaiban, Szamoszban, Milétoszban lázasan építkezett. Már megkezdte a korinthoszi szoros átvágásának munkálatait, de nem került sor legnagyobb tervének megvalósítására: nagyszerű várost akart építtetni az Alpok tetején. A hegyi város csak terv maradt. Kár.

Megépült azonban a csodahíd Baiae és Puteoli közt. Ezt a majdnem három kilométernyi távolságot hajóhíddal kötötte össze, a hajókra földtöltést rakatott, a töltésen megépíttette a Via Appia mását, s ezen a hídon két nap egymás után átment és visszajött, egyszer lóháton, egyszer díszhintón, pazar kísérettel. Általában vonzotta a víz: Nemi taván két díszhajója ringott, gyönyörű kertekkel, pompás termekkel. Valóságos mulatótanyák voltak ezek a hajók: itt szeretett dorbézolni, s képzelhetjük, milyen néma áhítattal bámulta az istenadta nép a kivilágított, aranyos, tündöklő, muzsikás csodahajókat! Roncsaikat ma a múzeumok őrzik.

De mindent felülmúlt a második csodahíd. Mindenki tudta Rómában, hogy a császár az istenek kegyeltje, éjjelente a holddal ölelkezik, nappal pedig komoly tanácskozásokat folytat magával Jupiterrel. Az istenek igazán nem kívánhatták tőle, hogy hegyről le, hegyre föl személyesen látogassa őket a templomaikban: hát egyszerűsítette a dolgot. A császári palota és a Capitolium közt, a Forum völgye fölött hidat veretett, s így bármikor kényelmesen meglátogathatta Jupitert. A híd az isteni Augustus temploma és a Basilica Julia, a nagy törvényház fölött húzott el, a Capitoliumon pedig Jupiter templomába torkollott; az ősi templom mellé kis palotát is építtetett, hogy állandóan együtt lakhassék az istennel, akit nagy kegyesen uralkodótársának tekintett.

Egyébként a császári palotát annyi új építkezéssel gyarapította, hogy már lenyúlt a hegyről egészen a Forumig, és a Castor-templom úgyszólván az előcsarnoka volt. Gyakran fogadta itta hódolókat, s ilyenkor beállt Castor és Pollux mellé harmadiknak. Önmagának is emeltetett templomot, amelyben a saját kultuszának papjai teljesítettek szolgálatot, ők mutatták be az áldozatokat az isten-császárnak életnagyságú aranyszobra előtt; ezt a szobrot mindennap olyan ruhába öltöztették, amilyent éppen a császár viselt. Minden nap más volt az áldozati állat: flamingó, páva, gyöngytyúk vagy fácán. Lassanként annyira beleélte magát az istenszerepbe, hogy véget vetett a régi istenek uralmának: elhozatta Görögországból a leghíresebb istenszobrokat, egyebek közt az olümpiai Zeusz-szobrot is, és valamennyit lefejeztette. Lefűrészeltette a szobrok fejét, és a maga fejét tétette rájuk. Ebben az időben Rómának egyetlen istene volt: Caligula.

Csakhogy az, aki istenné magasztosodik, jól teszi, ha megszabadul régi barátaitól, sőt cinkosaitól, akik folyton emberi múltját juttatják eszébe, múltját s talán bűneit is. Caligula bölcsen tudta ezt, s tudta azt is, hogy aki egy császárt meggyilkolt, alkalomadtán a másikra is rányomhatja a párnát. Uralkodásának második évében kivégeztette

szerelmesét, Ennia Naeviát (ahelyett, hogy feleségül vette volna), s a biztonság kedvéért ugyanakkor kivégeztette Macrót is, a testőrkapitányt.

Most már nyugodtan lehetett isten, s ringathatta magát abban a hitben, hogy halhatatlan.

Chaerea tribunus aztán nemsokára bebizonyította neki az ellenkezőjét.

Vér és arany

Négy felesége volt: Junia Claudilla, Livia Orestilla, Lollia Paulina és Milonia Caesonia, viszont gyermeke csak egy: Julia Drusilla, éppen ettől a negyedik asszonytól; csak ez bírt vele élni, ez értett a nyelvén; maga is elszánt némber volt, nem szép, nem fiatal, tenyeres-talpas, kemény és közönséges, éppen hozzá való: Caligula nemegyszer katonának öltöztette, köpenyt, sisakot, pajzsot adott rá, lóra ültette, s magával vitte a szemlére.

Ugyancsak visszaborzad a mai ember az állatiasan vad gyilkosságoktól, amelyeket Suetonius hidegen és bizonyos élvezettel részletez, mindig azzal az erkölcsi célzattal, hogy visszariassza Rómát ennek a szörnyetegnek még az emlékétől is. Róma valóságos mészárszék volt ebben az időben. Caligula meggyilkoltatta családja tagjait, öngyilkosságra kényszeríttette első apósát, a kitűnő Silanust, halomra gyilkoltatta a szenátorokat, főleg a milliomosokat, s vagyonukra nyomban rátette a kezét. A csodahidak és a díszgályák meg az orgiák bizony sokba kerültek.

A vér azonban aranyat fiadzott. Megdrágult a hús? Emberhússal etette a vadállatokat; apró vétségekért, gyakran csak tiszteletlenségért vagy puszta gyanú és besúgás alapján vadállatok elé löketett tekintélyes férfiakat, másokat megégettetett, megcsonkíttatott: az apákat arra kényszeríttette, hogy fiaik kivégzését végignézzék, s utána vele lakomázzanak, volt, akit kettéfűrészeltetett, miután előbb kalitkában végighurcoltatta a városon; szenátorokat darabokratépetett. Élvezte a mások halálát; a módszer és a technika gyönyörködtette, nem a puszta tény. „Gondold meg, hogy nekem mindent szabad!” -mondta nagyanyjának, aki - naiv lélek! - a jó útra akarta téríteni. Tőle származik ez a híres mondás is: „Bár egyetlen nyaka volna a római népnek, hogy egy csapással levághatnám.” És ő mondta: „Nem baj, ha gyűlölnek, csak reszkessenek tőlem!” Undorító kegyetlenségeit és vérengzéseit végighallgatni: idegek kérdése. Unokatestvérét, Juba király fiát, Ptolemaioszt azért végeztette ki, mert az amfiteátrumban minden néző figyelmét magára vonta bíborköpenye fényével.

Mai embernek alig lehet fogalma Caligula őrült, esztelen és céltalan pazarlásáról. A százezrekbe kerülő egzotikus ételekről nem is szólván: keleti illatszerekben fürdött, ecetben feloldott igazgyöngyöket ivott, vendégeinek aranyból öntött kenyereket és ételeket tálaltatott fel, ezzel a jelszóval: „Vagy takarékos valaki, vagy császár!” Volt nap, amikor aranyakat szórt a nép közé, s ilyenkor egy ízben mintegy nyolcvan embert agyonnyomott a tolongó tömeg. Nemi taván a díszgályák fara gyöngyökkel volt kirakva, díszkertjeikben szőlő és gyümölcs is termett, fürdőikben, csarnokaikban, éttermeikben

naphosszat szólt az ének, a zene, és tombolt a tánc. Mindehhez a pénzt az új és kegyetlen adókból, az illetékek fölemeléséből, erőszakos árverésekből s a gazdag emberek, főleg a milliomosok vagyonának elkobzásából szerezte. Egyszer Aponius Saturninus, az előkelő és magas rangú bíró, kénytelen volt a császár parancsára tizenhárom kimustrált gladiátort kilencmillió sestertiusért megvenni. Vad tékozlására elegendő egy adat: Tiberiustól kapott örökségét, amelynek értéke körülbelül 675 millió aranyforint volt, nem egészen egy év alatt elverte.

A vér és az arany volt az őrülete. Életének utolsó esztendejében gyakran mérhetetlen mennyiségű aranyat szóratott el a palota egyik termében, s aztán mezítláb sétált az aranyhalmon, sőt sokáig hempergett is benne.

Chaerea tribunus

Macro kivégzése után Caius Cassius Chaerea lett a legbizalmasabb embere. Chaerea hűségét azzal jutalmazta, hogy folyton gúnyolta nőies hangjáért és szemérmes viselkedéséért. S egyszer csak meg akarta mutatni neki, hogy különb katona nála: elhatározta, hogy hadjáratot vezet Germániába. Felborzolta az egész birodalmat, lázasan folyt az újoncozás, a gyakorlatozás, az összpontosítás, a hadiszállítás. A táborban egymás után követte el a legnagyobb ostobaságokat, komédiázott, kegyetlenkedett, de a katonák még mindig rajongtak érte; számíthatott hűségükre még ebben a léha és céltalan hadjáratban is. Szerencsére az egész hadjárat alatt nem került harcra a sor; de azért diadal mégis volt: egyszer csak váratlanul megjelent a táborban Arminius menekült britanniai királyfi (akit apja, Cynobellinus király elkergetett), és meghódolt neki. Ezt a rettentő sikert úgy jelentette Rómába, mintha egész Britanniát meghódította volna: a futároknak meghagyta, hogy üzenetét a Mars-templomban, a teljes szenátus és a konzulok jelenlétében adják át. Ezernyi ostoba móka után végül is ostromot indított az óceán ellen: a tenger partján felállította seregét, megindította az ostromgépeket, riadót fúvatott, és már-már rohamot vezényelt, mikor egyszerre csak azt a parancsot adta ki, hogy mindenki szedje tele a sisakját csigákkal és kagylókkal, mert ez az óceán zsákmánya. Ezt a komédiát is győzelemnek nyilvánította, s emlékére hatalmas világítótornyot építtetett, amelyen minden éjjel kigyulladt a fény.

Katonáinak, a diadal emlékére, fejenként 100 denariust (mintegy 100 forintot) adományozott a kivégzendő római urak vagyonából.

Magas, hatalmas testű, halvány arcú, pipaszár lábú, kopasz és szőrös testű ember volt: a „kecske" szót nem volt szabad kiejteni a közelében; arca amúgy is rút és ijesztő volt, de ezt még tetézte azzal, hogy állandóan vad és torz fintorokat vágott: ezeket tükör előtt tanulta be. Gyöngyös, arannyal hímzett köpenyben járt, néha selyemköntösben, arany karperecekkel, gyakran aranyszakállal, s nemegyszer aranyvillámot tartott kezében. Tehette: isten volt. A zenéért és táncért legalább úgy rajongott, mint a vérért és aranyért; izgatottan utánozta a híres énekeseket, s nemegyszer éjjel felhívatta a palotába a legelőkelőbb urakat, leültette őket, s egyszerre csak megszólalt a zene, megjelent őistensége színpadi ruhában, ellejtette balettjét, és eltűnt. Viszont sűrűn tartózkodott és vacsorázott a versenykocsisok közt, akiknek négy fajtája közül (fehér, kék, vörös, zöld) a közönség körében is legnépszerűbb zöldpártiak versenyistállóiban mulatozott legszívesebben; gladiátorokkal barátkozott, Incitatus nevű lovának kedvéért, az egész kerületet katonasággal záratta le, hogy senki se zavarhassa az imádott ló pihenését; egyébként ennek a híres lovának márványistállót csináltatott, elefántcsont jászolt, bíbortakarót és drágaköves nyakláncot adatott rá; bebútoroztatta az istállóját, cselédséget rendelt mellé, sőt már éppen azon volt, hogy megtegye konzulnak. Incitatus valószínűleg lett volna olyan jó konzulnak, mint amilyen ő volt császárnak.

Egyszer aztán betelt a pohár. Azok között, akikben végre felébredt a régi római büszkeség, Chaerea tribunus volt az első. Nem sokat tanácskoztak, gyorsan végére jártak a dolognak. A császár éppen valami nagyszerű dolgot eszelt ki: éjjeli színielőadást akart tartani; a darab alvilági tárgyú jelenetekből állt, és négerek játszották volna a szerepeket. Határtalanul büszke volt erre a nagyszerű ötletére, ott lebzselt minden próbán, szinte maga rendezte a darabot. Éppen a főpróba napján, déli egy órakor, ebédelni indult, azaz reggelizni, mert még aznap semmit sem evett (az előző éjszakai dorbézolás miatt); a színház föld alatti folyosóján haladt végig, amikor Chaerea tarkón sújtotta a kardjával, Cornelius Sabinus kapitány pedig keresztülszúrta. Harminc sebből vérzett már, s még mindig élt; Chaerea hívei azonban hamarosan szitává lyuggatták testét. Germán testőrei védelmére keltek, s bár nem tudták megmenteni, az összeesküvők közül sokat levágtak, s néhány ártatlan szenátort is leszúrtak. Egy centurio a palotába sietett, s agyonszúrta a katonás császárnét, egy másik pedig agyonverte a kis Drusillát. Caligulának írmagja sem maradt.

Most, hogy a zsarnok elpusztult, ráébredt Róma a rég elvesztett szabadság édességére: a szenátusban indítvány hangzott el, hogy a császárok emlékét (Augustust is beleértve!) meg kell semmisíteni, és templomaikat el kell pusztítani. Maga Chaerea is a köztársaságról ábrándozott. Nem sokáig. Míg a szabadságszerető rómaiak tanácskoztak, a ravasz Claudius megnyerte a testőröket, elfoglalta a császári hatalmat, és örökre megölte a köztársasági reményeket. De ő is úgy gondolkozott, mint elődje: nem akart senkinek sem hálával tartozni a hatalomért.

Első császári cselekedete az volt, hogy Chaerea tribunust kivégeztette.

NERO KIRÁLYT KORONÁZ

Azt a kort, amelyben Armenia volt a világpolitika főszereplője, vagyis az i. sz. I. századnak hatvanas éveit, mai újságnyelven a világpolitikai nagyfeszültség korának mondhatnánk. Hetedik éve uralkodott már a római birodalmon Nero, a császári ripacs, a halhatatlan dilettáns: költő, énekes, színész és versenykocsis - anyjának, feleségének, rokonainak gyilkosa, az arisztokraták réme, a nép barátja. A belső és külső politika nagy kérdéseit vagy hóhérral, vagy vidám játékokkal oldotta meg; az újságok ma így mondanák: táncolt a dübörgő vulkán tetején. Ebben az időben, i. sz. 61-ben Armenia ügyét, vagyis az örmény kérdést is ezzel a módszerrel intézte el: óriási méretű külpolitikai színházat rendezett. Egy csapásra két legyet ütött: a „piszkos keletiek” megjuhászodtak, Róma népe pedig nagyszerűen mulatott. Ez a kulcsa az örmény Tiridates regényes történetének.

Tigranes fészkelődik

Armenia - így tanítja a földrajz - a Tigris és Eufrátesz felső folyása környékén elterülő felföld, a Kaukázus déli nyúlványai, a Fekete- és a Kaspi-tenger közt. Az ókorban önálló ország volt, Nero idejében fővárosa Tigranocerta, nevezetes városai: Armavira, Artaxata, Arzen (a mai Erzerum). Lakosai szabadságukra féltékeny, vad hegyi lakók voltak, uraknak (hajkh) nevezték magukat. Nos, hamarosan megtanulták, hogy csak egy úr van a birodalomban: Nero, az isteni császár. Addig-addig nyugtalankodtak ott messze, a birodalomnak amúgy is érzékeny keleti határán, hogy a császár, azaz hogy kiváló tábornoka, Burrus, végre is megsokallta: odaküldte Cneius Domitius Corbulót, a keménykezű tábornokot, s ez aztán egy csapásra véget vetett Armenia ábrándjainak: mindenestül elfoglalta az országot. Most már csak király kellett, hogy szent legyen a béke, s király is akadt hamar a mindenható császár udvarában. Ott élt mint túsz, örökös dőzsölésben, felelőtlen semmittevésben a híres Nagy Heródes dédunokája, Tigranes. Nem tudott ez semmi mást, csak inni, kockázni, éjszakázni, lányok után szaladgálni, nem sportolt, nem tanult, filozófust sohasem olvasott, de egyet mindenkinél jobban tudott: Nérónak tapsolni! Imádta Nero verseit, hangját, táncát, kocsisművészetét, és véresre tapsolta a tenyerét, valahányszor a császár bohóckodott. Hát senki sem csodálkozott, mikor Nero ezt a tehetséges fiatalembert tette meg Armenia királyának.

V. Tigranes (ez volt a király neve) mintegy kétezer kemény római katona védelme alatt bevonult országába. Jó volt ez az úgynevezett díszkíséret, különben menten agyonverték volna a szeretett uralkodót hű alattvalói. Ez a nép nemigen tűrt királyt maga fölött: elkergette törvényes uralkodóját, Tiridates herceget is, ezt a züllött és elkorcsosult fővárosi ficsurat pedig hangos megvetéssel fogadta. De néhány jól fizetett tányérnyalója mindig tudott szerezni éljenző és lelkesedő csoportokat, s mikor a szomszédos kis fejedelmek egymás után haraptak bele Armenia testébe, a kitűnő Tigranes háborúra is elszánta magát, hogy harcias népét hadi dicsőséggel kápráztassa.

Corbulo tábornok Szíria helytartója lett, és elvonult csapataival. Szabad a vásár! - gondolta magában a műkedvelő uralkodó, és rögtönzött csapataival betört a szomszédos Asszíria teljesen védtelen tartományába, Adiabenébe; dúlt, rabolt, gyújtogatott, pusztított hősiesen, és vitézül elbánt a védtelen parasztokkal. A zsákmánnyal már éppen hazafelé indult, mikor Adiabene fejedelme, Monobazos, értesült a fájdalmas eseményről.

Vologases visszaüt

Tigranes elszánt ember volt, nemigen ijedt meg a gyenge Monobazostól, csakhogy ez a Monobazos szövetségese volt a parthusok hatalmas királyának, Vologasesnek. A parthusok, Róma legelkeseredettebb ellenfelei, már jó fél százada békességben éltek a birodalommal, de Vologases nem tűrhette Tigranes fickándozását. Kockázatos volt ugyan megtámadni, hiszen kétezer római katona volt a hadseregében, és esetleg Róma egész erejét magára zúdítja a támadással, de úgy gondolta, hogy védekeznie kell, és szükség esetén diplomáciai fogásokkal hárítja el majd a rómaiak esetleges bosszúját. Visszafoglalta Armeniát, hiszen valamikor úgyis a parthus birodalom része volt; első dolga volt tehát megkoronázni Tiridatest az armeniai diadémmal (így nevezték akkoriban a királyi koronát). Ezzel a fogással máris megbontotta Armenia egységét, mert a nép nagyobbik fele szívből utálta Tigranest, és örömmel várta az új királyt. De Vologases nyomatékot is adott a koronázásnak: Monobazos és Monaeses vezérlete alatt erős hadsereggel magát Tiridatest küldte a bitorló V. Tigranes ellen. Ugyanekkor már úton voltak Rómába a parthus követek, hogy mire Nero hírt kap Vologases támadásáról, kéznél legyenek a diplomaták, akik majd lehazudják a csillagokat az égről.

Tigranes hoppon marad

A mondvacsinált armeniai király, V. Tigranes, megérezte vesztét. Nem alkudozott, nem bujkált, hős módjára akart viselkedni. Bízott Nero barátságában. Követeket sem küldött Rómába, ahol már javában dolgozott a parthus propaganda. Ehelyett Corbulóhoz küldött futárt Szíriába, és sürgős segítséget kért. Corbulo meg is érkezett lóhalálában, két teljes légióval, mintegy 12 000 emberrel. Ekkor Vologases hadserege már keményen szorongatta Tigranest, aki bezárkózott a fővárosba, Tigranocertába, és kétségbeesetten védekezett.

Corbulo sem volt diplomata. Mit tud egy tábornok arról, hogy a császári palota neszfogó keleti szőnyegfüggönyei mögött miféle egyezséget köt Burrus tábornagy és Seneca a parthus megbízottakkal? Semmit. Tehát villámgyorsan megjelenik a parthus hadsereg hátában, és felszólítja Monobazost az ostrom abbahagyására. Tiridatesék a királytól kérnek utasítást: a király okos ember, nem bolond két tűz közé szoríttatni magát, s különben is minden pillanatban várja a római gyorsfutárt. Mire az Armeniából hazahívott hadsereg megérkezik, már ott van az udvarban a római futár is, a megegyezés hírével: Corbulo is, Vologases is kivonul Armeniából.

A mai diplomácia nyelvén ez annyit jelent, hogy mind a két fél bejelentette „désinteressement”ját, vagy más szavakkal: visszaadta Armeniának az önrendelkezési jogot. Hogy pedig ez a gyakorlatban mit jelent, azt V. Tigranes hamarosan a tulajdon bőrén tapasztalta. Hőn szeretett népe egyhangúlag kiebrudalta az országból, Tiridates pedig kényelmesen besétált Armeniába, és egyszerűen leült a királyi trónra (62).

Zenobia: a szerelem

Ez nem a palmürai Zenobia, aki az i. sz. III. században bámulatba ejtette Rómát a bátorságával, hanem Radamistus ibér (georgiai, vagyis grúz) vezér gyönyörű felesége. Regényes története még abban az időben kezdődik, mikor nagyravágyó férje, a dúsgazdag hegyi törzsfőnök, igen megáhította Armenia trónját (i. sz. 52), s hogy beleülhessen, hagyományos szokás szerint előbb végigpusztította az országot. Csakhogy az örmények nem hagyták magukat: fellázadtak ellene, és irtózatosan megkergették. A szerencsétlen Radamistusnak sehogy sem fért a fejébe, hogy őt annak rendje és módja szerint le lehet gyűrni, hát az armeniai lázadást holmi sötét aknamunkának tulajdonította, s ebben az áskálódásban, hite szerint, oroszlánrésze volt imádott feleségének, Zenobiának is. Radamistus szívében gyökeret vert az a sanda gyanú, hogy hű felesége szerelemre gyulladt a daliás Tiridates herceg iránt, akivel az egyik diplomáciai tárgyaláson találkozott. Bizony nem is jó, ha szépasszonyokat visznek ilyen tárgyalásokra, mert azok még jobban összebonyolítják az amúgy is szövevényes politikát.

Radamistusnak alighanem igaza volt: Zenobia volt az áruló. Az ő titkos üzenetei révén sikerült kelepcébe csalni a vitéz Radamistust, aki most, íme, eszeveszetten rohan megtépázott csapatával együtt a szűk hegyszorosokban, és nagyon boldog volna, ha láthatná már Ibéria bozontos őserdeit. Hányja a hab, eszi a méreg, görcsösen fonódnak ujjai a görbe kard markolatára. Ej, gondolja magában, végez az árulóval, bár még Armenia trónjánál is bolondabbul szereti. S mint már ilyenkor szokás, nem is gondolkodik sokat, kirántja kardját, szó nélkül beledöfi a szépasszonyba, aztán kirántja - lobogó hajánál fogva! - a nyeregből, és mivelhogy éppen az Araxes (Aras) folyó hídján vágtattak, egyszerűen belehajítja a vízbe, s elvágtat, mint a szélvész. Radamistusnak mindenben igaza volt, mint a fejlemények mutatták.

Radamistus elvágtatott, s már nem láthatta, hogy Tiridates, aki az üldözők élén lovagolt, leugrott lováról, lerohant a folyópartra, belevetette magát a vízbe, és szívós küzdelem árán kimentette az ájult szépasszonyt. Azt is csak hónapok múltán tudta meg a derék Radamistus, hogy Zenobia a perzsa király udvarában férjhez ment szerelmeséhez, Tiridateshez. Maga Vologases király volt a násznagya.

Tiridatesnek tehát volt szép felesége, volt dicső trónusa, most már csak biztosítani kellett mind a kettőt. Okos ember volt Tiridates; tudta, hogy a feleséget még maga a nagy király sem biztosíthatja, főképpen, ha ez a feleség Zenobia. Hát annál inkább vigyáznia kellett, hogy legalább a trón ki ne csússzék alóla. Ezt a trónbiztosítást aztán a minden hájjal megkent Vologases vállalta.

Eriza: a zálog

I. sz. 63-ban a derék perzsa döntő lépésre szánta magát: követeket küldött Neróhoz. Előzőleg egyezséget kötött Corbulo vezérkari főnökével, Tiberius Julius Alexander ezredessel, hogy a követ visszatértéig sem perzsák, sem rómaiak nem teszik be lábukat Armeniába. Ez a Tiberius Alexander érdekes ember volt: zsidó, szenátor, római lovag és irtózatosan gazdag; jól tudta, hogy alkudozással többre megy az ember, mint fenegyerekeskedéssel. Aláírták a megállapodást, a követ és kísérete elutazott. A követség vezetője, nagyobbrészt Tiberius Alexander jóvoltából, levelet vitt Nerónak: ebben a levélben a parthus király kijelentette, hogy Tiridates, az újonnan kikiáltott armeniai király, hajlandó a római zászlók és a császár szobra előtt trónra lépni. Igazolta, hogy ezt a nyilatkozatot, meghatalmazottak útján, Corbulo előtt is megtette már. De Tiridates ezzel nem elégedett meg: bár Armenia egyhangúlag megválasztott és megkoronázott királya volt, meghatározott

alkalommal, diplomáciai szertartás keretében, a légiók arcvonala előtt, Nero szobra előtt letette a koronát, és ünnepélyes nyilatkozatot tett, hogy Rómába fog utazni, a császár jóváhagyásának elnyerésére. Meg is indultak a készülődések a hosszú római utazásra. Nero császár maga kívánta, hogy az armeniai király személyesen jöjjön Rómába, s egyúttal a megállapodások bizonyítékául megkövetelte, hogy a király leányát küldjék túszul Rómába. A király leánya pedig Eriza volt, ama romantikus szerelem gyümölcse, Zenobia édesgyermeke. Tiridates cirkalmas levelet írt a császárnak, mellékelte hozzá leányát, a káprázatosán szép Erizát, és díszes követséggel előreküldte Rómába, mikor már bizonyos volt, hogy maga is nekiindul a nagy útnak. Eriza, a remek leány, volt a zálog, hogy a parthusok megtartják adott szavukat. Oly gyönyörű volt, hogy érte bármely adott szót érdemes volt megtartani.

Corbulo még késő öregkorában is gyakran csóválgatta a fejét, ha visszagondolt életének erre a nevezetes epizódjára. Büszke volt rá, hogy képviselhette Nerót azon az ünnepélyes szertartáson, amelyen Tiridates a koronát a császár szobrának lábai elé helyezte, azzal a kijelentéssel, hogy a királyi méltóságot csak a római birodalom urától hajlandó elfogadni. Jól emlékezett ilyenkor a tábornagy: Tiridates valóban királyhoz méltón viselkedett, megalázkodásában is volt valami fejedelmi. Egyszerre ugrottak le lovukról, egymáshoz siettek, kezet ráztak, valóban megható volt; Corbulo annyira elérzékenyült, hogy a szertartás után megcsókolta Tiridatest. De arra is emlékezett, hogy Vologases titokban ravaszul mosolygott a szakállába, a római tisztikarnak meg sehogy sem fért a fejébe, hogyan küldheti a király ezt a gyönyörű kis Erizát, Kelet titkos virágát, a hírhedt Nero udvarába, egyenesen az oroszlán barlangjába. Vologases csak mosolygott, Tiridates is derűsen búcsúzott a kislányától: csak ők tudták, hogy a kis Eriza zafírokkal kirakott diadémjában keskeny pengéjű, mérgezett hegyű, arasznyi tőr van elbújtatva. Halál az ára.

Csodákat lát a Via Egnatia

A diplomáciai mesterkedésekkel, a követjárással, az úti előkészületekkel bizony eltelt a 64. év és a 65. év jó fele is. Másfél esztendeig egyebet sem csináltak Armeniában és Parthiában, mint készülődtek a nevezetes római utazásra; vadonatúj felszerelést kapott a hadsereg, lovakat soroztak, díszruhákat varrtak, éjjel-nappal dolgoztak az ötvösök meg a drágakőcsiszolók a Nerónak szánt ajándékokon, így érkezett el 65 augusztusa.

És így érkezett meg végre, mintegy két esztendővel az armeniai követség Rómába érkezése után, a császár kegyes válasza: megengedi, hogy Tiridates Rómába vonuljon, királyhoz illendő díszkísérettel, a parthus király és tábornokai társaságában. Parthia és Armenia ujjongott, Zenobiának felcsillant a szeme, és egy pillanatra átcikázott fején a vakmerő gondolat, hogy a kis Eriza talán egy napon... Ki tudja, hiszen éppen most hozta a követség a hírt, hogy a császár felesége, a szépséges Poppaea Sabina hirtelen meghalt... Ki tudja? A császárnak van érzéke a keleti szépségek iránt, hiszen Poppaea zsidó volt. Meg is bámulták a rómaiak a temetését, mivelhogy nem égették el, hanem bebalzsamozták, úgy temették földbe. Zenobia halványan elmosolyodott.

Megengedte a császár, hogy Tiridates háromezer parthus lovast vihessen magával személyes védelmére, de üzenetében hangsúlyozta, hogy a parthus lovasság minden rendzavarásáért, erőszakoskodásáért,

esetleges támadásáért a kis Eriza élete a zálog. Hát nem is lett semmi baj: vasfegyelem fogta össze a nagyszerű lovasságot; Monobazos tábornok, a sereg parancsnoka, egyetlen szemrebbenésével ráncba szedte a vad legényeket. Pákoros perzsa tábornoknak viszont az volt az egyetlen feladata, hogy gondozza a Nerónak szánt hat remek fehér lovat. Arannyal vert bíborterítő virított a csodaállatok hátán, aranyzabla a szájukban, arannyal hányt kantárszáron vezették mind a hatot a lovászlegények. Külön kocsik vitték a császárnak szánt fejedelmi ajándékokat, a király, a királyné ruhatárát, a két kis herceget, az élelmiszereket, az italokat, a bíborsátrakat. Háromszáz főnyi udvari személyzet vonult a menetben, szakácsok, kukták, öltöztetők, fodrászok, orvosok, papok, mágusok, írnokok, tisztviselők, udvarhölgyek, s ki tudja, még hányfajta léhűtő. Külön udvarával ott volt a menetben Vologases király is, bár szerényen háttérbe vonult: az ő műve volt ez a nagyszabású diplomáciai szemfényvesztés, ő megelégedett a valóságos sikerrel. Itt Tiridates volt a főszemély: a káprázatos menetben olyan volt, mint drága perzsakucsmán a gyémántos aranycsat.

A római kíséret csak jelképes volt: egy zászlóalj gyalogság, egy szakasz lovas, élükön Tiberius Alexander és az 5. légió parancsnokhelyettese, a fiatal Vinicianus Annius, Corbulo tábornagy veje. Amint a birodalom képviselői megérkeztek Ekbatanába, megkezdődtek az ünnepélyes áldozatok és könyörgések, s mivel a mágusok is kedvező jóslatokat adtak, végre augusztus közepén megindult a menet: Kelet ezer színben csillogó áradása a művelt és hatalmas Nyugat felé.

Arbela, Ninosz (Ninive), Nisibis, Melitene, Ancyra (Ankara), Nikomedeia, Büzantion az út állomásai. Hat hónapba telt, míg a roppant menet a Márvány-tenger partjára ért. Soha így nem tisztelte meg még Róma a parthusokat és az örményeket, ősi ellenségeit: Tiridates király, Vologases, az egész hadsereg és kíséret az út első napjától az utolsóig Róma vendége volt; a helytartók mindenütt kivonultak a királyi menet üdvözlésére; a királyokat, a kíséretet és a sereget államköltségen látták el, valóságos diadalmenet volt ez. Vologases jól számított: a parthusok Rómának igazán soha le nem győzött ellenfelei voltak, és most drága és kedves vendégek, áldozatokra kész jó barátok, akiket jobban megpuhított a bankettek mámora, mint sok-sok római hadvezér kemény fegyvere. Most már nemcsak ünnepélyes, hanem kényelmes is volt az út: innen Büzantionból egészen az Ión-tenger partjáig a Via Egnatia hordozta a diadalmas királyi menetet, amíg csak ki nem ért a tenger partjára a régi Epidamnusnál, a későbbi Dyrrhachium (Durresi = Durazzo) kikötőjénél. Itt a király és a sokezernyi kíséret a nagyobb ünnepélyesség okáért hadihajókra szállt, megkerülte Itália déli sarkát, és Nápolybanszállt partra. Így rendelte Nero, mert el akarta kápráztatni keleti vendégeit Itália szépségeivel.

Hát valóban, Tiridatesnek bőven volt alkalma megbámulni Róma pompáját és Nero hatalmát. Nápolyban maga Nero várta a keleti uralkodót és a többi előkelő vendéget, pazar ünnepélyességgel, roppant arányú csapatszemlével és flottaparádéval.

Róma mámorban

Tiridates csak bámulta a római birodalom fényét és fegyelmét, de még jobban bámulta a császárt; földre szállt istennek képzelte, hősi szépségnek, méltóságos hérosznak: ehelyett középtermetű, hirtelenszőke, kerek-szabályos arcú, kék szemű, duzzadt nyakú, potrohos, hájas alakot látott, lágy és zsíros mosolygással, aranyszegélyes bíborpalástban, babérkoszorúval a fején. Nero bágyadt és puha mozdulattal nyújtotta kezét a királynak, mosolygott, s úgy tett, mintha megölelné. Tiridates, a megállapított szertartás szerint, lecsatolta kardját, s odanyújtotta Róma urának, Nero azonban lovagiasan visszaadta neki; nyilván nem tudta, mihez fogjon a gyilkos szerszámmal: ösztönösen irtózott tőle; az ő fegyvere a lant volt!

Tiridates tehát újra felcsatolta kardját, és folytatta a szertartást: karba fonta kezeit, mélyen meghajolt Nero előtt, azután pedig térdet hajtott. A császár kegyesen elmosolyodott, fölemelte a királyt, és megindult vele a díszhintóhoz. Egyenesen Puteoliba, a világvárosi jellegű

kikötővárosba hajtattak, s az ottani amfiteátrumban részt vettek a nagyszabású ünnepi játékokon. Az állatviadalok előtt maga Nero is fellépett, nyilván, hogy vendégét elbűvölje: áriákat adott elő, maga kísérte önmagát lanton, a közönség tombolt, Tiridates nevetett magában, hangosan pedig lelkendezve üdvözölte a javíthatatlan műkedvelőt. De azért - ha önkéntelenül is - maga is szereplőjévé vált az előadásnak: mikor az egyik bika megvadult, és a gladiátort majdnem halálra öklelte, hirtelen megvillant a dárda Tiridates kezében. Zúgva lesüvített a porondra, és halálra sebezte a dühöngő állatot. Tombolva tapsolt a közönség s vele Nero: most úgy érezte, hogy a keleti király méltó hozzá, a nagy művészhez. Tiridates kissé röstelkedett.

Nero szertartásmesterei pontosan kiszámították az indulás idejét és a menet időtartamát, mert azt akarták -ez volt a császár parancsa -, hogy a király este érkezzék Rómába, hadd élvezze a pazar kivilágítást, úgysem látott még ilyesmit életében. 66. április 21-én ért a királyi menet Rómába. Százezrek tolongtak a menet útvonalán, hiszen Róma népe is csak ritkán látott kivilágítást; zenekarok csattogtak, katonák álltak sorfalat, s a közönség szakadatlanul éljenezte a királyt, az udvart, a furcsa keleti ruhákba öltözött tábornokokat, hercegeket, a szépséges királynét és a daliás parthus lovasokat. A díszmenet a Forumon át felvonult a Palatínusra: Tiridates a császári palotában kapott szállást.

Pazar volt a császári vacsora; másnap a napilapban, az Acta Diurnában hasábokat töltöttek meg a hagyományos pohárköszöntők (Nero a vacsorán is előadott valami szívszaggató görög dalt), Tiridatest valósággal elkápráztatta a sok katonai tiszteletadás, a melléje rendelt ezüstpáncélos testőrség, de igazán csak akkor meresztett nagy szemeket, mikor másnap a Forumon lefolyt a koronázási szertartás. Valóságos virágtenger volt a Város: a templomokat, a palotákat, a szobrokat, a boltokat és a középületeket a virágfüzérek százezrei borították; a római, armeniai és parthus urak, hölgyek, tisztek és katonák díszruhái, selymei, ékszerei és fegyverei szinte a császári pompát is elhomályosították. Hajnal óta szólt a zene a Városban, a Forumon ember ember hátán tolongott: százezrek álltak ott hajnal óta, és több mint húszezer római légionárius állt sorfalat az ünnepségek útvonalán (nem árt az óvatosság, mikor háromezer parthus lovas van a Városban).

Az ünnepség fénypontja a koronázás volt: a fejedelmi személyek elhelyezkedtek a Rostra díszemelvényén; Nero is, Tiridates is rövid hivatalos beszédet mondott, aztán az armeniai király letérdelt, Nero pedig fejére helyezte az ősi armeniai koronát. A tömeg ujjongott, és ebben az állandó éljenzésben és lelkes tombolásban járult a keleti király elé a sok küldöttség, hogy átadja neki pazar ajándékait, főleg pedig a királynénak és szépséges kislányának, aki most már kiszabadult a „tisztes” fogságból. Tiridates méltóságos alakja, férfias szépsége, komoly magatartása őszinte bámulatot keltett a rómaiakban, akiknek egy része, a józanabbja, már meglehetősen megcsömörlött a bohóc-császártól.

Hát bizony, Nero most kimutatta a foga fehérét: a koronázást követő ünnepi játékokon megint fellépett, ezúttal mint lantos és versenykocsis. Persze nagy sikert aratott, csak éppen Tiridates mondta meg róla a véleményét Vinicianusnak: az armeniai király Corbulo férfias egyénisége alapján alkotott fogalmat a rómaiakról, s most ilyen méltatlan bohócot kellett látnia a császári trónuson. De Vologases lecsillapította: Róma gyengesége a keletiek ereje. Most Róma vazallusai, Róma védi őket, s ha megerősödtek, talán még komoly szavuk is lehet a birodalomban.

Tiridates egyebek közt kétszáz iparost is kapott ajándékba Nerótól, és most ezekkel meggyarapodva indult vissza messzi hazájába, hogy újraépítse az elpusztult városokat, és életet teremtsen a romokon. Mikor hosszú hónapok múlva hazaért, kissé megenyhült Nero iránt; tudta ugyan, hogy a káprázatos ünnepségek leginkább a belső forradalmak és összeesküvések palástolására voltak jók, de azt is megfigyelte, hogy a nép egy része -az ingyenélők - rajongott és

őrjöngött a császárért. „Az ingyenélők császárja" - gondolta magában. De hálás is volt neki, hogy nem bántotta Erizát, hálás volt neki a királyi fogadtatásért és a koronázásért, s úgyakarta, hogy neve megmaradjon Armenia földjén. Újonnan felépített fővárosát, Artaként, a császár nevéről Neroniának nevezte el.

III

VÁROSOK

RÓMA KIKÖTŐJE: OSTIA

A napfény, mint aranyzápor, úgy zuhog a kétezer éves kövezetre. Bronzhátú gyík surran a vadrózsák alatt: így sütött a nap, így játszottak a gyíkok, így kóványogtak a nagy vörös-fekete pillangók akkor is, amikor Ostia leggazdagabb embere, a milliomos Epaphroditus itt sétált aSírok Útján, kitűnő üzletek terveivel fejében. Amint ebben a napsütésben befelé haladsz a romvárosba: egyszerre megfog ennek az ókori világkereskedelmi kikötőnek egészen különös hangulata: szinte látod a Tiberis torkolatában és a tenger vizén himbálódzó hatalmas hajókat, szinte hallod a keleti, nyugati és déli nyelvek zagyva összevisszaságát a kereskedelmi egyesületek terén, szinte szédít a nyüzsgés, a város nyugtalan lüktetése - csak a fölötted keringő kövér bombavető gép emlékeztet arra, hogy a gépek századában élsz, messze az ókortól, s mikor itt jársz az elmúlt hatalom és gazdagság temetőjében, Róma régi hatalmának, világokat átfogó birodalmi szervezetének emléke és hangulata kísért csupán.

Ostia kikötőváros-jellege tisztán római és itáliai: sem görög, sem hellenisztikus befolyás nem zavarta a városalkotó római szellem munkáját ezen a ponton. Bár nemzetközi kereskedőváros, mégis egészen római; éppen ezért hűségesebb képet ad az ókori római városról, mint akár Pompeji, akár Herculaneum, akár Leptis Magna, Sabratha vagy a keleti Palmüra. Ostia kikötője, közterei, bazilikái, templomai, fürdői, üzletházai, raktárai, céhirodái a maga teljességében mutatják a császári Róma legjellegzetesebb kereskedővárosának arcát.

Aurea

Amint ebben a tűző napsütésben végighaladsz a Sírok Útján, amely a városba vezet, és megcsodálod egy-egy sírbolt gyönyörű márványkapuját s rajta a játszadozó Eroszokat, a túlvilági sóvárgás örök szimbólumait, elmúlhatatlan emlékek rajzanak körül. Itt a parton sétált valaha Minucius Félix római ügyvéd, barátaival, s miközben elgyönyörködtek a gyermekekben, akik kavicsokat ugrattak a tenger tükrén, a kereszténység és pogányság, a két végzetesen szemben álló világnézet jelenén és jövőjén, elkeseredett harcán s a békés együttélés lehetőségein vitatkoztak. A világ ugyanilyen sorsfordulatának idején járt itt Augustinus (vagyisSzent Ágoston püspök, a középkori keresztény filozófia nagyhatású képviselője) édesanyjával, Monicával,

amint a színház közelében a márványtábla emlegeti: „Midőn halálának napja közeledett, itt Ostiában beszélgettünk sokáig egyedül, nagy édességgel szívünkben: bizony ő nem halt meg semmiképpen.” És itt a közelben a háromlevelű lóhere mintáját utánzó cella trichora, a keresztény szentély, s itt a másik falon a harmadik században kivégzett keresztény vértanúk -Cyriacus püspök, Archelaus diakonus és Aurea szűz - emléktáblája. Mily csodálatos találkozás: a milliós nyereségek, a pénz, az arany városában az „Arany” nevű szűz az emberi egyenlőségért, az igazságos társadalmi rendért s a gondolatszabadságért áldozza életét, olyan eszmékért, amelyeket ezek a józan és kitűnő kereskedők még sehogy sem akartak megérteni.

Ostia sohasem volt keresztény város, mint például a dalmáciai Salona, de jellemző, hogy ebben a józan és tülekedő kereskedővárosban, a Mithrász-szentélyek és Venus-templomok mellett is meg tudott állni, és -ha véráldozat árán is, de - gyökeret tudott verni az akkor még haladó jellegű mozgalom, a kereszténység. Veneri sacrum - Venusnak szentelve -mondja a kis Venuskápolna felirata, az ostiai vértanúk emléktáblájának közvetlen közelében.

Négyemeletes bérházak

Mondákkal indul a város története; Aeneas járt itt valaha; magát a várost és a kikötőt Ancus Martius király alapította, és sótermelő telepeket állított fel: ezek látták el sóval az innen 22 kmnyire eső fővárost. De a történelem nem hisz a mondáknak; bizonyos, hogy Ostiát akkor alapították, mikor Róma már Latium ura lett, és leverte a latin part addigi birtokosait, az etruszkokat: i. e. 330-ban. Az első kereskedelmi hajó, amelyről a római történelem tud, i. e. 212-ben kötött ki Ostiában; ez a hajó gabonát hozott Sardiniából a római helyőrségnek. Marius, a durva katona, i. e. 87-ben lerombolta Ostiát, de Sulla, a diadalmas hadvezér újjáépítette. Cicero még kellemetlen vidéki városnak nevezte, sajátságos rövidlátással, abban az időben, amikor már-már középpontja volt az Itáliába irányuló világkereskedelemnek. A császárok felismerték Ostia jelentőségét a főváros élelmezése szempontjából; Claudius, mikor a Tiberis-torkolat bal ága eliszaposodott, a jobb ágban új és célszerűbb kikötőt építtetett. Domitianus megépíttette a vízvezetéket. Traianus bővítette a várost; Septimius Severus és Caracalla megnagyobbította a színházat és az óriási méretű tűzoltólaktanyát. Antoninus Pius újjáépíttette a nagy fürdőt, Aurelianus pedig száz numídiai márványoszloppal díszítette a Forumot; Maxentius császár i. sz. 309-ben pénzverőt állított fel. A kövek és írások fenntartották az emlékezetét néhány dúsgazdag és érdemes ostiai polgárnak: ezek közé tartozott a nyilván keleti eredetű Gamala - igazi „városunk szülötte” -, aki kereskedéssel szerzett vagyonából templomokat javíttatott, utcákat köveztetett, és hiteles súlyokat és mértékeket ajándékozott a város piacának.

Ebben a kereskedővárosban, amelyet nemcsak a Földközi-tenger világában ismertek, hanem a Távol-Keleten is, hajnaltól késő éjszakáig csattogott, zúgott, tombolt az élet. A kikötőben rabszolgák ezrei dolgoztak, tengerjáró hajók nyüzsögtek, a Tiberisen pedig fürge bárkák szállították Egyiptom gabonáját a főváros népének, India szőnyegeit, drágaköveit s Kína selymeit pedig a gazdagoknak. A császárkorban százezer lakosa volt Ostiának. Századokra épült maga a város is: a falak itt olyan vastagok és vaskosak, hogy századok szándékos pusztításai után, még ma is, kilenc méter magasságban állanak; a házromok lépcsőin felmehetünk a második emeletre, a homlokzatok pedig ma is mutatják a zömök erkélyek maradványait. Ostia lakóházai a mai lakóházak ősei. A mai sokemeletes bérház ebből a latin típusból származik. Három-négyemeletes óriás-házak voltak ezek, tágas udvarokkal, erkélyekkel és nagy ablakokkal.

Ez a virágzó és lüktető élet szinte évtizedek alatt szűnt meg és omlott össze, mikor az i. sz. V. században Róma jelentősége csökkent; Róma

már nem volt a világ fővárosa, új városok és új néptörzsek törtek előre; Róma népessége csökkent, ellátása már nem volt oly fontos kérdés, mint annak előtte; így szűnt meg Ostia jelentősége. A többit elvégezték a kalózok. Pompejit és Herculaneumot a Vezúv hirtelen kitörése temette el, Ostia lassan pusztult, lakossága lassanlassan hagyta el, mert nem bírta az örökös rettegést a tenger felől támadó barbár törzsektől és kalózoktól. Az elhagyott épületek felső emeletei lassanként beomlottak, és maguk alá temették a régi gazdagság és előkelőség, a régi virágzás és pompa maradványait.

Ostia szíve

Erről a régi eleven életről egyetlen séta meggyőzhet a romok között. A Rómából Ostiába vezető út a kikötőváros főutcájába torkollik; ez a főutca 1500 m hosszúságban vezet az ókori tengerpartra, és két egyenlő részre osztja a várost. A nyilvános épületek nagyobbrészt ezt az utcát szegélyezik; nagyságuk, művészi kiképzésük mutatja a város egykori nagyszerűségét. A mellékutcák ebbe a tengelybe torkollnak. Erre az utcára nyílnak a fürdők is. A nagy fürdő oszlopos előcsarnoka egyik legszebb dísze volt Ostia főutcájának, s ha lenézünk az épület teraszáról, ma is megcsodáljuk a pompás mozaikot, amely Neptunust ábrázolja tritonokkal és tengeri állatokkal. A fürdő mellett az egyik mellékutcában terpeszkedik a tűzoltókaszárnya óriási udvarával, közepében a császárkultusz oltára. Egy másik mellékutcában magánházak sorakoznak egymás mellett, boltokkal és lakásokkal. Egy háromszobás lakás, öt utcai ablakkal, valóságos mai hangulatot idéz. Egyébként Ostiában eddig 138 boltot tártak fel. Rendkívül érdekesek és jellegzetesek ezek a bolthelyiségek; legnagyobb részük kocsma, étterem vagy bár; némelyiknek a belső berendezéséből is maradt valami. Művészi falfestményeivel valamennyi közül kiválik a „Vendéglő a pávához”. Ugyancsak a főútvonalból nyílik a színház. Még ma is megvan színpadának egy része a fülkékkel és néhány szép márványmaszkkal, s helyre állították már lépcsőzetes nézőterét is. A színházban már évek óta klasszikus előadásokat tartanak.

De a város legnagyobb nevezetessége a céhek tere (egyszerűség kedvéért nevezzük így a kereskedelmi egyesüléseket), a színház mögött. Óriási oszlopos térség ez, amelyet három oldalon a külföldi nagykereskedők és hajóstársaságok irodái vesznek körül. Az egész római birodalomban egyedülálló épületcsoport ez, és fogalmat ad az ókori kereskedelmi életről, főleg egy kikötőváros szervezetéről. Hetven iroda sorakozik itt egymás mellett: mindegyik előtt a széles járdán mozaik, a mozaikon külföldi hajóscéhek vagy kereskedőházak jelvényei. Olvassuk a feliratokat: az egyik helyiség a karthágói, a másik a galliai hajósok gyülekezőhelye, de a birodalom minden nevezetes kereskedővárosának és hajóscéhének nevét megtaláljuk itt. Különösen díszes a caralesi (Cagliari) hajósok és kereskedők céhhelyisége. A tér három oldalát oszlopcsarnok övezi, a mozaikok elefántot, szarvast, delfint, hajót, berakodást, világítótornyokat és tengeri szörnyeket ábrázolnak. Egy helyen Crescens hajós vagy kereskedő nevét olvassuk, s mellette ott van a napkultusszal összefüggő, keleti misztikus jelvény, a szvasztika, vagyis horogkereszt. Ez a tér itt a színház mögött, ez volt Ostia szíve, itt lüktetett az üzleti élet a leglázasabban, itt halmozódtak a vagyonok, innen irányították a hatalmas birodalom külkereskedelmét. És ha a mellékutcán visszatérünk a főútra, éppen az ostiai vértanúk emlékének szentelt kis keresztény kápolna mellett haladunk el. De hogy a kép teljes legyen, ott van a közelben a Mithrász-szentély is.

Még egyszer keresztülhaladunk a nagy fürdőépületen, szemügyre vesszük a központi fűtés pompás berendezését és az épület márványoszlopait, s aztán kijutunk a Forumra, a város politikai gócpontjára. A Forumon a Capitolium beszél a régi római hagyomány szívósságáról: márványlépcsője, hat homlokzati oszlopa eszünkbe juttatja, hogy hiába hajszolták ezek a bankárok és kereskedők a milliókat, mégiscsak rómaiak voltak elsősorban. Róma és Augustus temploma az igazi szimbóluma ennek a mindenütt élő és kiirthatatlan római hagyománynak. A templom két szobra: a szárnyas Victoria és a világbíró Roma istennő szobra ma is tanúja és őrzője ennek az örök római gondolatnak.

Az Epagathus-cég

A város főútjának vége felé egy jobbra nyíló mellékutcában megmaradt az ókori Ostia egyik legnagyobb cégének, az Epagathus és Epaphroditus gabonakereskedő cégnek hatalmas üzletháza. Kétemeletes palota volt ez, oszlopos főkapuval, tágas erkéllyel, hatalmas ablakokkal; arányos és művészi épület, látszik rajta, hogy gazdag emberek építtették; első emeletén oszlopcsarnok, udvarán

mozaik, s benne megint a szvasztika. Ez a ház tagadhatatlanul őse a tipikus reneszánsz palotának, és a feltárt ókori emlékek közt, nem akad párja.

Az egyik mellékutcában Fortuna istenasszony szobra mosolyog a késői látogatóra; erkélyek lebegnek fölöttünk, be-benézünk földszinti lakásokba, falfestményeken akad meg a szemünk, némelyik ház udvarát nyilván kertté alakították; amott egy thermopolium (bár) hívja fel figyelmünket: megmaradtak a márványpolcai, amelyeken valaha az ételek és italok csábították a járókelőket, a falakon humoros festmények ábrázolják a kis étterem csábító és ínycsiklandozó kincseit, az egyik falán megvannak még a ruhatár bronzfogasai, az ajtó előtt pedig két kis kőpad, ahová a vendégek kiülhettek levegőt szippantani; a helyiség fölött megvan a vendéglős erkélyes lakása. Nem messzire innen az erkélyes házak sorában kis Diana-kápolna szerénykedik, udvarán kút és vízmedence, az udvar körül pedig szobák; ezek közül két szobát Mithrász-templommá alakítottak.

Innen, a Diana utcájából, az ókori Ostia egyik legnevezetesebb pontjára jutunk: a legnagyobb megmaradt gabonaraktárba. Ez a roppant épület, amelyet oszlopcsarnok vesz körül, máig megőrizte raktárjellegét: hetven helyiségében óriási mennyiségű gabonát lehetett felhalmozni, s a mellette talált malomkövek s egyéb eszközök arra mutatnak, hogy itt nagy péküzemnek kellett lennie. Ostia tudniillik a késői császárkorban nemcsak gabonát szállított Rómába, hanem óriási mennyiségű kenyeret is. Ilyen raktárépület nem egy volt Ostiában. Ma is megbámuljuk azt a hatalmas épületet, amelynek padlójába óriási amforák vannak beépítve: ezekben raktározták el - mint valami hordókban - a szállításra váró bort és olajat.

Az athéni Kriton

Az ostiai ásatások már 1783-ban megkezdődtek, de rendszeresen csak 1855 óta folynak. Az ásatásoknak ebből a hőskorából Dante Vaglieri neve maradt fenn; Ostia jelentőségét tulajdonképpen ő ismerte fel; emléktáblája a múzeum falán méltóképpen hangsúlyozza munkájának jelentőségét. A mai archeológiai tudomány munkája nem könnyű: Ostiát a korai középkorban sokszor kirabolták, aranyásók és márványvadászok megtépázták kincseit, de az ásatások egyre eredményesebbek és rendszeresebbek, mióta tudós archeológusok vették kezükbe Ostia ügyét.

De Ostia nemcsak a számok és a milliók városa volt; ez a gazdag római polgárság művelt emberekből állt; a meggazdagodott kereskedők szívesen áldoztak a művészetre. Ostia műkincsei közül mintegy 400 darab ismeretes Róma és Európa múzeumaiban, de az utóbbi évek ásatásainak művészi eredményeit már az ostiai múzeum őrzi. Újabban 180 műtárgy került elő, szobrok, domborművek, bronzok, ezüst- és rézpénzek, 98 mozaikpadló, három márványmozaik, 123 falfestmény. A napfényre került műtárgyak közt legértékesebbek a szobrok, ezek közt is elsősorban a bikaölő Mithrász, felirata szerint az athéni Kriton műve; ez a kiváló szobrász a császárkor elején Rómában élt és dolgozott. De a többi művészi szobrok: Thészeusz és Ariadné, Ámor és Psyche, Aphrodité Anadüomené, továbbá az oltárok, császárok és császárnők arcképszobrai: valóságos remekművek. Nyilvánvaló, hogy Ostia méltó volt a római műveltséghez.

A tenger nem engedi meghalni egykori szerelmesét, az új tudományos munka évszázados lappangás után napfényre hozza az egykori világkereskedelmi kikötőt, s mint évezredekkel ezelőtt, ma is felsorakoznak az ostiai tengerparton a rómaiak mosolygó villái. A fővárost ma széles autósztráda és villamos köti össze a tengerparttal:

az ősi Ostia tengerpartja, a világfürdő jellegű Ostia-Lido belekapcsolódik a XX. század életének forgatagába…

AQUINCUM, A VÉGVÁR

Fél század múlva éppen kétezer éve lesz, hogy a vén Duna először látott római sasokat. Nagyot nézhettek a nadrágos, posztóköpenyes, szakállas bennszülöttek, mikor hangos zeneszóval bevonultak Augustus légiói az illírek és kelták sátor- és gödörvárosába! De akkor bámultak el igazán, mikor a légió megépítette állandó táborát, mégpedig kőből és téglából, s a katonai kőtábor mellett (a mai Óbuda területén) hamarosan megépült a kiszolgált katonák telepe és (a mai Aquincumi Múzeum táján) a római polgárváros is. A bennszülött illír-kelta lakosság telepének központja fent volt a mai Gellérthegy tetején: ez volt a Civitas Eraviscorum, az illír-trák eredetű eraviscus törzs fővárosa. Innen figyelték őrszemeik a Duna túlsó partját, a ködbe vesző síkságot, ahol gyakran látták a vad és veszedelmes jazig lovasok eszeveszett száguldozását. Mikor a körülbelül 10 000 főnyi római légió itt megvetette lábát, már a „modern" haditechnika elvei szerint gondoskodott az új katonai támaszpont védelméről: a mai Rákos-patak torkolatánál és az egykori Erzsébet-híd pesti hídfője mellett erődöket épített, s ezekből figyelték a római őrszemek a portyázó jazig és esetleg kvád vagy markomannlovasok közeledtét. És innen a Duna folyása mentén az egész római határon végighúzódott a limes, a határvédő sánc, amely biztosította Pannónia, az értékes római gyarmat békés életét és munkáját. Ennek a munkának s vele az augustusi birodalom biztonságának négy évszázadon át rendíthetetlen őre volt a derék és hűséges II. tartalék-légió, a Légió II. Adiutrix Pia Fidelis.

Castricius Victor közkatona

Névtelen római katonák százezrei szolgáltak négyszáz éven át itt a fagyos Duna partjain, és táboruk körül lassanként benépesült a kiszolgált katonák városa is. Huszonöt évig tartott a katonai szolgálat, és bizony nem volt túlságosan kényelmes, de legalább családot alapíthatott a katona, s ha kiszolgált, letelepedett a veteránvárosban, földet művelhetett, vagy esetleg iparral foglalkozhatott, mindenesetre tagja lett valamelyik collegiumnak, vagyis kereskedelmi egyesülésnek: ezeknek a tagjai ugyanis, megfelelő havi tagsági díj fizetése fejében, ingyenes temetésben részesültek, sőt a „céh" díszes feliratos sírkövet is állított a sírjukon. Rengeteg tényleges és kiszolgált katona nevét, személyi viszonyait és rangfokozatát ismerjük ezeknek a sírköveknek a felirataiból, így maradt meg Castricius Victor közkatona neve; szegény fiatalon, harmincnyolc éves korában halt meg itt a messze északon, és

sohasem láthatta meg többé felső-itáliai szülővárosát, Comumot. Sírkövén nemcsak a felirat őrzi emlékét, hanem teljes domborművű alakja is, zord harci díszben.

A város 60 000 főnyi lakossága javarészt a veteranusok közül került ki: ezek a kiszolgált katonák, zsebükben a 3000 denarius végkielégítéssel, házat és földet vettek, műhelyt nyitottak, sokan meg is tollasodtak, s mindenesetre ők tartották kezükben a város közéletének irányítását: a kiszolgált közlegények és altisztek pompásan beváltak polgármesternek, tisztviselőnek, papnak, ipartestületi elöljárónak. Az aquincumi kisemberek, az ácsok, szobafestők, suszterek, mozaikmesterek, lakatosok, építőmesterek mind jó ismerőseink a sírköveikről. Mindenki tagja volt valami temetkezőegyletnek, s ez gondoskodott a „szép” temetésről és a sírkőről. Aquincumban egyesületük, vagyis collegiumuk volt a posztósoknak, az ácsoknak, a fegyverkovácsoknak, a tűzoltóknak s még a színészeknek is. De ezek elsősorban nem szakmai egyesületek voltak: nemcsak mesterségük kérdéseivel foglalkoztak, hanem tűzoltással és tagjaik eltemetésének gondjaival. A sírfeliratokból az ókori élet színes és mozgalmas képe bontakozik ki előttünk. Titus Flavius Secundus, mint sírfelirata elárulja, az aquincumi színtársulat monitora, vagyis súgója volt; Leburna színész „magister mimariorum” volt, vagyis rendező; majdnem száz évet élt, és ezt vésette a sírkövére: „Jó néhányszor meghaltam már, de így még soha!”

A sírkövek és az oltárok árulnak el legtöbbet ennek a rég elsüllyedt világnak életéből. Ha végigjárod a polgárváros múzeumát és kertjét, a budapesti Nemzeti Múzeum folyosóit vagy vidéki múzeumainkat, nem győzöd számba venni a feliratos kövek százait és ezreit. Ezek a kövek s mellettük a sírleletek meglepőn érdekes dolgokat mesélnek Aquincum régi életéről; megmutatják a bennszülöttek és a rómaiak öltözködési módját, foglalkozásait, szerszámait, isteneit, köztük főképpen Silvanust, az erdők és mezők istenét, akit ezen a vidéken különösen tiszteltek: kertészkéssel, faággal, lábainál kutyával ábrázolták. A földművelés volt az itteni bennszülöttek ősfoglalkozása, és a római polgárváros lakossága is részben földműveléssel és kertészkedéssel foglalkozott, az ipar és kereskedés mellett. És ezért volt Silvanus ennek a vidéknek Jupitere. Mellette a katonák kedvelt istene Mithrász volt, a perzsa eredetű napisten; négy szentélye volt itt Aquincumban, s mindegyikben ott volt a nevezetes dombormű: Mithrász megöli a bikát, vagyis a sötétséget, az égi világosság ellenségét.

Jó zsoldja volt a katonának, s ha kiszolgált, végkielégítést kapott, továbbá polgárjogot és földet. Ezért a szálas, izmos bennszülöttek is szívesen mentek katonának, és ezen a módon mindennél jobban munkáltak a bennszülöttek elrómaiasításán. Aquincumnak mintegy 60 000 polgári lakosából a nagy többség kiszolgált katona volt, és csak az elenyésző kisebbség tartozott az eredetileg is polgáremberek közé; ezek javarészt iparosok, munkások, rabszolgák, felszabadultak s főképp hivatalnokok voltak. A családalapítás nem volt ugyan egészen szabályszerű (Augustus ugyanis eltiltotta a katonák házasodását), de az együttélést a hatóság tűrte, később megengedte, annyira, hogy a római kor vége felé a katona már családjával együtt lakhatott a táborban, holott addig a „házastárs”-nak a táboron kívül kellett laknia.

Pacatus, a műhelytulajdonos

Aquincum lakossága nagyjából jómódban élt: természetesen nem voltak itt milliomosok, római értelemben, de gazdag ember azért akadt. A katonaság mindenkinek a megélhetését biztosította. A polgárváros sok ezer főnyi lakossága is a katonaságból élt. Legfejlettebb ipar a kerámia volt s mellette a kőfaragás; a szarkofág, a sírkő és a fogadalmi oltár valósággal közszükségleti cikk volt itt, s a törékeny cserépgyártmányokból is rengeteg fogyott. Vasedényeket nem használtak, és ez a magyarázata, hogy az aquincumi s általában a pannóniai cserépedényműhelyek nem is tudták fedezni a tartomány egész szükségletét, hanem Pannónia jelentékeny behozatalra szorult; itáliai és Rajna-vidéki gyártmányok maradványai nagy mennyiségben kerültek elő itt Aquincumban. Több edényiparos nevét is ismerjük:

Resatus és Pacatus volt köztük a két leghíresebb; a másik három aquincumi műhely tulajdonosának nevét nem ismerjük. Pacatus tekintélyes iparos volt, viselte az elöljárói méltóságot is, pompás áruit pedig messzi földekre is szállította, főleg a barbárok területeire. Konyhaedényei, tányérjai, korsói, bögréi s főképpen sütőformái, valamint díszagyagedényei az ókori provinciális kerámiaipar jobb emlékei közé tartoznak.

Meglehetősen ismerjük Aquincum iparostársadalmát s a céhek életét. Legnépesebb lehetett a pékek, cipészek, fuvarosok, építőmunkások, ácsok, molnárok, fazekasok céhe, de vannak adataink a szobrászok, festők, orvosok és tanítók céhének működésére is. Külön céhük volt a tűzoltóknak, külön működött a temetkezési egylet, s külön céhbe tömörültek a színészek és a császárkultusz hivatásos művelői is. A sok üveglelet arról tanúskodik, hogy üvegműhely is dolgozott Aquincumban. Találtak rengeteg ácsszerszámot, orvosi műszereket - nyolc orvos működött a városban -, kis kézi gyógyszertárat, mezőgazdasági eszközöket s bronz-és vastárgyak mellett finom ékszereket is.

Meglehetős kényelemben éltek ennek az északi végvárnak lakosai, katonák és polgárok egyaránt. Ahová a római légiók elkerültek, igyekeztek könnyíteni és szépíteni az életet: ezt bizonyítják mindennél hangosabban Afrika ragyogó római városai, Leptis Magna, Sabratha, Küréné, Apollónia is. Aquincum is igyekezett megadni lakosságának a római kényelemből annyit, amennyit csak itt, a barbár határszélen megadhatott. Volt a városnak vízvezetéke és csatornázása, a lakásokat és fürdőket központi fűtéssel fűtötték, volt tornacsarnoka, több közfürdője, amelyekbe pilléres vízvezetéken vezették, betonba ágyazott agyag- vagy ólomcsöveken, a gyógyvizet az Aquincum mellett ma is élő gyógyforrásokból. A polgárvárosban az eddigi ásatások négy közfürdőt és két magánfürdőt hoztak napfényre; az egyik közfürdő mellett vízöblítéses nyilvános illemhely van, de ilyen berendezés van a magánházakban is. A városnak igazán városias jellegét a bőkezű mecénások adományaiból épült szökőkutak és diadalívek adták meg s főképpen az amfiteátrumok: hogy pedig a rómaiak mindenütt, ahol várost alapítottak, egy-egy kis Rómát akartak teremteni maguknak, azt leghangosabban bizonyítják épp az amfiteátrumok. Íme, Aquincumban kettő is volt: egyik a táborban, másik a polgárvárosban. A tábori amfiteátrum, az egykori óbudai Királyhegy, hatalmas méretű építmény volt: 130 m hosszú, 109 m széles, arénája nagyobb, mint a római Colosseumé: 88x65 m, és 15 000 ember élvezhette benne a gladiátorok élet-halál viaskodását, a medvék, bölények, bikák és vérebek küzdelmét egymással és a halálraítéltekkel. A polgárváros amfiteátruma kis méretű: 86x75 m; ebben 3000 ember szórakozhatott.

Aelia Sabina, a művésznő

Nagy ünnepek, győzelmek és császári emléknapok alkalmából a körülményekhez képest fényes játékokat rendeztek ebben a két amfiteátrumban. Gladiátorok ugyan alig léptek fel, mert itt nem tudták megfizetni a kiválóbb gladiátoroknak mai pénzben több ezer forintnyi fellépti díját, tehát inkább állatviadalokat tartottak. Persze, egzotikus vadállat szintén nemigen kerülhetett ide északra: oroszlánt, elefántot, vízilovat, rinocéroszt, zsiráfot, leopárdot, tigrist Aquincum játékain sohasem láttak; de volt bőven medve, farkas, vadmacska, bika, bölény, és az antilopokat bizonyára őzek helyettesítették. Az állatokat nagyobbrészt illír vadászok fogták; ezek egyébként a vadhús értékesítéséből tisztességesen megélhettek.

Különben olcsó volt az élet; kenyér, szalonna, sajt és gyümölcs volt az étrend gerince, de természetesen fontos táplálkozási cikk volt a hús és a hal is. Augustus idejében akkora volt az aquincumi napszám, hogy

abból a pénzből egy munkásember öt napig megélhetett. Az általános polgári jólétet legjobban bizonyítja, hogy bőven kerültek elő fényűzési tárgyak is: ékszerek, elefántcsont faragványok, apró szobrok, díszedények, mozaikok és festmények. Ugyanezt bizonyítja a színészek jelenléte és a két amfiteátrum is, de talán legjelentékenyebb emléke Aquincum kultúréletének a nemrégiben megtalált orgona.

1931-ben találta meg ezt az orgonát Nagy Lajos, az aquincumi múzeum tudós igazgatója (1897-1946), egy régi római épület törmelékkel betemetett pincéjében; a gondos ásatás révén előkerült az orgona minden fém alkotórésze, és szakemberek ezekből újjáépítették ezt a nevezetes ókori hangszert, amelynek eddig ez az egyetlen előkerült példánya. Felirata elmondja, hogy Caius Julius Viatorinus, Aquincum elöljárója és egyúttal a tűzoltók céhmestere ajándékozta a hangszert céhének, i. sz. 228-ban. Az orgona a rómaiak egyik legfontosabb hangszere volt; a gladiátori játékokat és állatviadalokat is mindig zenével kísérték, s ezekben a zenekarokban a harsona és a két kürt mellett - mint egy afrikai mozaik mutatja - mindig ott szerepelt az orgona is. De tudjuk, hegy már Nero korában több orgonás hangversenyek voltak a császári palotában. Az aquincumi fújtatós orgona a tűzoltó-egyesület székházában, a scholában, nyilván az énekkar kísérésére és általában szórakozásra szolgált. Bizonyára szerepelt a céh hangversenyein is.

Erre kell következtetnünk abból a feliratból, amely az orgona lelőhelyétől nem messzire fekvő római temető egyik szarkofágján maradt ránk. Ez a felirat a II. tartalék-légió hivatásos orgonistájának, Titus Aelius Justusnak nevét és emlékét őrizte meg az utókor számára. Aelius Justus a légió zenekarának a tagja volt; felirata igazolja, hogy a katonaságnak már az ókorban is fizetett hivatásos zenekara volt. Aelius Justus feleségének, Aelia Sabinának nevét is megőrizte ez az értékes felirat. Aelia Sabina, a kitűnő orgonaművésznő, sokat szerepelt hangversenyeken, és a közönség igen szerette. Fiatalon halt meg, az i. sz. III. századnak közepén, íme, a sírfelirata:

Drága Sabina, a hű hitves pihen itt, e koporsó
Börtöne zárja. Remek művész, remekebb az uránál,
Édes a hangja, csodálatosan pengette a lantot.
Jaj, lecsapott a halál, jaj, örökre lezárta az ajkát,
Száz napot is fukarul mért csak huszonöt tavaszához.
Ámde velünk marad ő, mert népe szívében örökké
Él a rajongva imádott isteni orgonaművész.
Boldogan élj, aki olvasod ezt, legyen életed áldott,
S bánatosan suttogd: Aelia Sabina, pihenj!

(Révay József fordítása.)

Csöndes nyári estéken a képzelet eleven alakokkal népesíti be az aquincumi rommezőket: az iparoscéhek legnagyobb ünnepén, március 19-23 közt, amikor a Quinquatrust tartották, Minerva nagy napjait, vagy június 9-én, Vesta ünnepén, hangos ujjongással nyüzsgött a nép a polgárváros utcáin; a hatóság ezerszámra osztogatta az ünnepi kalácsot, bőven a mézesbort, s bizony itták is a rómaiak és az eraviscus parasztok egyaránt, akiknek máskor csak a keserű árpasör volt a legfinomabb italuk. Ilyenkor idecsődült a vidék népe is: talán Ulcisia Castra(Szentendre) vagy Intercisa (Dunapentele) s esetleg Brigetio (Ószőny) egy-egy szépasszonya vagy leánya s velük talán egy-egy tiszt vagy polgár is eljött az aquincumi nagy játékokra. De Aquincum őrtornyaiban - hiába zengett odalent a városban a muzsika, a tánc, a dínomdánom ilyenkor is komoran és elszántan állt a légionárius a vártán, szemben a barbár földdel, a hatalmas és hideg Duna partjain.

Az Aquincumi Múzeum szekrényei szárnyakra segítik a fantáziát: itt együtt van minden, ami, ha lélekkel nézzük, egyszerre megeleveníti szemünk előtt rég halott Duna-parti testvéreink életét. Itt az orgona, az utcai lámpa, a mécses, a halotti lámpás, a füstölő, itt az írószerek, az orvosi műszerek, a fazekak, tányérok, perselyek, szűrők, a szoptatós és illatszeres üvegek, itt az aranymedaillon, görög feliratával: „Beszéljenek az emberek, amit akarnak, nem törődöm vele: csak

szeress, és te is boldog leszel!” Nem sokat változott a szerelem azóta.

Itt a néger fiúcska meg a kis Ámor bronzszobra, itt csillognak Pacatus műhelyének sütőformái, bélyegzői; az aranygyűrűk, fülbevalók, tűk, nyakláncok; és itt a kútkáva, kétezer éves dongáival, és a fahordók, amelyekben az olajat szállították - mégpedig a bélyegző szerint vámmentesen - az aquincumi légió kórházának.

És a Raktár utcában nemrégiben került elő a föld alól egy cella trichora, vagyis lóherelevélalakú keresztény kápolna, az i. sz. IV. századból. Így jelenti ez a kápolna a történeti folytonosságot, így fonja hozzá a középkort az ókorhoz.

SOPIANAE, A VIRÁGOSKERT

A mai Pécs ókori elődje, a római Sopianae úgy eltűnt a századok viharában, hogy szinte törmelékei is alig maradtak. Eltűnt, vagy a föld alatt lappang: ki tudja? Még a helyét sem ismerjük bizonyosan. Egy régi pécsi tudós, Szalágyi István (1738-1796), a pannóniai egyház történetéről írt munkájában említi, hogy a pécsi székesegyház tulajdonképpen az egykori római tábor helyét és alakját őrzi, s ezért van mind a négy sarkán egy-egy torony. Valószínűnek tartja, hogy a keresztény kor kezdetén a tábor helyén épült meg a bazilika, s később ezt egészítették ki és toldották meg: feltevését támogatja az a bizonyosság, hogy a mai székesegyház helyén valóban kultuszközéppont volt már a római korban is, viszont ellene mond feltevésének, hogy ezen a helyen, és a közelében római temetőket fedeztek fel, márpedig akkor ennek a területnek kívül kellett feküdnie a városon, mert a rómaiaknál ősi törvény volt: csak a városon kívül szabad temetkezni.

Az itt talált kövek alig-alig vallanak: Sopianae ránk maradt római feliratai jelentéktelenek. Annyit mindenesetre elárulnak, hogy itt is voltak tűzoltó-és temetkezőegyletek, mint Aquincumban, itt is volt Capitolium, s ahol Capitolium volt, kellett lennie császárkultusznak is. Ebben az időben a rómaiak már nem érték be a három capitoliumi főistennel: istenné avatták az élő császárt mint minden hatalom megtestesítőjét, az állam felségének szimbólumát. Minden nagyváros fórumán ott volt a császár oltára, megvoltak a császárkultusz papi testületei, s minden év január 3-án valóságos zarándoklás indult meg az ilyen gócpontokba, mert ekkor közösen és nyilvánosan áldoztak és imádkoztak a császár jólétéért és boldogságáért. Volt császárkultusz Sopianaeban is, de a városnak teljesen polgári jellege miatt nem jutott igazi jelentőségre. Mivel tehát a fiatal kereszténység itt kisebb ellenállásra talált, mint más tartományi fővárosokban, Sopianae mélyebben és teljesebben keresztény várossá vált már a IV. században, mint a többi, és ezért kevés a római emléke, ezért némák a kövei.

Suppianus, az ős

Pedig ha kezűnkbe vesszük a leghíresebb ókori római útikönyvet, a III. század elején kiadott Itinerarium Antoninit, egy pillantással megállapíthatjuk, hogy Sopianae fontos közlekedési csomópont volt: a Balkán, főleg Sirmium (Mitrovica) felől induló utak itt futottak össze, s

innen ágaztak tovább minden irányban: Savarián (Szombathely) át Carnuntum és Augusta Trevirorum (a mai Trier) felé, aztán Arrabona (Győr), Brigetio (Ószőny) és Aquincum irányában. Ez a Savariánál is jelentősebb csomópont azért nem lett katonaváros, mert a légiós táborokat mindig a határsánc, a limes mentén helyezték el: márpedig a limes a Duna mentén húzódott.

Ez a római város is kelta területen épült, kelta kultuszközéppont fölött: a breucus törzs szállása volt, és neve is egy régi breucus törzsfőnök, Suppianus nevét őrzi. Augustus császár légiói eljutottak ugyan a Dunáig, de Pannónia meghódítása csak mintegy fél század múlva, Claudius császár alatt fejeződött be: Claudius koránál régebbi pénzek nem kerültek elő Pécs földjéből. Nagyot fordult a város sorsa, amikor Galerius i. sz. 292-ben Alsó-Pannóniát kettéosztotta, és déli részét feleségéről Pannónia Valeriának nevezte el. Az új tartomány fővárosa Sopianae lett: itt volt innen kezdve a tartományi kormányzó, a praeses székhelye; Pannónia katonai főparancsnoka továbbra is az aquincumi vezénylőtábornok, a dux maradt.

Pannónia virágoskertje

Valeria tartomány közigazgatásának feje úgyszólván faluban lakott, mert bizony Sopianaenak alig háromezer lakosa volt. S a kisváros mégis méltó tartományi székhely volt, mert hegyeinek és erdeinek pazar pompájával, dús gyümölcsöseivel és virágzó kertjeivel éppúgy elkápráztatta a rómaiakat és bennszülötteket, mint Savaria márványragyogása. Pannónia virágoskertje és gyümölcsöse volt Sopianae, a természeti szépségek és polgári gyönyörűségek városa, igazi hivatalnokváros. Volt itt is elöljáró: két duumvir, volt rendőrség, városi tanács, voltak adótisztek, hiszen ezek minden állam támaszai és talpkövei, s voltak egyéb hivatalnokok is bőven. Nem hiányoztak a kereskedők és iparosok sem, és persze ezen a tündöklő, olaszos tájon seregestül telepedtek le a veteranusok. A bíráskodás és a közigazgatás latin nyelve s a háromezer római telepes teljesen elrómaiasította a várost.

De azért Sopianae mégsem volt egészen polgárváros: némi csekély helyőrséget itt is tartottak, talán kisebb castellumban; ez még nem került elő, de a lapisi vadászháznál már kiásták a mecseki római őrtorony, a burgus alapjait. Egy kiszolgált katonának a neve is megmaradt: Aelius Massius volt az, a X. lovas zászlóalj vezérkara mellett teljesített szolgálatot a 2. században; felesége, Flavia Ingenua emelt neki sírkövet. Azonban a Mecseken nemcsak burgus volt, hanem sok apró telep, község és villa is, éppúgy, mint ma. Mikor aztán a IV. században a barbár betörés veszedelme fenyegette a vidéket, a környező telepek lakossága betódult Sopianaeba, s ekkor a város lakossága hatalmasan meggyarapodott. Addig a castellumtól nyugatra volt a polgárváros, és a mai Kossuth utca irányában, a régi római országút mentén a temető. Most, amikor a környék lakossága is Sopianaeba húzódott, már egybeesett a katonai, polgári, a kultikus és temetkezési központ, vagyis itt Sopianaeban is megfigyelhetjük az örök folytonosságot, hogy ahol valamikor a bennszülöttek katonai, polgári és vallási középpontot teremtettek, ugyanott lett a római, majd a barbár, végül pedig a magyar település vallási, katonai és polgári középpontja. Ott, ahol valamikor a furcsa nevű Cicereius Homuncio fogadalmi oltárkövet állított Gordianus császár üdvéért (i. sz. 241), később a törökök dzsámit építettek, ma pedig keresztény templom emelkedik fölötte.

Ókori ismerőseink

Mondom: a kövek alig vallanak, s ezért kevés személyes ókori ismerősünk van Sopianaeban. De azért találkozunk a híres sopianaei

Crispius család egyik tagjával, aki Juno királynőnek fogadalmi oltárt szentelt, és ismerjük Julius Rufust is, aki viszont a Földanyának, Terra Maternek állított oltárt a Capitolium környékén, de hogy az istenek atyja meg ne haragudjék, abiztonság kedvéért a Jupiter nevet is rávésette. És nem is csodálkozunk, hogy a híres itáliai nagykereskedő Caesernius-cégnek nemcsak Savariában volt fiókja, hanem itt is, a fontos közlekedési csomóponton. A család egyik tagja, Caesernia Firmilla itt halt meg, és sírkövének tanúsága szerint itt vegyült el pora az anyafölddel.

Bizonyosan eleven élet lüktetett valamikor ebben a római kisvárosban; egyre-másra jöttekmentek Kelet és Nyugat kereskedői, barbárok és rómaiak vegyest; sok volt a városban a fogadó, a környéken pedig a telepes község, burgus és castellum: s így érthető, hogy edényműhely is működött Sopianaeban. Még ez ontotta legbővebben az emlékeket: találtak itt mécseseket, Daidalosz és Íkarosz ábrázolással; indás, leveles, szőlőfürtös edénytöredékeket s egy nagyon szép terrakotta nőfejet; ez bizonyosan helybeli művész alkotása: görögös orr, festett száj, körökkel díszített szemöldök, hajháló; még ma is különösnek és újszerűnek érezzük ezt a kis remekművet. A műhelyből a használati tárgyakon kívül sok fölöslegesnek látszó dolog is kikerült: szatírfejek, kakasfejek, apró edények - nyilván gyermekjátékok. Pedig azt hitte volna az ember, hogy a brigetiói üvegáru- és játékműhely egész Pannónia szükségletét kielégíti.

Rómaiság és kereszténység

S mégsem valószínű, hogy Pannóniában készültek azok az üvegedények, amelyeknek keresztény jellege feliratai alapján kétségtelen. Brigetióban előkerült egy áttört művű üvegedény, amelyben üvegszálakból alakított betűk buzdítanak a keresztény életre: „Vivas irt Deo” - Élj az Istenben. A sopianaei Krisztus-monogramos gyűrűt is máshonnan hozták ide, s azt a zöld üvegpoharat is, amely a főtér földjéből került elő. Görög felirata: „Igyál, és boldogan élsz örökké” -utalás az áldozati borra, és a halhatatlanság keresztény hitvallása.

A keresztény Sopianae emlékei páratlanul érdekesek: ma már a keresztény sírkamrák egész sora ismeretes, javarészt a székesegyház előtti térről. Már 1780-ban találtak egy sírkamrát, amely az i. sz. IV. században föld feletti temetőkápolnához tartozott. Ebben olyan falfestmények maradtak meg, amelyek tökéletes másai a római katakombák falfestményeinek, s éppen ezért nincs párjuk ezeknek a pécsi emlékeknek sehol a régi római birodalom tartományaiban. A festmények ma már, sajnos, nagyon romlottak, s a nedvesség miatt napról napra pusztulnak; de világosan felismerhető rajtuk a görög X és P betűkből alakított embléma, Krisztus szimbóluma; mellette jobbról-balról Péter és Pál apostol, aztán Ádám és Éva, Dániel, Jónás, Noé: valamennyien a feltámadás szimbólumai; a hagyományos dús növényi ornamentika, benne a virágos, gyümölcsös vagy vízzel telt edény, a kantharosz, mellette két madár, amint isznak, vagy csipegetnek belőle: a refrigeriumnak, a lélek túlvilági felüdülésének és megenyhülésének szimbóluma. A sírkamra téglából épült, tehát nem katakomba, de festményei tökéletesen a római katakombák hangulatát idézik; bizonyára vándorművészek festették ki, akiknek kisujjában volt a katakombák egész szimbolikája.

Ugyancsak a IV. századból való az a háromkaréjos kápolna, úgynevezett cella trichora, amelyet 1922-ben tártak fel; ilyen emlék Óbudán is előkerült, de a sopianaei kápolna falai festettek voltak. Számos keresztény sírkamra került elő még az évek folyamán, s ami még nagyobb ritkaság: 1939-ben felszínre került egy hétkaréjos föld alatti épület, valószínűleg kripta, ugyancsak a IV. századból. A legérdekesebb az, hogy a sírok és sírkamrák egész sora kerül elő a székesegyház környékén és a Széchenyi téren, s mellettük egyszerre csak felbukkan egy Mithrász-oltár vagy például a Virtus és Honos, vagyis az Erény és Becsület istenségeinektiszteletére emelt oltár, amelyet bizonyos Lucius Ulpius Marcellus állíttatott. Így ölelkezik római és keresztény kultusz minden ősi vallási középpontban: csak a vallás változott, a kultusz öröklődött.

A barbárok a IV. század végétől kezdve többször is feldúlták Sopianaet; feltörték a sírkamrákat és a kőkoporsókat, s minden értéket elraboltak belőlük. Az V. század elején a rómaiak szerződés alapján átengedték Valeria tartományt a hunoknak: ezek rögtön be is vonultak, és uralmukat fosztogatással kezdték; ezt a pusztító munkát aztán folytatták a gepidák, keleti gótok, longobárdok, avarok, egészen a VIII. század végéig. Nem csoda, hogy ennyi dúlás a római Sopianaenak még halvány nyomait is elsöpörte a föld színéről.

Így élt és így halt meg Sopianae, a római város, ezen a tündéri tájon, amely szüntelenül Itália dombos, napfényes vidékeire, Umbria enyhe lankáira, illataira és fényeire emlékeztette a hódítókat. És ha köveit és embereit el is porlasztotta a mérhetetlen idő, elpusztíthatatlanul él a föld alatt rejtett emlékekben s a föld felett a magyar Dunántúl műveltségében, a táj elmúlhatatlan hangulatában, kék ég alatt szelíd hegyek koszorújában a Mecsek római városa: Sopianae.

PANNÓNIA TENGERE

Szép ez az este itt a Balaton csücskében, Keszthelyen: lent a vízparton halkan susog a nádas, finoman fodroz a víz, talán a görög istenek és nimfák játszanak ott az este derengésében, mint ahogy Berzsenyi elképzelte:

> Gyakran mulatóz itt hínaras öblökön
> Néreus, sáskoszorús nympha leányival;
> Gyakran zengeti itt Árion énekét
> A hold fénye alatt gerjedezö vizen...
>
> (Keszthely)

Ez a holdfény, mint ezüsthíd, ível át a csillámló víztükrön, mint valószínűtlen hídja a képzeletnek, amely visszavisz messzi évezredekbe, mikor a rómaiak éltek, dolgoztak és vigadtak a magyar Umbria csodálatos kis tengere, a Pelso, a mai Balaton partjain.

Keveset emlegetik a Balatont az ókori írók, de annál többet beszélnek róla az emlékek: a keszthelyi Balaton Múzeum tárgyaiból színes és mozgalmas római élet jelenetei bontakoztak ki, amíg a háború vihara el nem pusztította az emlékek java részét. A legtöbb tárgya a közeli Fenékpusztáról került ide; karcsú korsók, arany ékszerek, balták, zabiák; horgok, kerékagyak, rég elnémult csengők és kolompok. Itt volt a szalacskai kelta pénzverő minden kincse és szerszámja: egy kilogramm aranypénz, fogók, vésők, fúrók, üllők, verőtövek, öntőminták. De legjobban meglepnek a mezőgazdasági eszközök, kaszák, sarlók, kacorvágó kések, ekepapucsok. Ha a múzeum néprajzi gyűjteményében megnézzük a magyar Dunántúl megfelelő eszközeit, döbbenten vesszük észre, hogy kísértetiesen hasonlítanak a rómaiakhoz. A múlt század magyar metszőkései éppen olyanok, mint a rómaiak: úgy hajlik az élük, úgy tornyosul fel a babukájuk; az orvhalászok szigonya pontosan olyan volt a római korban, mint ma; egyformák az ekepapucsok, a kaszák, a sarlók. De a római ipari szerszámformák is tovább élnek; a mai matuka, a nádvágókés, olyan, mint a római volt, olyan a kapa, olyan a kovácsszerszám, olyanok a kőművesszerszámok, az ácsbárdok és szekercék. A leltári tárgyak mögött a munkás- és parasztélet ősi hagyományai elevenednek meg előttünk.

A kincses Valcum

A római Balaton legnagyobb nevezetessége Fenékpuszta, az ókori Valcum, megerősített tábor. Álljunk meg az egyik őrtorony helyén, ahonnan a római katona óriási körben szemmel tarthatta az egész környező víztengert, mivel Valcumot akkor minden oldalról víz övezte: a Hévíz mocsarai és a Balaton, csak a keszthelyi burgusszal kötötte össze keskeny földnyelv. Nyugat felé Pogányvár, Zalavár, Pusztaszentegyház római őrtornyainak nyomai, amott a badacsonyi óváron a római őrtorony alapfala. Az Antalhegyen római kősírok kerültek elő, Győrökön római villa maradványai, Badacsony földjéből pompás bronztárgyak, apró szobrok, köztük a híres Abundantia, a Bőség szobra, a vidéki szobrászat remeke, a szőlő koszorúzta, gyümölcsillatos táj bőségének szimbóluma. A hagyomány emlegeti Tiberius és Nero császár látogatását, s nem ok nélkül, mert érdemes volt megnézni és élvezni a táj és a tó szépségeit: itt is villák gyöngysora koszorúzta a partot, mint Baiae tündéri öblében, s a szőlőkben itt is hangos és vidám dal zengett, mint távoli itáliai szüreteken.

Ragyogó napfényben fürdik a táj, nyári meleg ölel körül; amerre a szem ellát, dús fű, virágos rétek, zöldellő fenyők. De egyes helyeken mintha kiszáradt volna a fű: egyenes vonalban száraz fűsáv húzódik, néhol kör alakban kiugrik, vajon mi lehet ez? A föld alatti ókor jelentkezik ilyenkor: forró nyári időben mindig kiszárad a fű ott, ahol alatta római fal rejtőzik. Ezért mutatja meg pontosan a légi felvétel az egykori római várfalak helyét. Szóval Fenékpuszta nagy erősség volt valamikor, s egyszerű a magyarázat, miért építettek a rómaiak várat erre a víz övezte földnyelvre: Valcum fontos utak gócpontja volt. Ellenőrizte a poetovio-savariai (Ptuj-Szombathely) utat, az úgynevezett borostyánutat; kétségtelenül itt haladt át Brigetio felé is az út; a sopianae-savariai utat pedig meg is szakította itt a víz: itt csak csónakon lehetett átkelni, és ezt az átjárót védte Valcum. Mint nyugaton a fenékpusztai erősség, úgy északon Crispiana (Bakonyszentlászló), a Sió kifolyásánál pedig Tricciana (Ságvár) őrködött a római Balaton békességén. A valcumi vár a XIV. században még állt, sőt Bél Mátyás a XVIII. században még látta védőműveinek, tornyainak és sáncainak maradványait.

Keszthely kolostorai és a Festeticsek istállói Valcum római tégláiból épültek.

Fenékpuszta a Balaton ókori kincseskamrája. Itt már a múlt század közepe óta évente mintegy hat kilogramm római pénz került elő, és ami a legértékesebb: sok feliratos kő, de ezeket javarészt beépítették a grófi kastélyba meg az istállókba, a bélyeges téglákkal együtt. A vár alakja valószínűleg nem volt szabályos; balatoni oldalán talán nem is volt fal; meglevő három oldala szokatlanul nagy méretű: 385x370x226 m, északnyugati tornyának pedig 17 m az átmérője. A vár területén lakóházak is előkerültek, középületek is, mind központi fűtéssel, és a római mindennapi életnek ezernyi emléke: üstök, fazekak, szerszámok, házi és mezőgazdasági eszközök, szigonyok és horgok, töméntelen mennyiségben. S nemcsak az élet, hanem a halál is ránk hagyta emlékeit: kelta, római, hun-avar és magyar sírok rétegeződnek itt egymás fölé; több mint háromszáz római sírt nyitottak fel, s ezek csak úgy ontották a gazdag sírleleteket, az ékszereket és üvegedényeket. És előkerült egy aranygyűrű, benne a véset: „Utere felix” -Viseld boldogan. Titkok tudója, s már nem tudja megmondani: ki adta, kinek s miért?

Római pince

A római Balaton déli partjáról nincsenek feliratainkː csupa mocsár volt ez az ókorban, Galerius császár csapoltatta le a vadvizeket az i. sz. IV. század elején; a siófoki zsilipeket is ő építtette, hogy csatornán a Dunába vezesse a Balaton fölösleges vizét; a zsilip alapfalai ma is megvannak, mint a római duzzasztógát maradványai Romkúton. Ságvár a római Tricciana erődítmény fölé épült, mégpedig római téglákból és sírkövekből. Fonyódon központi fűtéses római villa romja került elő, s végig a Balaton környékén: oltárok, síremlékek, művészi bronzedények, fürdők, őrtornyok; Kékkúton keresztény bazilikák, oltár a nimfáknak a savanyú vízforrás mellett és sok-sok oltár Liber Paternek, a bor istenének! Taliándörögdön találtak egy kis ólomlapot, a trák Kabir-istenek szimbólumainak bonyolult ábrázolásaival, Balácapusztán nagy kiterjedésű római nyaralót, központi fűtéssel, stukkókkal, remek mozaikpadlóval, szüretet ábrázoló falfestménnyel. Tihany hegyén római burgus vigyázott a vízre; Tihanytól nyugatra akis Örvényes község római település emlékét őrzi: ezek közt különösen fontos és páratlanul érdekes a hatalmas kovácsműhely; Balatonfüreden fürdőház került elő, bizonyságul, hogy már a rómaiak is használták szénsavas vizét, és egy cseppet sem csodálatos, hogy Csopakon római pincét találtak. Nem nagy, de jó hűvös: 1,50 m széles, 2,10 m mély, és a falában háromoldalt kőpad; nem kétséges, hogy a

borozgatás ősi szertartásának kápolnája volt ez a hűvös, félhomályos boltozat. A Balaton-parti egykori vulkánok borát megbecsülték hát a rómaiak, s innen van a sírokon, oltárokon s egyéb emlékeken a sok szőlőfürt, a szőlővessző és Bacchusoltár, valamint Silvanus-szobor és -oltár; ezt a Silvanust a pannóniai parasztok ruhájában és mindig metszőkéssel ábrázolták.

Csakhogy a csopaki kedélyes borozgatás sehogy sem tetszett az aquileiai bornagykereskedőknek; ha a tartományok derűre-borúra telepíthetnek szőlőt, akkor a remekül megszervezett itáliai bortermelés és borkivitel hamarosan összeomlik. Tehát cselekedtek: i. sz. 88 körül megjelent Domitianus császár híres törvénye, a Lex Manciana, amely elrendeli, hogy a tartományokban fokozni kell a gabonatermesztést és csökkenteni a szőlőművelést, mert biztosítani kell Itália gabonaellátását. Az állam ezzel az ürüggyel annyira vigyázott a nagytőkések érdekeire, hogy a békeszerződésekbe is külön szakaszt vettek be, amellyel megtiltották a legyőzött népeknek a szőlőművelést, és kötelezték őket a szőlők kiirtására. A pénzemberek hű szolgája, Cicero már korábban felfedi az ilyen rendelkezések titkos rugóit: „Mi, rómaiak nem engedjük meg az Alpokon túl lakó népeknek, hogy szőlőt telepítsenek, csak azért, hogy a mi termékeinknek nagyobb forgalmat és jobb árat biztosítsunk.”

Aranyhegy

Kétszáz évbe telt, míg végre Probus császár egyetlen tollvonással megszüntette a szőlőművelési tilalmat, sőt elő is mozdította a tartományokban a szőlőművelést azzal, hogy katonáit is befogta szőlőtelepítésre. Pannóniai születésű ember volt, s vincellér fia: ez mindent megmagyaráz.

Probus intézkedése nyomán egész Pannóniában felvirágzott a szőlőművelés. Az ókori Antianae, a mai Baranyabán 240 m magas szőlőhegyét már a rómaiak Mons Aureusnak, Aranyhegynek nevezték, az aranyszínű szőlőfürtök hegyének. Bacchus-oltárok és feliratok bőven kerültek elő Antianae földjéből. Egy felirat arról beszél, hogy valaki egyszerre több holdon telepített szőlőt, és tisztán olvasható soraiban ötféle szőlőfajtát emleget. Egy fogadalmi oltárkő hálát ad a pompás termésért: a kövön parasztot ábrázolt a művész, amint tömlőből hatalmas agyaghordóba bort önt; felesége mögötte lépked, fején szőlőskosár. Felirata elmondja, hogy az oltárt Sextus gazda állította, hálából Liber Paternek. És felbukkan képzeletünkben Alisca, az ősi telephely, a mai Szekszárd. Ma is áldott szőlőhegyek övezik a várost, a római Szekszárd népe is e napsütötte hegyoldalak tüzes borát itta. Azon a fehér márvány koporsón, amelyet itt találtak 1845-ben, kacskaringós szőlőindák futnak keresztül-kasul: igazi szimbólumai a városnak. De ez a kőkoporsó azért is nevezetes, mert jól eldugaszolt üvegben keménnyé sűrűsödött anyagot találtak benne; megállapították róla, hogy bor, olaj és méz keveréke, valóságos nektár, istenek itala.

DÁCIA ARANYORSZÁG

Az ókori Dácia nyugati határa Mursa (Osiek - Eszék) táján volt, majd a Tisza-Maros szöge alatt északkeletnek húzódott Porolissum (Mojgrád) fölött, és lapos ívben keletnek fordult, s Olbia (Nyikolajev) gyarmatnál végződött, a Borüszthenész (Dnyeper) torkolata táján. Déli határa a Duna vonala. Látni való, hogy az ókori Dácia jóval nagyobb volt, mint a későbbi Erdély, és Erdélyt valóban csak azért szoktuk azonosítani a rómaiak Dáciájával, mert az ókori provincia legértékesebb része éppen Erdély volt. Az öreg Hérodotosz már félezer évvel i. e. emlegeti Erdély aranyát és harcias lakóit, az agathürszoszokat, és Nagy Sándor történetéből tudjuk, hogy hamarosan, alig kétszáz év múlva, kitúrta őket helyükből egy keménykötésű trák népfajta, a géták, akiket dákoknak is neveztek. Ettől fogva, vagyis i. e. 335-től mintegy hatszáz éven át Erdély története szorosan összefügg előbb a görög, majd a római történelemmel. Nagy Sándor után azonban a görögök már nem sokat törődtek a messzi dákokkal, a rómaiak is csak hírből ismerték őket, mindaddig, amíg egy másik barbár néptörzs szövetségeseiként szembe nem kerültek a csatatéren Minucius Rufus római tábornokkal (i. e. 110). Egy másik római tábornok, Caius Scribonius Largus i. e. 76-ban eljutott Dácia határáig, de a sötét őserdők láttára visszafordult. Mikor azonban a rómaiak egyre jobban terjeszkedni kezdtek a Balkán félszigeten, maguk a dákok gondoskodtak róla, hogy minél előbb megismerkedjenek velük a világ akkori urai.

Nos, mit hallottál a dákokról?

Horatius egyik szatírájából tudjuk, hogy i. e. 35 táján, ha két ember találkozott az utcán, nem azt kérdezték egymástól: „Hogy vagy?”, hanem ezt: „Nos, mit hallottál a dákokról?” A dák volt az ókor titokzatos népe: valóságos legendákat beszéltek hatalmukról és birodalmukról és első királyukról, Burvistáról (Boerebisztész), a dák Napóleonról, aki negyedmilliós hadsereget szervezett, és tűzzel-vassal pusztította a Balkánt, rabolt és hódított. Ez azonban már a rómaiakat érdeklő terület volt, tehát súlyosan érintette Róma érdekeit Burvista hatalmaskodása. Tudták, hogy már Caesar készülődött ellene, halála után pedig Octavianus sorra kiépítgette a stratégiai pontokat, hogy alkalmas pillanatban megindíthassa hadjáratát Burvista ellen. De a barbár Napóleon hamarosan meghalt, utódait pedig az új császár inkább diplomáciai eszközökkel és fogásokkal igyekezett levenni lábukról, mint erőszakkal. Volt egy pillanat, amikor Kotyso dák király

majdnem feleségül vette Augustus császár leányát, a szépséges és hírhedt Juliát. Azonban a dákok már i. e. 10-ben megint megtámadják a rómaiakat, mégpedig érzékeny pontjaikon, Pannóniában és Moesiában. A római tábornokok nemcsak elbánnak velük, hanem mintegy 150 000 harcias és vad dákot át is telepítenek a Duna jobb partjára. Ennek az örökké forrongó és nyughatatlan népnek igazán csak egy Burvista-féle vezérre volt szüksége, hogy komoly gondokat okozzon újra a római birodalomnak.

Dekebal, a dákok hőse

Nemsokára ez a vezér is megérkezett Dekebal király személyében. Ez a rendkívül tehetséges és okos uralkodó hamarosan megszervezte népét, átvett a rómaiaktól mindent, aminek háborúban és békében hasznát vehette, s ezt javarészt annak köszönhette, hogy Domitianus császár, miután Dekebal egymás után megverte Róma tábornokait, a szégyenletes békében arra is kötelezte magát, hogy mindenféle mesterembert és szakembert küld Dáciába az iparosok és a katonák kiképzésére. Ezek a római „tanosztagok” eredményesen működtek, s Domitianus egyszer csak azon vette észre magát, hogy megint egy dák nagyhatalom fenyegeti birodalmát.

A veszedelmet növelte a római becsületen esett gyalázat is: a dákok Cornelius Fuscus tábornoktól egy légiósast zsákmányoltak. Éppen ezért Traianusnak első és legfontosabb uralkodói gondja volt a dák kérdés elintézése.

Traianus az akkori haditechnika minden furfangjával és vívmányával igyekezett biztosítani vállalkozása sikerét. A vállalkozás célja volt: Dácia meghódítása. Utakat és hidakat, erődöket emelt, ostromgépeket gyártatott: a Duna vonala valóságos ókori erődvonallá vált (szinte olyanná, mint az első világháború Maginot-vonala), mégis azzal a lényeges különbséggel, hogy ezt a Traianus-vonalat nem lehetett megkerülni. A Duna jobb partján remek hadiutat vágatott a sziklába, az erődöket megrakta helyőrséggel és hadigépekkel, az összekötő szolgálatra könnyű numídiai lovasságot alkalmazott; a hatalmas folyamon a dunai flottilla, a Classis Flavia Moesica gyorshajói cirkáltak, és segédkeztek a csapatszállításban és hajóhidak verésében.

Az első hadjárat (i. sz. 101-102) rendkívül elkeseredett és véres küzdelmek után Dekebal vereségével végződött; a dák király kénytelen volt lealázó feltételekkel békét kötni, Traianus pedig Rómában fényes diadalmenetet tartott, és felvette a Dacicus nevet. Dekebal elfogadta a megalázó feltételeket, de csak azért, hogy új harcra készüljön. Csakhogy ezt bölcsen tudta Traianus is. A si vis pacem, para bellum - ha békét akarsz, harcra készülj elve már akkor is érvényes volt: hogy a dák fronton békét teremtsen, fel kellett készülnie az új háborúra, a végső leszámolásra.

A sas visszarepül

Rómában, Traianus forumán ma is áll még az a domborműves diadaloszlop, amelyet a hálás római nép Dácia legyőzőjének emelt. Az oszlopot csigavonalban borító domborműsorozat valóságos kőbe vésett történelem: megörökíti a hadjárat legfontosabb mozzanatait s végül a dákok megsemmisítő vereségét és Dekebal tragikus végét, öngyilkosságát megsemmisült országa romjain. Dekebal még az utolsó pillanatban nagy ravaszsággal magához csalogatta Longinust, a Minerva-légió parancsnokát, és letartóztatta, hogy ezen a réven kedvezőbb békefeltételeket csikarjon ki. Traianus kínos helyzetben volt, de Longinus hősi elhatározással megoldotta a nehéz kérdést: öngyilkos lett. Traianus most már villámgyorsan cselekedett, úgyszólván lerohanta Dekebal hadseregét, és irtózatos vérengzés után megsemmisítette. A király meghalt, a hadsereg és a nép megadta magát, annak a néhány száz férfinak és asszonynak kivételével, akik a király példájára ugyancsak öngyilkossággal vetettek véget életüknek.

A hadjárat sikerének nem utolsó feltétele volt a pompás technikai előkészítés. Ennek a mérnöki munkának is kimagasló ténye az állandó Duna-híd megépítése a mai Turnu Severin (Turris Severini) mellett. A híd tervezője és építője damaszkuszi Apollodórosz hadmérnök, aki Traianus egyéb nagyszabású építkezéseit is vezette. Az ókor egyik technikai csodája volt a remek kőhíd, amelynek egyes pillérei még ma is megvannak. Sajnos, nem sokáig állt. Hadrianus császár (i. sz. 117-134) mindenképpen szerette volna túlszárnyalni Traianus dicsőségét, és úgyszólván rendszeresen rombolta Traianus építményeit. Azzal a megokolással, hogy az állandó Duna-híd csak megkönnyíti a barbárok folytonos betörését a provinciába, leromboltatta, a nagyszerű építőművészt, Apollodóroszt pedig kivégeztette. A történetírók feljegyzik, hogy a hatalmas mű lerombolása majdnem, több munkába és költségbe került, mint felépítése.

De Traianus dicsőségét sem utolérni, sem elhomályosítani nem tudta egyik utóda sem. Nemcsak meghódította Dáciát, hanem tartománnyá szervezte, belekapcsolta a birodalom életébe, elindította a katonai és polgári közigazgatást, és nekilendítette a gazdasági élet vérkeringését. Miután lépésről lépésre birtokba vette az országot, a dák főváros, Sarmizegethusa romján felépítette az új provincia székhelyét, a Colonia Ulpia Traiana nevet adta neki, s addig nem nyugodott, míg a zsákmányolt sast is vissza nem szerezte.

A légiók emelt fővel állhatták meg Dácia földjén. A sas visszarepült.

Aranyország

Nyilvánvaló, hogy Dáciára s főképpen Erdélyre nemcsak stratégiai okokból volt szükségeRómának: kellett, nagyon kellett az aranya is. Éppen ez magyarázza meg, hogy az erős római uralom alatt is alig volt idő, amikor Dácia erdélyi része tartós békét élvezhetett. A Traianus utáni jólétet és békés virágzást nyomon követik Marcus Aurelius alatt (i. sz. 161-180) a barbárok sorozatos betörései. Kitűnő helytartók kormányozzák ugyan Dáciát, vitézül verekednek a barbárokkal, de bizony a szarmaták, alánok, gótok és egyéb barbár törzsek étvágya egyre nő, Aranyország tüzeli a képzeletüket. Még két császárnak sikerült gyökeresen rendet teremtenie Erdélyben: az egyik Philippus Arabs (i. sz. 244-249), aki alatt „Boldog Dácia" (Dacia Felix) felírású érmeket vernek, a másik Decius (i. sz. 249-251), akit Dácia második alapítójának nevez a történelem. De valójában ez az Aranyország mindig nagyon drága tartománya volt a birodalomnak: tenger pénzbe és vérbe került a megtartása. A III. század folyamán a barbár nyomás annyira erősödött, hogy Aurelianus császár (i. sz. 270-275) elhatározta Dácia feladását. 271-ben kivonta csapatait Dáciából, és az Aranyországot átengedte a beözönlő gótoknak és vandáloknak.

Rendkívül érdekes jelensége a dáciai római uralomnak, hogy az őslakosságot úgyszólván teljesen kiirtotta vagy kitelepítette. Ezt nemcsak egykori történeti adatok igazolják, hanem a legújabb tudományos irodalom is megdönthetetlenül bebizonyította. Az Erdély földjén talált római feliratanyag dák névkincse oly elenyészően csekély, hogy a dák népnek valóban csak egészen gyér töredékei maradhattak ott a római uralom alatt. De éppilyen jellemző az is, hogy az ősi dák város- és településnevekből egyáltalán semmi sem maradt meg; ez pedig lehetetlen volna, ha tovább is tekintélyes számú dák népesség élt volna Dácia földjén.

A római uralom óta valóban alig élt már ott dák népfajta, s a legyőzött

és megsemmisített nép töredékei beleolvadtak az új telepesek népébe, vagy pedig kihaltak. Az új tartományt elözönlötték a telepesek. Seneca mondja, hogy ahol győzött a római, ott mindjárt meg is telepedett. A római gyarmatosítás valóban Augustus szellemében működött: a legyőzött népet rá akarta édesgetni a békés munkára, be akarta vonni a római kultúra körébe. Ezért a hódítás után azonnal következett a gyarmatosítás: földet kaptak a kiszolgált katonák (a húsz évet szolgált veteranus végkielégítése már Augustus korában akkora összeg volt, mint manapság több esztendei magas fizetés), munkát és elhelyezkedést a letelepülő iparosok és kereskedők. A légiók adták az új tartomány szilárd vázát, biztosították a békés termelőmunkát. A három Dácia (Porolissensis, Apulensis, Maluensis) három kerülete volt a provinciának, de mind a hármat egy kormányzó igazgatta, mindössze két légió védelme alatt; Dácia helyőrsége volt az
I. tartalék-légió és a XIII. ikerlégió (Legió I. Adiutrix és Legió XIII. Gemina). Dácia katonai megszállásának alapelve a bányavidék védelme volt: ezért az erődök, helyőrségek és táborok több övezetben ölelték körül éppen Erdélyt, a tartomány legértékesebb részét. A két légió állomása Apulum (Alba Julia -Gyulafehérvár) és Potaissa (Torda) volt, a határoknál gyengébb csapatrészek állomásoztak, mert a hegyek úgyis elegendő védelmet nyújtottak. A katonai állomásokat és a mellettük keletkezett helységeket kitűnő hadiutak kötötték össze, bár igazi városa csak egy volt a tartománynak: a Sarmizegethusa helyén épült Ulpia Traiana. A telepek többnyire a hadiút mentén keletkeztek, ami egészen természetes; megfigyelhető, hogy e hajdani apró telepek helyén ma is lakott helyek, sőt néhol tekintélyes városok vannak. Tibiscum (Caransebeş = Karánsebes környékén) után Ulpia Traiana következett keleti irányban, majd Ad Aquas (Calan = Kis-Kalán), Germisara (Cigman = Csigmó), Apulum, Brucla (Aiud = Nagyenyed), Salinae (Vinţul de Sus = Felvinc), Potaissa, Napoca (Kolozsvár táján), Optatiana (Garban = Magyargorbó). Nevezetes helységei voltak még a tartománynak: Ampelum (Zlatna = Zalatna) és Alburnus Maior (Roşia Montană = Verespatak), a bányaigazgatás és az aranybányászat gócpontjai.

Ezeken a telepeken az iparosok és kereskedők, valamint a bányatulajdonosok és bérlők voltak a gazdasági élet tényezői. Ezek a polgári elemek céhekbe tömörültek, mint a birodalom egyéb részeiben is; feliratos nyomai maradtak a földmérők, kovácsok, ácsok, építészek, posztósok, tűzoltók, hajósok, bányabérlők collegiumainak, vagyis céheinek. Ezek a céhek mind elsősorban az állam és a hadsereg érdekében dolgoztak. Dácia természeti kincseit mind ismerték a rómaiak, és ki is aknázták: művelték a sóbányákat, bányásztak ércet, és üzemben tartottak vasműveket (Ghelar = Gyalárnál még a bányászszerszámokat és a kohászati eszközöket is megtalálták az ásatások folyamán), voltak kőbányáik és mindenekfelett lázasan bányászták és termelték az aranyat; foglalkoztak aranymosással és aranybányászattal Offenbányán (Ofenbaia), az Aranyos (Aranies) völgyében, az Abrud-völgyben Verespatakon (a Csetátye Mare hegyben öt római aknát találtak) s más helyeken.

Aranybányászattal már a dákok is foglalkoztak, a rómaiak csak folytatták a munkájukat. Traianus mindjárt a foglalás után ide telepítette korának legkitűnőbb aranybányászait, az Adriai-tengerparton (a mai Albánia területén) lakó pirustákat, akiknek Verespatak volt a telepük. Rengeteg bányászeszköz, bányamécs, aranytárgy és felirat került elő a római bányákból, s ezek révén főleg a római aranybányászat technikájáról és szervezetéről tájékozódhatunk. Tudjuk, hogy óriási mennyiségű nemesfém, főképpen arany, vándorolt innen Rómába; ismerjük a bányaigazgatás szervezetét; tudjuk, hogy az igazgatóság központja Ampelum volt: itt hivataloskodott a bányaigazgató, aki konzuli rangban volt, és csak a tartomány katonai parancsnoka volt magasabb rangú. Tudjuk, hogy a bányák levegőjét szélaknákkal tisztították, a ránk maradt apró bányászszobrokon látjuk, hogy a kőzetet bőrzsákokban szállították ki a tárnákból, s a kemény kőzetet tűzzel és ecettel lazították; vagyis ez volt az ókori robbantás eszköze, az ókor dinamitja. A meglazított kőzetet óriási kalapácsokkal zúzták szét; dolgoztak vésővel, érctörő kézimozsarakkal és őrlőkkel. Az egyik római bányaüregben a kéziőrlő mellett megláncolt csontvázat találtak: elképzelhetjük, milyen keserves munkát kellett végezniük ezeknek a szerencsétlen rabszolgáknak.

A porrá őrölt kőzetből deszkalapokon kimosták az aranyszemcséket. A római bányák üregeiből megállapíthatjuk, hogy a római uralom nem egészen kétszáz éve alatt valóságos rablógazdálkodás folyt az aranybányákban, így érthető, hogy a birodalom minden részéből tömegesen telepítettek rabszolgákat a bányavidékekre. A római bányászat emlékét nemcsak a feliratok, hanem a leletek: feszítővasak, csákányok, vésők, kalapácsok, mosóteknők, lámpák, vízmerítő kerekek, érmek, ékszerek, szobrok, őrházak, vízvezetékek őrzik, vagy

legalábbis őrizték a múlt század közepéig, mert azóta bizony sok elpusztult ezekből a páratlanul érdekes leletekből.

Mennyibe kerül egy rabszolgalány?

De megmaradtak az egykori római Erdély életének legérdekesebb emlékei: azok a viasztáblák, amelyeket 1786-1788 közt találtak a verespataki római bányaüregben. Ez a 25 darab viasztábla akkor került a tárnákba, mikor Marcus Aurelius császár alatt, a markomann támadás elején, a bányászok a tárnákba menekültek, ott eltorlaszolták magukat, és legelőször is elrejtették a viasztáblákat, mert ezek fontos okiratokat tartalmaztak. Aztán mégis kénytelenek voltak elmenekülni, és otthagyni az okmányokat: akkor még nem tudták szegények, hogy ezekre az értékes iratokra többé senkinek sem lesz már szüksége.

A viasztáblák, amelyeknek egy része a budapesti Nemzeti Múzeumban van, különféle jogi természetű okiratokat tartalmaznak. Van köztük adásvételi szerződés, társas szerződés, bérleti szerződés, hitellevél, s különösen érdekesek azok az okiratok, amelyek rabszolgák adásvételéről szólnak. Az okiratok szigorún megtartják a jogi előírásokat, és formulájuk megegyezik a Pompejiben talált viasztáblák jogi szerkezetével; csak ezek a verespataki viasztáblák talán még érdekesebbek, mint Jucundusnak, a pompejibeli bankárnak ránk maradt irattára.Érdekes a verespataki viasztáblákon a sok helynév és személynév, s érdekes néhány jogügylet. Az egyik szerződésben Andueia Batonis megvesz egy fél házat Veturius Valenstől 300 denariusért (kereken 300 aranyforint) Alburnus Maiorban, a pirusták utcájában, Acceptianus és Ingenuus házai közt, és kiköti, hogy a házhoz tartozó utcarész is őt illeti; a szokatlan kikötés magyarázata a helyi viszonyokban rejlik. A szerződés kelte: 159. május 6.

Egy másik szerződésből megtudjuk, mennyibe is került ebben az időben egy kis rabszolgalány. Maximus Baronis megveszi Dasius Versonis pirustától a hatéves kis rabszolgalányt, Passiát; a szerződés hangoztatja, hogy a kislány makkegészséges, nem tolvaj, jóindulatú; a vételára 205 denarius. Ha meggondoljuk, hogy ezért a pénzért akkoriban egy jó szakácsot vagy egy közepes elemi iskolai tanítót is lehetett venni, arra kell következtetnünk, hogy a kis Passia nagyon értékes árucikk lehetett. A szerződés 139. március 17-én kelt, tehát több mint 1800 évvel ezelőtt. Vajon milyen élete lehetett ennek a „drága” kislánynak?

Licinius Mucianus tábornok, Dácia hőse

És ha a viasztáblákat s a többi feliratokat tovább nézegetjük, önkéntelenül is felmerül bennünk a kérdés: vajon milyen lehetett az életük azoknak a nagyuraknak, tábornokoknak és kormányzóknak,

főpapoknak és elöljáróknak, bányaigazgatóknak, rabszolgáknak és művészeknek, akiknek a nevei a sors különös szeszélyéből ránk maradtak, s mint testetlen árnyak élik tovább elmúlhatatlan életüket? Vajon ki lehetett az a Talio nevű rézműves, aki a Targu Sacuescben (Kézdivásárhely) 1845-ben talált római réztálat remekelte? Valóban remekműnek tarthatta alkotását, hogy belevéste a nevét! Néhány száz név kavarog előttünk a feliratok szövegeiben: helytartók, mint Caius Marius Drusus, a XIII. légió parancsnoka; vagy Lucius Marius, Dácia örökös konzulja; vagy Marcius Agrippa, aki érthetetlenül szédületes pályát futott meg: előbb Pannónia, majd Dácia helytartója lett, az állam egyik oszlopa, holott pályáját mint derék fodrász kezdte Rómában! Ki lehetett és mit művelhetett arasznyi életében Publius Aelius Rufinus, az apulumi földmérőcéh mestere és fővédnöke? Avagy Titus Fabius Ibiomarus, az aranybányabérlők céhének főtitkára? Ismerjük vagy tizenöt bányaigazgató nevét, és ránk maradt Caius Curtius ezredesnek a felirata, amelyet hálából állított neki Ulpia Traiana közönsége, s ott vannak a feliraton a jellegzetes betűk: A. A. A. F. F. (auro argento aeri flando feriundo), amelyek a pénzverés latin műkifejezését rejtik. Ezekből a betűkből állapították meg, hogy Erdélyben római pénzverő műhely is működött, mégpedig Philippus Arabs császár alatt; itt verték az ő idejében tartott római ezredéves ünnep emlékérmeit.

A kormányzat kegyetlenül behajtotta az aranyat a kincstárnak, de bizony voltak urak, akik jócskán megszedték magukat; ezt igazolja, hogy a művészetnek is értékes emlékei kerültek elő Erdély földjéből, ha töredékekben is; sőt megmaradt egy művész neve is: Mestrius Marinus festőművész megörökítette nevét. Vajon ismerték a nevét annyian, mint a híres és vitéz tisztekét és hadvezérekét? A vér és vas korszaka volt az: s mégiscsak a katonák voltak a népszerűbbek: egy Rustilius Cocles nevű derék törzstiszt, aki Sarmizegethusa ostrománál tüntette ki magát, vagy hogy a rengeteg katonanévből éppen a legfényesebbet ragadjuk ki: az a Marcus Licinius Mucianus tábornok, aki ragyogó haditetteiért Traianustól győzelmi koszorút, díszlándzsát, arany nyakláncot, arany karkötőt és egész sor érdemrendet kapott. Kétségtelenül ő volt a dáciai hódító háború legnagyobb hőse.

KIRÁLYI VÁR

Fullasztó nyári hőségben rohan velem az autóbusz: Porolissumba igyekszem, az egykori római határvárba. Fenn a Meszes gerincén, Zilah felett, gyantás erdőillat árad be az ablakokon. A százados fák titokzatosan hallgatnak, s mégis valami rejtelmes zúgás suhan át a lombok között: így zúghattak valamikor Dódóné, a legrégibb görög jóshely tölgyei Épeiroszban, ahol lombsusogásból jósoltak a papok...

Sietek a római romvárba, beszélnivalóm van a kövekkel és az árnyakkal. Eszembe jut, hogy nem messzi innét húzódik a régi római hadiút, de az autóbusz könyörtelenül levisz a városba, a hetipiac nyüzsgésébe. Innen majd autó visz fel Mojgrádon, a kis román falun keresztül a Măgura felé, a múltba: Porolissumba.

Dácia kapuja

Még majdnem delelőn áll a nap, amikor elindulok, hogy megkeressem a római tábort, odafent a Pometen. Az autó átrobog a híres Meszes-kapun: ez a szakadék barbár betörések útja volt a történelmi idők kezdete óta. Észak felől valósággal Dácia kapuja, és már itt kezdem megérteni ennek a hegyvidéknek jelentőségét; körülbelül tudom is, miért kellett éppen ide építeni a legerősebb római tábort. A legősibb települések idején is ezt a helyet választották várnak a lakosok: dákok éltek itt valamikor földváruk sáncai mögött, s később is, amikor már Róma kardja idáig ért, utolsó megerősített váruk maradt és fejedelmük székhelye.

Amíg lassan haladunk fölfelé a római úton, elbeszélgetünk Porolissum furcsa sorsáról. A római vár évszázadokig lappangott a föld mélyén; nem is tudtak róla. Annyit tudtak, hogy itt valami római várnak kell lennie, de hát senki sem törődött vele. A legelső, aki ásatásokat rendezett a tábor helyén, Szikszay Lajos volt: gyűjteménye a helybeli kollégiumba került. Műkedvelő ásatás volt. A század végén már rendszeres ásatások folytak, sőt 1914-ig többször is ásattak szakemberekkel.

A későbbi, vagyis a század eleji ásatásoknak legfőbb hibájuk az, hogy nem folytak előre kitűzött cél és terv szerint. Szinte azt mondhatnék: találomra ásattak a század első évtizedeiben. Csak századunk második negyedében sikerült megtalálni a helyes pontot, ahol az ásatásokat meg kellett kezdeni: ekkor ásták ki a tábor praetoriumát.

Amint itt járok a hegyoldalban, a Pomet tetején, a római úton, látom, hogy a föld felszíne mindenütt sűrűn tele van kődarabokkal és cseréptöredékekkel. A hegyoldal legelő; a közelben, idefönt a hegytetőn, kukorica, kender, bab, krumpli, s mint mesebeli aranytallérok, úgy ragyognak a napraforgó tányérjai: élet és virulás a halott római vár titkai fölött.

Királyi vár

Körülbelül nyolcvan éve már, hogy Torma Károly (18291897) a Mojgrád feletti gyér romokat
a. római Porolissummal azonosította; azonosítását később a feliratos emlékek igazolták. A Porolissum név jelentését hamar megtudom; dák név ez, valamikor a Măgura tetején épített földvárnak volt a neve; annyit jelent, mint „királyi vár". Mikor a rómaiak elfoglalták a dák erődöt, és felépítették mellette a maguk erődrendszerét, átvették a dák vár nevét, bizonyára ellatinosították, és így keletkezett a szépen, latinosan hangzó Porolissum név.

Mindjárt az út bal oldalán találkozom a nagyhatalmú Pariobel isten templomával. Hát persze csak alig térdig érő falnyomok maradtak meg az egykor fényes templomból, de annyit ezekből a gyér nyomokból is látok, hogy nagyon fontos templom lehetett. Különféle építési rétegek húzódnak egymás alatt, a templom területét keresztül-kasul szelik a látszólag céltalan falak, de nagyjában mégis kidomborodik a templom igazi alakja. Ennek a zűrzavarnak az az oka, hogy a szentséges Pariobel temploma hatszor is leégett, de mind a hatszor újra építették, legutoljára Caracalla császár idejében. Keleti istenség volt ez a sorsüldözött Pariobel, szír katonák tisztelték; nyilvánvaló, hogy a tábor helyőrsége szír katonákból állott. Íme, a keleti istenség az első, aki ezen a római hegytetőn fogad; dák templomnak vagy bármiféle kultuszhelynek semmi nyoma sincs eddig Porolissum területén. Ellenben igen sok nyomát találták annak a rejtélyes trák lovas istenségnek, amelynek bonyolult misztériumait és zűrzavaros szimbólumait számos bronz- és ólomtábla megőrizte.

Nagy üggyel-bajjal felkapaszkodom a tábor területére. Az ásatások még a kezdet kezdetén vannak, nem vezet még kényelmes út a táborba; a bokrok és bozótok között nagy lihegve elérem az északnyugati kaput: ezt már sikerült feltárni. Nem messze tőle átmetszették a táborfalat is, és ekkor előkerült a mély sáncárok, ahol őrség vigyázott a tábor nyugalmára, és leste az ellenséget, amely észak felől szerette volna megközelíteni a római erődítményt. Igen, a Meszes vonala egyik bástyája volt a birodalomnak; végig a gerincén római út húzódott, és ma is megvan, mégpedig a Meszesgerincnek azon az oldalán, amely Porolissum felé néz, hogy a túlsó oldalon portyázó szabad dákok meg ne láthassák az úton vonuló szekereket és csapatokat. Ezt az utat 1850 táján még használták; ezen jártak Csúcsára (Ciucea) vásárra a „gubások”, vagyis a szűcsök.

Ez az északnyugati kapu a maga hatalmas köveivel és falaival csupa rejtély. A feliratok elárulják, hogy Caracalla újjáépíttette (213), de később, bizonyára valami nagy ellenséges veszedelem miatt, elfalaztatta a körbástyát, amely a kaput védelmezte; talán ekkor került a törmelékbe a nevezetes felirat, mert mindent felhasználtak az építéshez, régi sírkövet is; így sikerült igen gyorsan elzárni a két patkó alakú bástyatornyot. Innen északnyugatra tornyosul a Măgura komor tetője, tőle balra a Poguzsor, alatta pedig a völgy, vagyis az a mély bevágás, amelyet az imént Meszeskapunak neveztünk; ezt a nevet a magyar krónikából tudtuk meg. Ha tovább kalandozik a szemem balra, ott is hegycsúcsok sorakoznak, mindegyiknek a tetején római burgus állt valamikor; tovább végig a Meszesen római sánc, és rajta őrtornyok sora; mind észak felé vigyázott. A porolissumi tábort minden oldalról a dáciai limes öleli körül. A római út Napocától

húzódott idáig, s az út is, a sánc is meglehetősen épségben megmaradt.

Itt fönt a táborban első dolgom: szétnézni a tájon. Pompás látvány ez annak is, aki csak a természeti szépségekben akar gyönyörködni, de annak, aki a régi Róma nyomait kutatja, egyszerre kinyílik a szeme: ennél pompásabb helyet keresve sem találhattak volna római vár számára. Első pillantásra azt hinné a látogató, hogy a dákok ügyesebben választották meg váruk helyét odafönn a Măgurán; én azonban megbízom a rómaiak választásában: bizonyára nem ok nélkül jöttek ide erődítményükkel a Pomet tetejére. Olyan hely ez, ahonnan határtalan körkilátás nyílik az egész hegyvonulatra: valóságos gócpont. Igen, itt állok az észak-dáciai limes gócpontjában. Azért építették ide a rómaiak a tábort, és azért telepítették köré az erődök egész sorozatát, mert itt, ezen az isten háta mögötti lakatlan és távol eső vidéken tudták legjobban védeni Dácia biztonságát és nyugalmát.

A dáciai határsánc

A dáciai limes egyike a római haditechnika legcsodálatosabb alkotásainak. Bár még nem tárták fel egészen, máris tudjuk, hogy mintegy 1100 kilométer hosszúságban húzódott végig Erdély hegyein és gerincein. A hosszú dáciai limesből magára Erdély területére mintegy 500 kilométer esik. Itt valóságos csodákat műveltek a rómaiak; egészen szokatlan magasságban, például a szebeni havasokban 1900 méteres magasságban is építettek erődítményeket a megszállás alatt.

Itt Porolissum helyén az első erődöt Traianus építtette (106); először a II. században alakították át, aztán Caracalla bővíttette új építkezéssel. A táborban mintegy háromezer főnyi csapat állomásozott: szír, germán, galliai és britanniai katonák szolgáltak itt. A tábor élete alig másfél századra terjed: nem sokkal 253 után elesett ez a páratlanul erős dáciai vár, amelyet pedig kiterjedt erődrendszer védett.

A régészeknek sikerült annyit megállapítani, hogy a tábor kettős, mert előbb nagyobb volt, később megkisebbítették. Különös ritkasága és érdekessége a porolissumi tábornak, hogy nem sima területen épült, hanem fennsíkon, s méghozzá hepehupás, dombos terepen. Az eddigi ásatások napfényre hozták az északkeleti kaput is. Bástyája pompás állapotban került elő, s megvan már a tábor belső úttestе is, amely a praetoriumba vezet. Az északkeleti kaput két patkó alakú bástya védelmezte, ezeket is elfalazták valamikor, ezekbe is beleépítettek sírkövet és egyéb régi kőemlékeket. Nagyon szép ennek a kapunak a küszöbe, látszik rajta a mélyedés, amelyben a kapuszárny mozgott; az egyik küszöbben benne van a szénné égett kapu alsó fagerendája a megfelelő vasalásokkal, szögekkel és csapokkal együtt. Nyilvánvaló, hogy a tábor leégett. Sohasem fogjuk megtudni, hogy az ellenség gyújtotta-e fel vagy maga az őrség.

Az északkeleti kapu mellől áttekinthető az egész tábor; még nem sokat látni benne, csak a praetorium hatalmas kövei fehérlenek ide a kukoricáson keresztül; különben megművelt földek borítják a római tábor mélyen szunnyadó maradványait. A rengeteg törmelék mutatja, hogy ezt a helyet még csak kőbányának sem használták; annyira kívül esett az emberi lakótelepeken, hogy nagyon fáradságos lett volna innen lehurcolni a követ a völgyekbe. Roppant peremkövek, kőtöredékek és törmelékek hevernek mindenütt: óriások temetője ez. A nép ma is óriások várának tartja a római tábor helyét, azt mondja, hogy az óriások úgy járkáltak itt valamikor, hogy egy lépéssel eljutottak a Pometről a Măgurára és a Măguráról a Poguzsorra. Valamikor a
XIII. légió osztagai is állomásoztak itt a várban. Ezek voltak az

óriások.

Dekebal kincsei

Erre menekültek valamikor Dekebal megvert seregei. Miután a dák király megölte magát, menekülő népe valószínűleg itt a Szilágy-patak medrében rejtette el a királyi kincseket. A hagyomány azt tartja, hogy Traianus légiói megtalálták és nagy diadallal hurcolták Rómába a dák király aranykincsét. Itt ez a két hegy, a Măgura és a Pomet, a római erődrendszer két sarkpontja. Ott azt a római hadiutat, amely a Meszes gerince alatt húzódik, még ma is Traianus útjának nevezik. A Măgura, ahol valamikor a dák vár védelmezte az őslakók biztonságát, 504 méter magas, a Pomet csak valamivel alacsonyabb: állítólag itt is volt dák vár, de ennek nyomai még nem kerültek elő.

Minduntalan szemembe ötlik a poguzsori szoros, vagyis a Meszes-kapu, amely Magyarországból átvezet Erdélybe, ez a régi Hadak Útja, amely fölvonulási út maradt a dákok és rómaiak után is; a krónikákból tudjuk, hogy a magyarok is itt vonultak be. Innen az északkeleti kapuból kis dombot látok a közelben: valószínűleg ezen volt a Capitolium; egyelőre még csak a régészek fantáziája képzeli oda, de nagyon is valószínű, hogy ezt a kiemelkedő pontot a capitoliumi hármas istenség tiszteletének szentelték. Sajátságos itt Porolissumban, hogy a polgárváros közvetlenül csatlakozott a táborhoz, mégpedig amoda, a tábor déli oldalához: Jac (Zsákfalva) község határában lehetett, itt lent a völgyben, és egyes házai menetelesen felhúzódtak a hegyoldal lejtőjére. Odalent a polgárvárosban is rendszertelen ásatások folytak, úgyhogy itt mindent elölről kell kezdeni. Körülbelül ezen az oldalon a templomok egész sora húzódik a római út mentén, s nem messze tőle nyugat felé a Sírok Útja. Itt a templomok és sírok között az északkeleti kapu bal bástyájának törmelékében találták meg Antoninus Pius császár nevezetes feliratát, amely a kapu építését örökítette meg. Remek oszlopfők, gazdag faragványok, párkányok és egyéb épületdíszek kerültek elő, s most ezeket összegyűjtötték a tábor alatt, kis favázas vályogházakba: afféle nyers múzeum ez itt.

Kövek temetője

Nagy méretű szobor töredékei kerültek elő a tábor területén; bizonyosra veszem, hogy fontos helyen állhatott a táborban, talán itt volt a császárkultusz szentélye; legalábbis erre mutat az, hogy később keresztény templom épült ide. Ez az aranyozott bronzszobor nyilván valamelyik császár lovasszobra lehetett; tizenhét töredék maradt belőle, s ezeket a maradványokat a többi értékesebb lelettel együtt beszállították a kolozsvári múzeumba. A bronztöredékeken észrevehető a lóláb remek erezése, megvan a ló szeme, a lovas lábszára, saruja és köpenye. Császárszobor lehetett ez: talán Hadrianusé; a töredékek kidolgozása nagyon hasonlít Marcus Aurelius bronzszobrának technikájához, s ezekről a töredékekről még azt is sikerült megállapitani, hogy a szobrot valamikor megfoltozták.

S nem messze innen a praetorium pazar díszei fehérlenek, az út gerincében: a kövek valóságos temetője ez.

Itt a praetorium előtt, ahol két pompásan kövezett út keresztezi egymást, bizonyára sok ismeretlen és megfejthetetlennek látszó kérdésre kapunk majd feleletet. Egy-egy felirat már így is érdekesen beszél a tábor sorsáról és helyőrségéről. Egyike a legérdekesebbeknek egy katonai diploma, vagyis obsit: Adcobrovatus britanniai eredetű katona kapta meg itt 106-ban katonai elbocsátó levelét. Az I. brit cohorsban szolgált, amelyet a felirat Pia Fidelisnek nevez; de azt is megtudjuk a feliratból, hogy a zászlóaljat kétszer is kitüntették az arany nyaklánccal. Az ilyen kitüntetést a csapattest zászlórúdján viselték.

Végigsétálunk a táboron, s déli sarkával szemben leereszkedünk a hegyoldalba: gyakorlott szem hamarosan felfedezi azt a hosszúkás, tojásdad alakú mélyedést, amely itt a lejtőnek támaszkodik. Igen, az amfiteátrum ez.

Fölötte a kukoricásban rengeteg római pénz került és kerül elő; a föld csupa törmelék. Az amfiteátrum fala öt méternél is vastagabb volt; a fal építési technikája és mérete azóta látszik jól, amióta, egyik éleslövészet alkalmával, egy gránát beletalált, feltúrta a falat, és hatalmas tölcsért vágott a tövében. Nagy kárt okozott ez a gránát, egyúttal azonban kétségtelenül bebizonyította, hogy itt van az amfiteátrum, és hogy valóban ellipszis alakú. Feliratok igazolják, hogy a porolissumi amfiteátrumot háromszor is átépítették; az egyik felirat tanúsága szerint Tiberius Claudius Quintilianus dáciai helytartó építtette újjá az amfiteátrum falait i. sz. 157-ben.

A feliratok

A porolissumi feliratok még csak halkan beszélnek - majd akkor zengenek fel teljes zenekarral, ha a mostani ásatások megszólaltatják az eddig még földben nyugvó köveket is. Porolissum polgárvárosa az ókori viszonyokhoz képest meglehetősen tekintélyes volt: lehetett vagy 25 000 lakosa. Az egyik felirat máris megszólalt, és elmondja, hogy Porolissum város tanácsa emléket állított Philippus császár felesége, Marcia Otacilia Severa erényeinek és emlékezetének. Az eddig előkerült kövek közül a legutolsó Porolissum életének úgyszólván utolsó napjaiból való, Trebonianus Gallus (251-253) idejéből. Az emlékfeliratot Decianus, a császár és császárné hódolója emelte, a porolissumi palmürai íjászok különítményének nevében, a császárnénak, Herennia Etruscillának, „A mi felséges urunk hitvesének, a tábor, a tanács és a haza anyjának...”

Mikor Dáciát három részre osztották (158), Porolissum lett az egyik Dácia székhelye. Itt állomásozott a kormányzó, de itt lakott a táborban a katonai főparancsnok is. Dacia Porolissensis külön hadsereget kapott, de érdekes, hogy az V. macedón légió, ennek a Dáciának a hadserege, Potaissa (Turda = Torda) városában állomásozott, és ide a táborba csak segédcsapatok jutottak. Igaz, hogy ez komoly megfontoláson alapult: a főerő tartalékban volt a belső védelmi vonalon, idekint a limesen pedig annyi különítmény, zászlóalj és kisebb csoport helyezkedett el, hogy ezeknek a létszáma jóval túlhaladta a légió létszámát. Számos veszedelem környékezte ugyan Porolissumot az idők folyamán, de ez a katonai berendezés oly erősen biztosította, hogy a római uralom alatt komoly csapás egyszer sem érte. A későbbi évtizedekben megtörtént, hogy a porolissumi Dácia kormányzója átköltözködött Napocába, amiből arra következtethetünk, hogy Napoca mégiscsak fényesebb város volt, mint Porolissum, amely sohasem érte el a colonia rangot: mindvégig municipium maradt. (Ez azoknak a tartományi városoknak a megjelölése, amelyeknek római polgárjoguk volt és saját kormányzatuk is.) Helytartói közül eddig kettőt ismerünk személyesen: az egyik Ulpius, valószínűleg a Septimius Severus utáni években, a másik pedig Publius Sempronius Aelius Lycinus, ugyancsak a III. század elejéről. Sajnos, egyelőre csak futólag ismerjük őket: talán Porolissum földje ad majd újabb vonásokat arcképükhöz.

Az ásatások a legszebb reményekre jogosítanak. Mindenesetre óriási feladat vár itt a régészekre: egyrészt hatalmas területet kell felkutatni, másrészt pedig Porolissum csak akkor domborodik ki majd kellőképpen az idők messzeségéből, amikor az egész környező erődrendszert is feltárták. Hol van még a Capitolium, hol van az

amfiteátrum, hol van a Sírok Útja, hol van a polgárváros, és végezetül hol van az erődrendszer napfényre hozása?

Róma fellegvára

Valamikor lelkesülten álltam a Taunus ormain, ahol a rendszeres és szívós német munka feltárta az 550 km hosszú felső-germániai limes egyik legfontosabb bástyáját, a saalburgi római tábort. A határsánc mentén 90 tábor és 1000 őrtorony vigyázott a birodalom biztonságára, itt, a veszedelmeket rejtő germán hegyekben. Saalburg tábora is hegytetőn épült. Frankfurt a. M. fölött, 423 m magasságban, nem is volt polgárváros a közelében, s így nagyon könnyen megmagyarázható, hogy úgyszólván nyomtalanul eltűnt, még a latin neve is elveszett. A módszeres német munka napfényre hozta mindazt, amit ebből a táborból a kegyetlen idő megkímélt, és az alapfalakon felépítette a régi római tábort.

Amikor ott álltam Saalburgban, egyszerre mintha megelevenedett volna előttem egy régi római tábor: a kapu hatalmas íve, a zömök bástyák, a lőréses falak; megtaláltam a kaszárnyákat, a szentélyeket, a raktárakat, műhelyeket, a hatalmas gyakorlócsarnokot, az ostromgépeket, a fegyvertermet -mindent, ami egy római tábor berendezéséhez hozzátartozott. A tábor tornyaiból messze elkalandozhatott a tekintet, végig az egész területen, ahol valamikor szüntelenül forrongtak a germán törzsek. Igen, ez a tábor Róma fellegvára volt itt a messzi germániai hegyekben, most pedig Róma egyik legnagyobb dicsősége az egykori tartomány határszélén.

Ezek a gondolatok rajzoltak és zsongtak bennem, mikor fent álltam a Bisericuţa csúcsán, és áttekintettem az egykori római erődrendszer egész körpanorámáját. Nincs ennél alkalmasabb pont a világon, ahol ilyen híven fel lehetne támasztani egy római tábor emlékeit és hangulatát, egy páratlan erődrendszer tökéletes látványosságát. Porolissumnak az a szerencséje, hogy sokkal több maradt meg belőle, mint Saalburgból; Saalburgot nyilván megszállták a germánok, mikor vége lett a római uralomnak, majd mikor ők is leszálltak a völgyekbe békés alkotómunkára, valószínűleg elhordták az egykori tábor köveit. Porolissumból szerencsére több maradt meg: a közelben nem épültek városok.

Ezt gondoltam magamban: itt érintetlenül él még egy darabja a római világhatalomnak; a pénzek felirata ezt mondja: „Gloria Romanorum” - A rómaiak dicsősége. Porolissum is egyik legfényesebb dicsősége Rómának.

IV.

TENGEREK

A BAEDEKER KÉTEZER-ÖTSZÁZ ÉVE

A bátor ókori hajósok, kereskedők, felfedezők, világjárók le is írták az útjaikon szerzett tapasztalataikat, megtűzdelték csodálatos és hajmeresztő élményekkel és történetkékkel, de olvashatunk olyan útleírást is, amely megadta az utak hosszát és az állomások távolságát, sőt arról is hallhatunk, hogy a tájékozódás megkönnyítésére térképeket szerkesztettek. Hajózási adatok, utak, távolságok, városok, kikötők leírása megfelelő részletes térképpel: íme, az útikönyvek műfaja, amint már a görögöknél kialakult.

Az ilyen útikönyv -görögül periégészisz vagy periplusz, latinul: itinerarium - nemcsak a kereskedőnek és a kéjutazónak, hanem a hajósnak is értékes kalauza volt. Ma a mi kezünkben elsősorban azért értékesek az ókori útikönyvek, mert bizonyos korra vonatkozólag rögzítik az úthálózat és a forgalom állapotát, de akkoriban az, aki távoli kereskedelmi útra ment, tanulmányutat tett, híres fürdőbe utazott gyógyulni, vagy zarándoklatra indult: itinerarium nélkül nem vághatott neki az útnak.

Görög és kínai útikönyvek

Az i. e. VI. században még eléggé kezdetlegesek voltak ezek az útikönyvek, igazában még nem is alakult ki a műfajuk. De egyre tökéletesedtek, kiteljesedtek, és az i. sz. V. században élt Vegetius már olyan útikönyvekről beszél, amelyek teli voltak adatokkal, s kimerítő leírását adták az egyes útvonalaknak, városoknak, kikötőknek, s még hozzáteszi, hogy teli voltak szebbnél szebb képekkel. Természetesen abban a korban, amikor a hatalmas római birodalom forgalma elképzelhetetlenül nagyarányú lett, annak, aki útra kelt, ismernie kellett a távolságokat, az állomásokat, a fogadókat és szállásokat, s bizonyára kapóra jött neki, ha az útikönyv beszámolt egy-egy hely természeti, történelmi, művészeti és mitológiai nevezetességeiről.

Abból az időből, mikor az úgyszólván mai jellegű és beosztású útikönyv típusa kialakult, az
i. sz. I. századból egy rendkívül érdekes görög periplusz maradt ránk, amely részletesen leírja az utat, a kikötőket és állomásokat a Vörös-tengeren át Indiáig. Bizonyos, hogy nem irodalmi mű volt ez, hanem gyakorlati kézikönyv, és már megállapították a tudósok, hogy egy egyiptomi kereskedelmi tengerészkapitány írta meg kartársai

használatára. A szokásos adatokon kívül tartalmazta a pontos hajózási utasításokat is, megadta a szelek járását, és minden vidékről följegyezte az onnan kivihető vagy oda behozható árucikkeket, vagyis egyúttal afféle export-import útmutató is volt. Egyik érdekessége, hogy közli azokat az értesüléseket is, amelyeketgyakori útjain Ázsia távoli népeiről s különösen a Gangeszről és környékéről szerzett.

Ugyanebben a modorban írja le a charaxi Iszidórosz a parthus birodalom útjait és állomásait és kb. 150 évvel utána, az i. sz. II. század közepén, Arrianosz, a kiváló történetíró, a Feketetenger hajóútjait és kikötőit.

Abból az időből, amikor a római birodalom és Kína között rendszeressé vált a kereskedelmi forgalom, tudomásunk van egy kínai útikönyvről, amely kínai követek és kereskedők kalauza volt nyugati utazásaikon. Ennek az útikönyvnek az a legnagyobb nevezetessége, hogy a távolságokat nem kínai mértékrendszerben, hanem görög stadionokban (a stadion 180-210 méter) közölte, s így nyilvánvaló, hogy a nyugati útikönyvek hatása alatt készült. Az a követség viszont, amelyet Marcus Aurelius Antoninus császár i. sz. 166-ban Kínába küldött, nyugati útikönyvet vitt magával, hogy Vietnamon át eljuthasson Kínába. Ez az a császár, akit a kínai krónikaírók An-Tun néven emlegetnek.

Egészen különálló képviselőjeennek a műfajnak az a Pauszaniasz nevű görög utazó, aki i. sz. 175 körül beutazta egész Görögországot, és tíz könyvben megírta úti tapasztalatait. Ez a periégészisz, amely az egyes görög vidékek vallási, történeti és művészeti emlékeit szokatlan teljességgel dolgozza fel, ma is egyik fő forrásunk a görög művészet emlékeinek ismeretére vonatkozólag. Pauszaniasz oly érdekesen és oly kimerítően írta le az emlékeket, akárcsak egy modern művészeti cicerone, úgyhogy könyvét a késő ókorban sem nélkülözhette senki, aki Görögország emlékhelyeit fölkereste.

Hogy milyenek lehettek az ókori útikönyvek térképmellékletei, arról valóságos fogalmat ad az egyetlen ránk maradt ókori útitérkép, az i. sz. II. századból, az úgynevezett Tabula Peutingeriana, amelyet egykori tulajdonosáról, Konrád Peutinger XVI. századi augsburgi régiséggyűjtőről neveztek el. Ez az ókor legteljesebb úthálózat-térképe, amelyen a mai érdeklődő kissé nehezen igazodik el, mert torzítva adja az akkori világ térképét: ennek az eltorzulásnak az az oka, hogy a keskeny ókori tekercsre másképpen nem fért volna rá a térkép.

Az útikönyvek igazi ókori típusa akkor alakulhatott ki, amikor már megvolt a hatalmas római birodalom bonyolult, ezerágú úthálózata. Ezek a római itinerariumok nélkülözhetetlenek voltak mindenkinek, aki távoli utakra indult. Az itinerariumok nemcsak a postakocsik és hajók menetrendjét közölték, hanem az utakat, állomásokat, elágazásokat, távolságokat és szállásokat is, egyúttal pedig sohasem mulasztották el felsorolni az egyes vidékek érdekességeit.

Ezüstpoharak

A legérdekesebb útikönyvek az i. sz. III. századból maradtak ránk, s ezekben az a nevezetes, hogy nem is könyvek, hanem ezüstpoharak. 1852-ben négy darab mérföldkő formájú ezüstpoharat találtak a Rómától északra fekvő Bracciano-tó, az ókori Lacus Sabatinus vizében. Ennek a tónak a partján volt az Aquae Apollinares nevű ókori gyógyfürdő, a mai Vicarello. Az egész világról jártak a betegek ebbe a fürdőbe, és gyógyulásuk után, ókori szokás szerint, mintegy fogadalmi hálaajándékul bedobták útipoharaikat a tóba. Ezek az ezüstpoharak domborműveiken közlik az állomásokat és távolságokat (Gadestől, a mai spanyolországi Cádiztól egészen Rómáig a távolság 1841 római mérföld volt), s ebből nyilvánvaló, hogy hispániai fürdővendégek emlékeivel van dolgunk. Az ilyen útipoharakat tömegesen gyártották, éppen úgy, mint az úti emlékeket. Az Apostolok Cselekedeteiből (19, 24) tudjuk, hogy Epheszoszban, a görög Artemisz-kultusz legfőbb

búcsújáróhelyén, egy Demetriosz nevű ezüstműves az ottani Artemisz-templom apró mását gyártotta ezüstből. Nyilvánvaló, hogy Epheszoszban nagy lehetett az idegenforgalom. A legteljesebb római itinerarium Caracalla császár korából való, de a birtokunkban levő szöveg i. sz. 293-ból, Diocletianus idejéből maradt ránk. Ez tartományok szerint közli az egész birodalom utainak és állomásainak jegyzékét, a hozzácsatolt függelék pedig, az Itinerarium Maritimum, a birodalom tengeri kikötőinek, szigeteinek és városainak, valamint a távolságoknak teljes jegyzékét adja.

Jeruzsálem és Trója

A modern útikönyvek igazi őse az úgynevezett Itinerarium Burdigalense, vagyis bordeaux-i útikönyv. Ennek tárgya az utazás a mai Bordeaux-ból Jeruzsálembe és a visszatérés Bordeaux-ba Rómán és Milánón keresztül. Szerzője pontosan megadja a postaállomásokat, a fogadókat és a távolságokat, egyúttal pedig részletesen leírja az egyes helyek nevezetességeit. Különösen Jeruzsálem emlékeivel és látnivalóival foglalkozik részletesen, amiből nyilvánvaló, hogy a szerző keresztény volt; az útikönyvet 333-ban írta. A szerző jól ismeri a Bibliát is, de az egyes helyekhez fűződő történelmi eseményeket is mindig följegyzi: Libissa állomásnál azt, hogy ott van eltemetve Hannibál; Tüana említésekor azt, hogy ott született Apollóniosz, a pogány csodatevő; Pella város említésénél utal arra, hogy itt született Nagy Sándor, s az ilyen történelmi utalásoknak se szeri, se száma a könyvben.

Tartalmilag és nyelvileg legérdekesebb ókori latin útikönyv az úgynevezett Peregrinatio Aetheriae, vagyis Aetheria zarándokútja. Csak hosszas viták után tudták megállapítani a tudósok, hogy ezt az útikönyvet vagy helyesebben zarándokkönyvet egy észak-spanyolországi apácakolostor apátnője írta (i. sz. 395) Konstantinápolyban, mikor a Szentföldről visszatért. Aetheria könyve, bár eleje és vége elveszett, mégis a legérdekesebb ókori olvasmányok egyike. Mikor az apátnő nagy zarándokútjára indult, megígérte szerzetestársnőinek, hogy részletesen tudósítja őket élményeiről és tapasztalatairól. Három évig tartó szentföldi zarándoklata alatt valóban minden nevezetességet följegyzett, ami bibliai és általában vallási szempontból rendtársait érdekelhette. Ismerteti a Szentföld templomait, kolostorait, a szentek sírjait, sőt részletesen leírja a jeruzsálemi egyházi szertartásokat. Emellett azonban a természeti szépségek iránt is van érzéke. Az apátnő Jeruzsálemből kirándult a Sinai-hegyre, majd Nebo hegyére, s meglátogatta Jób sírját is. De a Szentföldről továbbutazott Mezopotámiába, hogy tanulmányozza a remeték életét, s járt Edesszában is, Szent Tamás sírjánál. Zarándokújának minden helyén felolvassa vagy felolvastatja a Szentírás oda vonatkozó helyeit, de sohasem mulasztja el a vallásos hangulat és szándék mellett megadni a pontos földrajzi és történelmi adatokat is. Ebben az időben már kivirágzottak a keresztény legendák, s ezek is bőven helyet kaptak az útleírásban. Könyvének egyik érdekessége az a közlése, hogy a veszélyesebb utakon mindenütt római katonaság kísérte, és hogy a nevezetes szent helyeken idegenvezetők adták meg a szükséges felvilágosításokat. Úgy látszik, hogy az idegenvezetők intézménye rendszeresítve volt az ókori emlékhelyeken is. Adataink vannak róla, hogy az egykori Trója romvárosában idegenvezetők kalauzolták a látogatókat, és mutogatták nekik a város és a hősök emlékeit, egyebek közt Parisz királyfi lantját és egyes görög hősök kockajátéktábláját.

A tehetősebb rómaiak, mivel Róma az egykori Trója utódjának tartotta magát, szinte nemzeti kötelességüknek érezték a trójai zarándoklást, éppen úgy, mint a keresztények a szentföldi zarándoklatot. Aetheria könyve azért is érdekes, mert a régi száraz itinerariumokat egyéni élményekkel töltötte meg, és így kialakította a keresztény itinerarium műfaját. Már egészen háttérbe szorulnak az útikönyvadatok Hieronymusnak abban a levelében, amelyet lelki testvére, Paula leányához, Eustochiumhoz intézett, s amelyben leírta a szent életű Paula zarándoklatát a Szentföldre, i. sz. 404-ben. Ebben a levélben a száraz útikönyvadatokat egészen elborítják, átmeg átszövik az áradó líra futórózsái.

Legenda és valóság

Egészen különös jellegű emléke a műfajnak Arkulf galliai püspök utazásának leírása, amely Adamnanusnak, a skóciai Jona apátjának tollából maradt ránk a VIII. század első éveiből. Mikor Arkulf püspök szentföldi zarándoklatából hazatért, a vihar Britannia nyugati partjaira sodorta. Ott megismerkedett Adamnanus apáttal, és részletesen elmondta neki kalandos utazását. Adamnanus nemcsak a kalandokat foglalta írásba, hanem az úti adatokat is, úgyhogy ez könyv a valóságnak és a legendának érdekes összefonódása. Adamnanus elmondja, hogy Arkulf püspök kilenc hónapot töltött Jeruzsálemben, s naponta meglátogatta a szent helyeket, tehát hiteles és megbízható tanú, egyúttal azonban azt is említi róla, hogy kitűnően ismerte a Szentföld földrajzát és helyeit; így a könyv ebből a szempontból is értékes.

A IV. század óta az itinerariumok egyre inkább szakkönyvekké válnak, egyre tárgyilagosabbak, egyre szárazabbak, de a mi szempontunkból egyre értékesebbek is. I sz. 334-ből való az a híres útikönyv, a Notitia Regionum Urbis (Róma kerületeinek leírása), amely részletesen ismerteti Róma városát s minden kerületének kiterjedését, épületeit, utcáit, templomait s egyéb emlékeit. Ez a könyv csupa adat és név, csupa szárazság, ami természetes, hiszen hivataloskiadvány volt. Éppen ezért századokon keresztül a legmegbízhatóbb római kalauznak tartották, számtalanszor újra leírták és kiadták. Valószínűleg csak a XII. században módosították és teljesítették ki szövegét, mert a középkori Róma egészen más jellegű építkezései szükségessé tették új hivatalos kalauz kiadását. Ez az új könyv, a Mirabilia Romae (Róma csodái) ugyancsak századokon keresztül közkézen forgott. Ez is tele van részletes és megbízható adatokkal; megtudjuk belőle, hogy ebben az időben, 1150-ben, Rómának 361 tornya, 49 erődje, 6900 bástyája és 12 főkapuja volt. Az antik Róma poraiból ekkor bukkan fel előttünk első ízben a középkor Rómája, a későbbi humanizmus és reneszánsz Rómája, a világ legelső és legcsodálatosabb városa, amelynek fénye és nagyszerűsége, mint a császárkorban, most is odavonzza a világ népeit. Lassanként Róma lesz a világ legelső zarándokhelye; ekkor támad a máig is élő közmondás és vallomás: „Minden út Rómába vezet”, s ekkor szakad fel az ismeretlen költő lelkéből az elmúlhatatlan vallomás: „O, Roma nobilis, terrarum Domina!” Ó, felséges Róma, világ királynője!

AZ ARANYGYAPJÚ

„Háromszoros ércpáncél övezte a szívét annak a hajósnak, aki törékeny hajóján elsőnek merészkedett ki a rejtelmes messzi tengerekre” - így mondja Horatius, és így érezték a régiek, több ezer évvel mai időszámításunk előtt. Valóban bátorság kellett hozzá nekivágni a szörnyektől hemzsegő, alattomos csapdákat rejtegető zord tengernek, az óriásokkal, ember-evőkkel, szirénekkel és tündérekkel zsúfolt ismeretlen partoknak. Meg is csodálták a bátor hajóst, akinek sikerült elevenen visszatérnie a csodák ködében aranyló ismeretlen vizekről, és áhítattal hallgatták hajmeresztő kalandjait, meghökkentő és gyakran irigylésre méltó élményeit.

A messzeség nagy varázsló: költővé avatja a világjáró hajóst, s így lesz a tengerészből emberfölötti ember, hérosz, hihetetlen kalandok és élmények hőse. És így lesz kalandokból és élményekből mese, monda, regény: ismeretlen csillagok aranypora költészetté szépíti a valóságot, s ma már nem is látjuk a szörnyekkel, viharokkal, emberevőkkel küszködő hajóst, nem látjuk a vad hullámok hátán hánykolódó kezdetleges hajót, csak a hérosz sugárzik már szemünkbe az évezredek megszépítő messzeségéből, csak a mesék hőse fénylik fel a múltból, piros virágfüzéres hajók orrán, daliásan, ragyogón, amint kibukkan a csodák ködfüggönye mögül, valószínűtlenül kék színű tengerek tükrein.

A hajózás hőskorának adatait ősrégi mondák szövevényéből kell kibogoznunk. A gyermek még csak csodálja a karácsonyi aranydiót, amely - úgy hiszi -távoli boldog szigetek üzenetét hozza neki: de a felnőtt kegyetlenül feltöri az aranycsodát, és kihámozza belőle a valóságot. Most hát józan diótörőnkkel mi is felnyitjuk a hajósmesék aranydióját, és megnézzük: mi is a valóság a mondák ködfüggönyének költészete mögött.

Az aranygyapjú

Az egyik görög monda beszél a gonosz mostoháról, aki halálra gyötri Phrixoszt és Hellét, a két kis árvát; az édesanya látja szenvedésüket, s aranygyapjas kost küld nekik a túlvilágról, hogyazon meneküljenek. Útközben, a mai Hellészpontoszban, a kis Helle leesik a kosról, és a tengerbe fullad. Phrixosz megérkezik Kolkhiszba, a Fekete-tenger legtávolabbi keleti sarkába. Idővel a kos meghal, gyapját Árész isten

szentélyében helyezik el, és sárkány őrzi. A görögség a hős Iászón vezetésével hadi vállalkozást szervez, hegy visszaszerezze az aranygyapjút; a legnagyobb görög hősökkel el is indul az Argó hajón, legyőzi a tenger ezer veszélyét, és hősi kalandok után megérkezik Kolkhiszba. A kolkhiszi király leányának, Médeiának segítségével megöli a sárkányt, megszerzi az aranygyapjút, s újra nekivág a tengernek. Csábítják az emberevő szirének, fenyegeti Szkülla és Kharübdisz, de ő minden veszedelmet megáll, és a drága zsákmánnyal szerencsésen hazaérkezik, az Isztrosz, Eridanosz és Rhodanosz folyókon, a Szürtiszen és Kréta szigetén át Thesszáliába.

Ezt az aranydiót nem is nehéz feltörni, s talán első pillantásra felismerhetjük, mit is takargat itt a monda aranyfüggönye. Ezek a görög hajósok nyilván aranyért mentek keletre: az Ural aranyát akarták elhozni. A hajózás veszélyes volt, de az Argó hajó még az összecsapódó, hajókat összezúzó sziklaszorost is áttörte, a hérosz pedig megölte a tűzokádó sárkányt, vagyis jó kikötőhelyet talált ott, ahol a föld maga is lángot és tüzet lehelt: a kaukázusi petróleum- és gázforrások tüzeit. Persze, az arany nem volt olcsó: meg kellett küzdeni érte, és a bennszülött varázslók még bizonyos hókuszpókuszokkal tették rejtelmesebbé az üzletet. Médeia segítségével nemcsak az aranyat, hanem a varázslás tudományát is innen viszik Görögországba. És még ennél is jobban rátapintunk a monda valóságaira a hazatérés elbeszéléséből. Az Isztrosz folyó nem más, mint a Duna, az Eridanosz a Pó, a Rhodanosz pedig a Rhône: vagyis ezeken a folyókon át kellett a hősöknek visszatérniük Görögországba! Ez pedig annyit jelent, hogy a monda feldolgozói, tehát a kalandok későbbi átköltői, már olvastak bizonyos útleírásokat, tengerészkönyveket, mivel azonban a földrajz, mondjuk: „gyenge oldaluk” volt, összezavarták a tájakat, és lehetetlen utakon vezették hőseiket. Az egyik ilyen költő, Apollóniosz Rhodiosz, az i. e. III. században, még jobban elárulja magát: az Argonautákról írt eposzában a hajó vezetői már térképet használnak! Nyilvánvaló tehát, hogy az Argonauta-monda hajósmesékből szellemült költészetté, és az aranygyapjú meséje nem egyéb, mint az első nagyszabású görög kereskedelmi vállalkozás regényes felsallangozása mondai elemekkel.

Az átkozott arany

De éppígy leleplezhetjük a hős Héraklészt is, akit viszont nyugatra kényszeríttet a monda, hogy elhozza a Heszperiszek aranyalmáit. A Heszperiszek tündérek: csodálatos kertben őrzik az aranyalmákat. Ez a kert nyugaton van, Heszperosz, vagyis az alkony országában, s ez a nyugati ország egyre nyugatabbra tolódott, minél messzebbre tudtak hajózni. Heszperia előbb Itália volt, aztán Hispánia, vagyis Spanyolország, később a Kanári-szigetek, vagyis az ókor Boldogok Szigetei, végül pedig a tengeren túli ismeretlen földek. Hogy a monda aranyalmája a narancs-e vagy csakugyan az átkozott arany: az már mindegy; itt is csak az egyre messzebb merészkedő kereskedelmi hajózást öltöztette a monda a költészet aranyruhájába.

És keressük meg a valóságot a mondák nagy hajósa, a leleményes Odüsszeusz útja mögött.

Ha ilyen diótörős józansággal nézzük a görög mondák legdúsabb virágtenyészetét, a trójai háborút, ebben is hamarosan felfedezzük a valóság elemeit. Parisz, a trójai királyfi, elrabolja Görögországból Helené királyasszonyt, a világ legszebb asszonyát. Nos, Helené neve azonos a Szeléné görög szóval, ez pedig a Hold neve, s a Hold a fényesség, vagyis az arany, amelyet megint csak nyugatról visznek keletre, éppen úgy, mint az aranygyapjút. Megint csak el kell menni érte, hogy visszaszerezzék: íme, a kereskedelmi forgalom örök mondai szimbóluma, az arany vándorlása nyugatról keletre, keletről nyugatra. Bár meg kell jegyeznünk, a tetszetős feltevés nem bizonyítható. S mikor a görögök megszervezik a nemzeti vállalkozást, és elindulnak keletre, útjuk a tengeren csupa veszedelem, a szárazföldön csupa harc: meg kell küzdeni a nyílttengeri hajózás ezer veszélyével éppen úgy, mint a szárazföldi rablóbandákkal, amelyek a békés kereskedőket akkoriban az egész világon fenyegették. A trójai háborúban Görögország győz, nem nyers erővel, hanem fortéllyal, ésszel, szellemi fölénnyel: magához ragadja a kereskedelmi vezető szerepet a Földközi-tengeren.

Történelmi adatokból tudjuk, hogy a Földközi-tenger első hajósai Phoinikia, vagy ahogy mondani szokták: Fönícia lakosai voltak. A mondák bonyolult szövevényéből már nem tudjuk kielemezni: vajon a trójai győzelem valóban a phoinikiai tengeri vezető szerep bukását és a görög tengeri uralom kezdetét jelenti-e (hiszen a phoinikiai kereskedelem virágkora a trójai háború utáni századokra esik), de annyit bizonyosan kiolvashatunk belőle, hogy a görögök jól eltanulták a phoinikiai szírektől a hajózás tudományát. Nemcsak bátor, hanem kitűnő hajósok is voltak azok, akik legyűrték a Fekete-tenger és a Földközi-tenger veszélyeit és rémségeit, sőt az aranyalmáért

kimerészkedtek a szárazföldet körülölelő végtelen Atlanti-óceánra, vagyis az ókori Ókeanoszra is. Persze az úttörők mindenütt a phoinikiai hajósok voltak.

A világjáró Odüsszeusz

Hogy ezek a hajósok hol mindenütt járhattak, arról a világjáró Odüsszeusz kalandos útja tájékoztat bennünket. Ha Akhilleusz volt a Tróját vívó görög hadsereg kardja, Odüsszeusz ithakai király volt az esze. Leleményes és furfangos ember, a megtestesült görög ügyesség és találékonyság: nem az erő, hanem a szellem hőse. Szellemi fölényét nemcsak Trója elfoglalásában volt alkalma bebizonyítania, hanem tíz esztendeig tartó kalandos tengeri útján is. Ez az út valóságos regény. Trója elfoglalása után a hősök hazavonulnak, de már nem zárt kötelékben, hanem külön-külön. Mindnyájan megszenvedik a tengert, de senki jobban Odüsszeusznál: veszedelmes csatába bonyolódik a harckocsin küzdő kikón néppel, elkerül a mesés lótuszevőkhöz, megfordul az egyszemű óriások szigetén, ahol hat bajtársát megeszi Polüphémosz, eljut a szelek királyához, az emberevő laisztrügónokhoz, egy évig él a varázsló Kirké bűvöletében, megjárja az alvilágot, és találkozik az elesett hősök árnyaival, ellenáll a szirének csábításának, hat embere árán megszabadul a Szkülla és Kharübdisz örvényeiből, hajótörést szenved, és a tenger partra veti Szkheria szigetén, a phaiák nép földjén, miután sikerül megszabadulnia Kalüpszó tündér hálójából. Végül a derék phaiákok álomhajóján, mintegy kárpótlásul a tízévi hányattatásért, úgyszólván pillanatok alatt hazaér országába, Ithaka szigetére.

Ha Odüsszeusz útját valamiképpen helyhez akarjuk kötni, akkor a mese adatai alapján az utat így lehetne elképzelnünk: a hős elindul Trójából, partra száll Trákiában, és megküzd a kikónokkal, aztán délnek fordul, és eljut a lótuszevőkhöz, vagyis Egyiptomba, onnan a kődobáló Polüphémosz óriás földjére kerül, tehát nyilván Szicília szigetére, ahol az Aetna sziklákat dobál magából. A regényes útleírás egyéb eseményein is átdereng a valóság: a laisztrügónok ugyancsak emberevők és hajópusztítók, valahol messze kint az Ókeanoszban, tehát talán (persze figyelmeztetjük az olvasót: ez feltételezés!) északon, Izland szigetén, ahol szintén voltak működő vulkánok; a Szkülla nyilván valami borzalmas örvény, a Kharübdisz talán a kalózok szimbóluma; Atlasz leánya, Kalüpszó tündér valahol a Gibraltár körül lakhatott, a phaiákok pedig a Boldogok Szigetén: a Kanári-szigeteken, ahová ókori mondák a földi paradicsomot helyezték, vagy a Baleárokon vagy Korfu szigetén, ki tudja már? De vannak a homéroszi Odüsszeusz-eposznak olyan valóságelemei, amelyek segítenek föllebbenteni a mondák aranyfátyolát.

A valóságnak ilyen lehetőségét rejti az az adat, hogy Kalüpszó tündér Atlasz leánya, aki azÓkeanosz bejáratánál lakik egy kincses szigeten. Atlasz szigetén vagyis Atlantiszon; ez a sziget görögül Ibéria, latinul

Hispánia; Atlasz az ég tartóoszlopa, a felhőkbe burkolt óriás hegység; Kalüpszó, a rejtett sziget, a búvóhely: a felhőkbe burkolt nyugati messzeség. Nyilvánvaló, hogy az eposz szerzője felhasználta a phoinikiai hajózás írott emlékeit: bármily mesésen hangzik egyegy kaland, ott lappanganak benne a tengerészeti útleírások adatai. Nem feltűnő-e, hogy Kalüpszó tündér, mikor útjára bocsátja Odüsszeuszt, ezt az utasítást adja neki: úgy kormányozza hajóját, hogy a Göncölszekér mindig bal felől legyen? Íme, a phoinikiai tengerészkönyvek egy kézzelfogható adata az Odüsszeiában!

Mondák és hajóskönyvek

Feltűnő és kétségtelenül keleti eredetű a hetes szám nagy szerepe az Odüsszeiában, de még érdekesebb, hogy megvannak benne a szír hajózási technikának felismerhető nyomai is. Az Odüsszeia hajósai rendszerint este indulnak útra, mert napnyugta után három-négy órás csend uralkodik a tengeren, viszont a szárazföld felől szél támad, kiviszi a hajót a tengerre, és hajnalig vitorlázhatnak, nem kell evezni. Odüsszeusz hétszer alkalmazza ezt a módszert, amelyen felismerhető, a phoinikiai hajóskönyvek utasítása. Ugyancsak a phoinikiai hajózás módszereit árulják el az odüsszeuszi hajózás egyéb mesterségbeli fogásai: a hajósok hegyfoktól hegyfokig hajóznak; csak ott vetnek horgonyt, ahonnan könnyű kifutni, mert irtóznak minden veszedelemtől, az apálytól, a fogságtól, az emberevőktől. Ezért legszívesebben apró, lakatlan, erdős szigeten kötnek ki, ahol van magaslat is, ahonnan kikémlelhetnek a tengerre és a szigetre, s ahol van barlang, miért éjjelente barlangba húzódnak, értékes rakományukat is beviszik, tüzet gyújtanak odabent, s ha vannak is rosszindulatú lakosai a szigetnek, nem láthatják meg őket. Ahol barlang van, ott van édesvíz is, és ez a legfontosabb minden hajósnak. Odüsszeusz és az Odüsszeia hajósai pontosan követik ezeket az utasításokat.

Az pedig, hogy ilyen hajóskönyvek csakugyan voltak, nem találgatás, hanem valóság: a karthágói Hanno és a phoinikiai Himilco tengerészkönyvei valóságos útleírások és útikalauzok voltak, s nyilván csak utódai régebbi tengerészkönyveknek. Odüsszeusz útja mégsem útleírás, hanem csak értékesíti ezeknek a könyveknek az adatait. A phoinikiai útikönyvek általában túlozták a tengeri utazás veszélyeit, azzal a rejtett célzattal, hogy más népeket elriasszanak a zsírosán jövedelmező hajózástól. Nos, a görögök nem ijedtek meg, bátran nekivágtak az idegen földek és vizek rémségeinek, elhozták az aranyat, a kereskedelem hasznát mindenhonnan, ahová csak eljutottak, de másfelől a phoinikiai rideg valóságot bevonták a görögmesefantázia aranyfüstjével. Így lett regényhőssé Odüsszeusz, a trójai hérosz, a merész hajós, a vállalkozó kedvű és leleményes görög kereskedő.

És a bolyongó Odüsszeusz késői irodalmi utódja, a kegyes Aeneas, ugyancsak ősi útleírások valóságain érlelődött és szellemült át regényhőssé. A győztes görög nyugatra viszi Trója kincseit, és íme, a legyőzött trójai hős is nyugatnak veszi útját: arrafelé mutatnak az ősi útikönyvek, arrafelé vannak arannyal kecsegtető útjai a kereskedelemnek. Aeneas is bekalandozza a Földközi-tengert, megjárja Trákia, Délosz, Épeirosz, Latium partjait - a józanabb római költő nem meri kivinni a mesés Ókeanoszra! -, és majdnem megragad Karthágóban, a phoinikiai Kalüpszó, Didó királynő karjai között. De nem maradhat, mondja Vergilius, az Aeneas költője, neki útja van: Trója isteneit s mindenekfelett a hontalan Venust viszi új hazába. Aeneas útja, a római költő tálalásában, talán az Aphrodité-kultusz nyugati elterjedését példázza, de az az adat, hogy Aeneas éppen Karthágóban bonyolódik legszebb kalandjába, félreismerhetetlenül mutatja a pún és phoinikiai hajóshagyománynak - Vergiliusnál talán már kissé elhomályosodott - hatását a költészetre.

Messzi évezredek ködéből így bontakozik ki a tengerjáró hősök alakja, így foszlik le kalandjaikról az aranyfüst, így fedezzük fel a mondák futórózsáinak szövevényében az emberi civilizáció őskori héroszainak roppant erőfeszítéseit. És az is az emberi szellem diadala, ahogy a görög költő képzelete megszépítette a vakmerő hajósok valóságos kalandjait.

KOLUMBUS ŐSEI

Jó kétezer évvel ezelőtt történt.

Tombolt a vihar, tépte a gabonával megrakott hajók láncait a szicíliai kikötőben, tisztek és matrózok reszkettek, s hiába ordítozott a kapitány, nem akartak elindulni ebben az istenítéletben. Ekkor Pompeius, a hadvezér (i. e. 106-48), felment a parancsnoki hídra - tudta, hogy a gabonának harmadnapra Rómába kell érkeznie -, és rárivallt a gyáva tengerészekre:
„Navigare necesse est, vivere non est necesse!” Hajózni muszáj, élni nem muszáj!

És a flotta elindult.

Ötventonnás óceánjárók

Igen, mert a földközi-tengeri népeknek a hajózás jelentette az életet. Ezért őrizték Rómában kegyelettel még az i. sz. VI. században is azt az ősi kis hajót, amelyet a legenda Aeneas hajójának tartott. Szimbóluma volt ez a hajó Róma eredetének, hatalmának, a birodalom vérkeringésének, lüktető életének. A mai ember megborzong arra a gondolatra, hogy ilyen törékeny kis alkotmányokon vágtak neki a vakmerő régi hajósok ismeretlen tengereknek, távoli rejtelmes vizeknek. A mai ember úszó felhőkarcolókon járja az óceánokat, és egyáltalán nem csodálkozik az 50 000 tonnás hajóóriásokon; az ókori „óceánjárók” - Neptunusra! szégyellem kimondani - általában ötventonnások voltak. Az ókor elképesztő csodája volt az a luxusóceánjáró, amelyet Hiero, Szürakúszai tirannusa építtetett az i. e. III. században: volt ezen a hajón hatvan szoba és terem, könyvtár, tornacsarnok, fürdő, kert, konyha. Megmaradt rakományának jegyzéke; ebből kiszámították, hogy 4000 tonnás volt, s négyezer evezős rabszolga hajtotta. Ne felejtsük el: ennek az úszó palotának Alexandreia volt a neve.

De ez csak kivétel volt, egyszeri csoda. Az ókori hajók tonnatartalmának felső határa száz volt: ennél nagyobb hajó ritkaság. Valóban az emberi művelődés hősei voltak azok a vakmerő hajósok, akik ilyen törékeny alkotmányokon elindultak - felfedezni a világot, ókori Kolumbusok.

Ezek a hős világjárók jobban érdekelnek bennünket, s nem azok a

tudós földrajzírók, akik csak csínján utazgattak, mint a híres Sztrabón, Augustus császár korában, vagy a nagyszerű csillagász és térképszerkesztő Claudius Ptolemaeus, az i. sz. III. században. Értékes és tudós könyveik mégiscsak a „Kolumbusok” feljegyzéseiben és jelentéseiben gyökeredznek. Ők már józanabb és felvilágosodottabb kor gyermekei voltak, és kihámozták a mesék aranyhéjából a kézzelfogható valóságot, de néhány száz évvel előttük még a földi paradicsomról meséltek az andalúziai hajósok, akik a Kanári-szigeteket, a Boldogok Szigeteit fölfedezték. Egy kisázsiai hajós mesélte Pauszaniasznak, az első görög Baedeker szerzőjének, hogy egyszer ismeretlen szigetre vetődött odakint az Ókeanoszon: a szigeten szatírok laktak, vörhenyes, hosszú farkú,néma emberek… Íme, az első majmok a görög utazási irodalomban.

Az istenek tüzes szekere

Az első Kolumbus, aki igazán szépen tudott mesélni, a görög Hekataiosz volt, az i. e. VI.században. „Utazás a föld körül” címen két könyvet írt Európáról, Ázsiáról és Afrikáról. Méghoméroszi szemmel nézi a világot: a földet tányérnak képzeli, amelyet körülölel az Ókeanosz, abból ered az egyiptomi Nílus és a fekete-tengeri Phaszisz. Népekről és szokásaikról feljegyzett meséi tovább élnek Hérodotosznál, és tovább él híres megállapítása is: „Egyiptom a Nílus ajándéka.” Könyveihez részletes térképet csatolt; ez korszakos újítás volt akkoriban; előtte alig néhány évtizeddel Anaximandrosz, a filozófus rajzolt térképet, és ugyanabban az időben Arisztagorasz, a kisázsiai Milétosz uralkodója, ércbe vésett világtérképet vitt Spártába egy diplomáciai tárgyalásra.

Az ismeretlen Afrika ókori felfedezője a karthágói Hanno. Kereken 2500 évvel ezelőtt írta meg pun nyelven Afrika nyugati partjain tett útját, és könyvét a karthágói Kronosz-templom kincstárában helyezte letétbe. Kalandos hajózás után eljutott a Zöld-fok mellett a Sierra Leone partjáig, ahol kétszer is halálra rémítették az éjjeli erdő- és préritüzek. Kikötött egy kis szigeten, szemben a parttal, de bizony nappal csak erdőt és hegyet látott, s éjjelenként egyre megismétlődött a tüzek lobogása s hozzá sípok, dobok fülsiketítő zenéje és emberi hangok pokoli zűrzavara. Íme, a karthágói Hanno talán az első fehér ember volt, aki hallotta a négerek tam-tamját, s látta éjjeli tüzeiket, és megrémült vallási szertartásaik különös hangzavarától. Szedte is a sátorfáját, vagyis gyorsan továbbhajózott, és a Pálma-fok mellett eljutott az Elefántcsontpartra, majd a Niger torkolatán túl a Kamerun hegységig. Éjjel ért oda, és megint tüzeket és lángokat látott, égig érő lángokat a fekete afrikai éjszakában. Azt mondta: „Ez az istenek tüzes szekere” -pedig csak a 4000 méternél is magasabb Kamerun-hegyet látta.

Ilyen élményekből burjánzanak a mesék: Afrika néma ország, valósággal halott világ; nappal titokzatos csend borzong a partokon, kopár és zord hegyek merednek ki az óceánból, csak a szárazföld belseje felé tarkállanak árnyas erdők, soha nem látott furcsa gyümölcsökkel; hallgatnak a partok, és a hajós néma áhítattal bámulja a felhőket átszúró, holdig érő óriás hegyeket. Éjjel aztán hajrá! kigyulladnak a rejtelmes tüzek a sziklák oldalában, sípok és dobok vad zenéje riasztja az éjszakát, s táncoló szatírok és pánok suhannak sűrű rajokban, láthatatlanul... Megint csak a négerek.

Három vadnő

A legsötétebb Afrika mindig izgatta a hajósok és az olvasók képzeletét, de a vakmerő Hannónak kevés utóda akadt. Plinius, a természettudós, szemükre veti a római helytartóknak, hogy nem merik kikutatni az Atlasz hegység rejtelmeit, hanem mindenféle mendemondákat jelentenek Rómába. Szinte egyedülálló kivétel Suetonius Paulinus hadvezér, aki i. sz. 41-ben felkutatta az örök hóval borított Atlaszt, átkelt a mögötte terpeszkedő homoksivatagon, amely az embertelen hőség miatt még télen is lakhatatlan, és talán a Niger folyó nagy kanyarulatát, a mai Timbuktut is elérte. Ezen a tájon, meséli, sok az erdő, az elefánt, a kígyó, s az emberek nyers húst esznek. De már ezek közé nem merészkedett el, pedig nem volt gyáva ember, hiszen Tacitus írja róla, hogy a messze északon elhajózott egészen Mona, a mai Man szigetéig. Ami Paulinus további pályafutását illeti, a kiváló hadvezér 59-ben Britannia prokonzula lett; legyőzte Bondicca

királynőt, de Nero gyanakodni kezdett rá, és visszarendelte.

Huszonkét évvel később Cornelius Balbus a mai Tripoli városától délre előnyomult a Szaharáig, felfedezte a trogloditákat, elfoglalta Fezzant, az akkori Phasania tartományt, Cydamust, a mai Gadamest, és számos törzset meghódított. Római mérföldkövek és síremlékek igazolják, hogy milyen élénk volt itt a karavánforgalom, a III. légió védelme alatt. Itt volt akkoriban a híres Garama városa: innen indultak az expedíciók déli irányában; innen jutott el Septimius Flaccus három hónap alatt az etiópokhoz, Julius Maternus pedig, az egyik bennszülött törzsfő kíséretében, négy hónap alatt Agüszimbába, vagyis a mai Csád-tó környékére, ahol - mint mondja - a rinoceroszok gyülekeznek.

Kézzelfogható emléke is volt az ókorban a sok hajósmesének: a bátor Hanno Afrika nyugati partján három, talpig szőrös vad nőt látott meg, le is nyilazta mind a hármat, és megnyúzta; bőrüket a karthágói Asztarté-templomban függesztették ki, s ott is voltak egészen a város pusztulásáig. Pliniustól is tudjuk, hogy Hanno tolmácsai ezeket a furcsa vadakat gorilláknak nevezték.

A Nagy Sándor-romantika

Ázsia felfedezése Nagy Sándor nevéhez fűződik. Miközben a világhódító macedón sereget győzelemről győzelemre vezette, ismeretlen országokat tárt fel, Kisázsián, Mezopotámián átvonult, elfoglalta a perzsa birodalom legnagyobb városait, Babilont, Susát, Perszepoliszt, eljutott a Kaspi-tengerig, megszervezte a közlekedést, és a mesés Indiába is eljutott: a 327-ihadjáratakor mélyen benyomult Északnyugat-Indiába, seregével az Indus mentén vonult le a tengerig. Egyik hadvezére, Patroklész, leírta a Kaspi-tenger országait, a kisázsiai Szkülax a Vörös-tenger partjait hajózta végig, de a vezérkari naplókon és hiteles leírásokon túl már ekkor kivirágzik a Nagy Sándor-romantika is. Oneszikritosz, az indiai expedíció egyik tisztje, regényhőssé tette királyát, elvitte Indiába, összehozta a „meztelen szofistákkal”, vagyis a brahmánokkal, és rengeteg kalandot költött köréje. A fiatal uralkodó tüneményes pályája, káprázatos hadvezéri sikereinek sorozata, Ezeregyéjszakába illő lakodalma előbb Roxanéval, egy baktriai fejedelem leányával, majd Sztateirával, III. Dareiosz király leányával, fiatal halála: valóságos regény. Az a hatalmas mondakincs és regényirodalom, amelynek Nagy Sándor a hőse egészen az újkorig, nemcsak a nagy király történelmi tetteiben gyökeredzik, hanem a világjárók, úttörők és felfedezők elbeszéléseiben is.

Indiáról az első görög könyvet Ktesziasz írta, az i. e. IV. század elején, talán 387 körül. Katonaorvos volt, perzsa fogságba esett, és mint hadifogoly tizenhét évet töltött Artaxerxész király udvarában. Egyik könyve leírja föld körüli utazását (amelyet javarészt dolgozószobájában tett meg), a másikban India föld-és néprajzát ismerteti, kellemesen, kedvesen, érdekesen, szemléltetőn, csak az a baja, hogy mint afféle udvari ember, minden mendemondát felszippantott, minden hazugságot készpénznek vett, minden mesét hitelesnek fogadott el. Könyvei tele vannak elképesztő adatokkal, hajmeresztő hazugságokkal, színes anekdotákkal ésromantikus novellákkal. Óriási könyvsiker volt minden írása: könyveit egy Pamphila nevű tudós hölgy Nero korában, az i. sz. I. században latinra fordította. Főképpen indiai útleírása volt népszerű: az ókor „dzsungel könyve” ez; és bár csak kivonatosan maradt ránk, India csodáit, fülledt

dzsungeljeit még így is Kiplinghez méltó mesteri tollal varázsolja elénk.

Pütheasz, az ókor Kolumbusa

Hanno mellett az ókor legbátrabb Kolumbusa és legsikeresebb felfedezője Pütheasz. Szülővárosából, Massiliából (Marseille), Nagy Sándor idejében, körülbelül olyan külsőségek közt indult felfedező útjára, mint jó ezernyolcszáz évvel utána Kolumbus. Az ismeretlen Északot akarta felfedezni; megállapítani, hogy meddig terjed a szárazföld, s milyen népek lakják. Elhajózott Spanyolország és Franciaország partjai mellett, s eljutott a mai Shetland-és Orkney-szigetekig. A régiek hiedelmében ez volt a világ vége, az „ultima Thulé”, ahová Pütheasz előtt csak a fantázia merészkedett, és még ötszáz év múlva is csak a regényhősök jutottak el eddig, akiket a regényíró Antonius Diogenész (i. sz. II. sz.) mesés kalandokbabonyolít, hogy hihetetlen élményeiket a ködös Észak legendás messzeségébe ágyazza. Az i. sz.
IV. században élt Avienus latin költeményéből eléggé részletesen ismerjük Pütheasz útleírását. Ha hihetünk a költőnek, akkor a vakmerő felfedező eljutott Izland szigetére is, és elsőnek állapította meg az Északi-sarkkör határait, elsőnek figyelte meg az óceán időjárási és tengerviszonyait. S hogy könyve minden tudományossága mellett is sok mesés adatot tartalmazott, arra hiteles tanúnk az i. sz. II. században élt Aelius Ariszteidész, aki azt mondja róla, hogy édes szavú író, de nemcsak tudós, hanem költő is. De költő ide, költő oda: bizonyos, hogy Pütheasz felfedező útját a kereskedő-világváros, Massilia érdekei sugallták. Valószínűleg az Északi-tengerbe vezető utat kereste; azt kutatta, hogyan lehetne tengeri úton eljutni a borostyántengerhez, amelyet csak fáradságos és veszélyes szárazföldi úton, a barbárok földjén keresztül tudtak még később is megközelíteni.

És ha már az óceán vizeit járták az ókor bátor hajósai, fölmerül a kérdés: vajon eljutottak-e valaha is a tengeren túlra, a világ másik felére, Amerikába? Ezek a tengerészek már nem tányér alakúnak képzelték a földet: az i. e. IV. századtól fogva, a Püthagorasz-iskola tanítása alapján, meg voltak győződve róla, hogy a föld gömb alakú. Sejtették-e, hogy a földgömb másik felén is laknak emberek, s egyáltalán: hogy vannak-e földek? Seneca egyik levelében „antipodes”nek, vagyis „ellenlábasoknak” nevezi azokat az embereket, akik éjjel dorbézolnak, s a nappalt átalusszák - amiből nyilvánvaló, hogy az „átellenes” világot a mi világunk pontos ellentétének képzelték, vagyis úgy gondolták, hogy mikor nálunk nappal van, ott éjszaka.

Seneca Nero korában élt; filozófus volt és író: írt drámákat is, de különösen érdekelte a természettudomány. Nem csoda hát, hogy nagy természettudományi művében ezt mondja:
„Eljön az idő, mikor utódaink csodálkozni fognak, hogy egészen nyilvánvaló dolgokat nem tudtunk.” Igen, ő költő volt, és megsejtett sok mindent, amit a tudósok nem mernek kimondani. „Medea” című tragédiájában így önti versbe legcsodálatosabb sejtelmét: „Távoli időkben jönnek majd századok, amikor kitágulnak az óceán határai, óriási földrész tárul fel, és már nem Thulé lesz a világ vége!”

Íme, a messzi évezredek ködéből, a latin tragédia zengő verseiből így bukkan fel az új világ: Amerika.

A BIRODALOM VÉRKERINGÉSE

Odüsszeuszról, a világjárók őséről mondja Homérosz, hogy sokféle emberek városait látta és erkölcseit ismerte meg. Egy francia tudós az Odüsszeia kalandjait úgy magyarázza, hogy bennük régi föníciai útleírások nyomait fedezhetjük fel. A föníciai hajósnép csakugyan elkalandozott vad és ismeretlen vidékekre is, és mivel a messze járt emberek ősidők óta nagyokat szoktak hazudni, ők is fantasztikus mesékben számoltak be vakmerő útjaikról Ezeket az útleírásokat csúfolja ki a nagyszerű Lukianosz (i. sz. 120-180) „Igaz történet” című parodisztikus útleírásában.

Soha az ókorban olyan kitűnő alkalom nem nyílt a világlátásra, mint a római császárság korában, mikor az óriási birodalom minden zegét-zugát a legkitűnőbb úthálózat kötötte össze egymással. Nem egy római út és híd még ma is használatban van. Az utakat mindenütt feliratos mérföldkövek szegélyezték.

A nagyszerű római úthálózat elnyúlt Britanniáig, Dániáig, Svédország déli csúcsáig, az Északitengerig, a Duna mentén - amelyen Traianus pompás hidat veretett -, egészen a Feketetengerig, Bizáncon át Kisázsia mélyéig; Egyiptomban egészen Etiópiáig, aztán végig Észak-Afrikán be a Szaharáig, s nyugatra egészen az Atlasz hegységig. Görögország és általában a Balkán félsziget talán még ma sincs oly pompásan ellátva utakkal, mint volt a rómaiak korában.

Megvoltak tehát az utazás feltételei: a jó utak, a kitűnő szárazföldi és tengeri csatlakozások. Megvoltak az útmutatók, a Baedekerek is, amelyeket akkoriban itinerariumoknak neveztek, sőt képes útmutatók is voltak, amelyek a hadseregben a mai katonai térképet pótolták. Az itinerariumok eredetileg csak az utak jegyzékét, a távolságokat s az összeköttetéseket közölték, később mitológiai, történelmi és természettudományi érdekességekre is felhívták az utazók figyelmét.

Állami posta

Az óriási birodalom igazgatása óriási futárszolgálatot tett szükségessé, amelyet a császári posta bonyolított le. Az állomások, amelyeken fogatokat váltottak, körülbelül 36 km-re voltak egymástól. Ennek a postának az élén, amely lovas-, gyorskocsi-és teherszolgálatot bonyolított le, császári postaigazgatók állottak, akiknek Ostiában gyorshajók is álltak rendelkezésükre. Magánosok, csak felsőbb

engedéllyel használhatták az állami postajáratokat.

A magánosok levelezését és csomagforgalmát vagy saját futárjaik, vagy a bérkocsisok bonyolították le, akik céhekbe tömörültek, s forgalmasabb gócpontokon lovakat, öszvéreket s fogatokat tartottak az utasok rendelkezésére. Bármily kezdetleges volt is ennek a közlekedésnek a szervezete, ezek a delizsánszok mégis rendkívül élénk forgalmat bonyolítottak le. Természetesen nem tudták utolérni az állami posta gyorsaságát, hiszen az utasok az éjszakát rendesen fogadóban töltötték, míg az állami futárok éjjel-nappal úton voltak. A rengeteg idevágó ókori adatból elég annyit megemlítenünk, hogy az állami posta átlagos sebessége óránként 15 km volt, míg magános utasok átlagban négyszerte lassabban utaztak. Tengeri utazáson hét tengeri mérföld volt az átlagos óránkénti sebesség.

Fényűző utazások

Tehetős emberek a maguk kocsiján utaztak, mégpedig meglehetős kényelemmel és pompával. Nero mindig ezer kocsival utazott, melyeket ezüstparókás öszvérek húztak; a kocsik előtt vörös ruhás fullajtárok nyargaltak, a kocsikon magával vitte egész udvartartását; felesége, Poppaea, arannyal patkoltatta a lovait, és ötszáz nőstényszamarat vitt magával, hogy mindennap szamártejben füródhessen. Egykorú leírásokból tudjuk, hogy az úti fényűzés gazdag emberekre valósággal kötelező volt. Rengeteg szolgát vittek magukkal, drága takarókat, szőnyegeket, párnákat, arany és ezüstedényeket, kristályokat: a lovak szerszáma vagyonokat ért. Egyszer a milliomos Senecának az a bolond gondolata támadt, hogy afféle sztoikus kirándulást rendez: barátjával, Caesonius Maximusszal kocsin mentek, nem vittek magukkal semmit, kísérő szolgát is csak egy kocsira valót; kint a szabadban egyszerű pokrócra hevertek, szerény ebédet ettek, Seneca a benyomásait jegyezgette fel az írótáblájára; így töltöttek két boldog napot. Történt azonban, hogy valami előkelő utas vonult el mellettük hatalmas és ragyogó kíséretével: Seneca bevallja, hogy parasztkocsijával és mezítlábas kocsisával szeretett volna a föld alá bújni szégyenletében.

A nagyurak utazókocsijai úgyszólván modern kényelemmel voltak berendezve. Plinius, a természettudós, íróasztalt szereltetett az utazókocsijába, s útközben is diktált a gyorsírójának. Claudius császár játékasztalt szereltetett fel, s útközben is kockázott barátaival. Számos utazókocsi fel volt szerelve a Hérón-féle útmérő automatával, a mai taxaméternek ezzel a tökéletes ókori másával. Szabályszerű ággyal felszerelt hálókocsik is voltak.

Vámosok és rablók

A vámosokat akkor is csakúgy szerették az utasok, mint ma. A vámőröknek kötelességük volt 2,5 százalék vámot szedni minden olyan tárgy után, ami nem okvetlenül szükséges az utazáshoz; joguk volt az utasok poggyászát átkutatni, a be nem vallott vámköteles dolgokat elkobozni, csak a nőket nem volt szabad megmotozniuk. A katonák, mint ma a diplomaták, vámmentességet élveztek, természetes tehát, hogy ők űzték legélénkebben a csempészetet. A közutálatnak Plutarkhosz adott hangot: „Dühös vagyok a vámosokra, mert összevissza turkálják az ember poggyászát.” Semmi sem új a nap alatt.

Másik, mégpedig komolyabb kellemetlensége volt az ókori utazásnak a rengeteg rabló, akik bizonyos utakon, főképp a határokon,

rendszeresen fosztogatták az utasokat. Legtöbb helyen állandó katonai őrséget tartott az állam, ez azonban hatástalannak bizonyult. Volt hírhedt rabló, például bizonyos Laureolus, aki éveken keresztül rettegésben tartotta az utasokat; akár hadsereget is küldhettek ellene, minden hiábavaló volt; a nép rejtegette, pártolta; romantikus története sok vonásban a magyar betyárvilágra emlékeztet. Végre is árulás révén került kézre. Vadállatokkal tépették szét az amfiteátrumban.

Fogadó természetesen volt bőven az utak mentén, valamennyit feltűnő cégér jelezte: a kakashoz, a kígyóhoz, a daruhoz, a nagy sashoz, a kocsikerékhez, s nem hiányoztak róluk a hívogató-csábító feliratok sem. Mégis az utas, hacsak tehette, elkerülte ezeket az útszéli fogadókat, s inkább rendes szállóban szállt meg valamelyik városban. A kocsmárosoknak nagyon rossz hírük volt: csalnak, zsarolnak, vizezik a bort, néha emberhúst tálalnak fel, a kocsmárosnék meg általában boszorkányok.

Szerettek az ismert világban utazgatni, felfedező útra nemigen volt kedvük. Hispániái hajósok hiába magasztalták Sertorius előtt Madeira gyönyörűségeit, hívei nem engedték, hogy odautazzék. A Kanári-szigeteken járt valaha egy Statius Sebosus nevű római, mint ahogy a mesés Atlasz hegységen is átmerészkedett Suetonius Paulinus, a hadvezér, de az utazókat csak a jól ismert és lakott helyek érdekelték. A légiók Afrikában körülbelül a Csád-tó környékéig is eljutottak, mint azt az utak mérföldkövei jelzik; a Nero-féle expedíció, amelynek a Nílus forrásait kellett felkutatni, eljutott a mai sír-, medián-, ellab- és barri-négerekig, és rengeteg fantasztikus mesével, de annál kevesebb tudományos eredménnyel tért haza.

Filozófusok és kereskedők

Utazásaik iránya főképp a Kelet és Dél volt, szóval a birodalom legcivilizáltabb részei. És ugyan kik utaztak? Vajon csak a kéjutazók? Úgyszólván minden szabad ember utazott. A tudomány terjesztésének egyik legfőbb módja a vándorlás volt; némelyik filozófus egész életét úton töltötte, részben azért, hogy tanítson, részben, hogy idegen tudósokkal és tanításokkal megismerkedjék. Általános szokás volt, hogy az ifjúság tanulmányait külföldi főiskolákon egészítette ki. Athénben és Rómában államilag fizetett tanárok működtek a főiskolákon, s így ezek valósággal olyan intézmények voltak, mint a mai egyetemek. Híres orvosok gyakran vándorútra keltek, hogy új gyógyító eljárásukat a világgal megismertessék. Nem szabad felednünk, hogy még nem volt könyvnyomtatás, és a tudományos könyveknek másolatokban való terjesztése sem volt könnyű, és semmi esetre sem volt olyan hatásos, mint a szóbeli előadás és -orvosoknál -a személyes gyógyítás. Sokat vándoroltak a színészek is, akik egyesülésekbe tömörülten hol itt, hol ott léptek fel az ünnepeken, mivel az antik világban egyegy helyen évente csak egyszer vagy kétszer volt színielőadás. Atléták, versenykocsisok, pantomimek, bohócok, bűvészek, kötéltáncosok, népénekesek az egész ismert világból összecsődültek egy-egy helyen, ahol éppen ünnepi játékok vagy versenyek voltak, például az olümpiai, püthói vagy iszthmoszi játékokon.

És ne feledjük el a kereskedőket. Az ókori kereskedő nem sürgönyözhetett, nem telefonálhatott, nem is tudakozódhatott olyan könnyen, mint a mai: neki személyesen kellett üzleti összeköttetéseit megszerveznie, bevásárlásait elintéznie, bizonyos területeket a kereskedelmi forgalom számára hozzáférhetővé tenni. Elmondhatjuk, hogy e kereskedők voltak az ókor legbátrabb és legvállalkozóbb szellemű utasai. Hippalosz egyiptomi kereskedő i. e. 117-ben vagy 116-ban megjárta Indiát; oda-vissza hat hónapig tartott az útja. Sztrabón írja (i. e. 64-19), hogy a vörös-tengeri Müosz Hormoszból százhúsz kereskedőhajó járt Indiába. Az ókori indiai kereskedelem, fontos bizonyítékai az Indiában és Ceylon szigetén talált római pénzek. A rómaiak indiai emlékei ma már nemcsak pénzleletek; az utóbbi időben Arikameduban egész római kereskedőtelepet tártak fel. Ezekből az adatokból és egyes földrajzi írók tudósításaiból derült ki, hogy a római kereskedők Tonkint és Kínát is járták. Plinius és Sztrabón szerint a római kereskedőknek százharminc tolmácsra volt szükségük, hogy megértessék magukat.

Horatius és Seneca emlegeti, hogy a nyereséghajhászás ellenállhatatlan erővel hajtja a kereskedőket még télen is, fagyban és

viharban, messze vidékek felé. Hogy mennyire igazuk volt, mi sem bizonyítja jobban, mint egy Flavius Zeuxisz nevű kereskedő sírfelirata. Ez a fáradhatatlan üzletember a phrügiai Hierapoliszból (romja a mai Tambuk-Kalessi mellett) nem kevesebb, mint hetvenkétszer tette meg az utat Itáliába. Fűtött expresszvonat puha hálókocsijában vagy luxushajón és repülőgépen ma már valósággal élvezet az ilyen üzleti út, de bizony „szegény” Flavius Zeuxisznak alaposan meg kellett szenvednie a millióiért. Mohóságát (vagy „kitűnő gazdasági érzékét”?) mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy hetvenkétszer vállalta ezeket a szenvedéseket.

MARE NOSTRUM

Mara Nostrum -a mi tengerünk: így nevezték a Földközi-tengert a görögök és a rómaiak akkor, amikor urai voltak ennek a véghetetlen víznek, amelynek partjain a világ művelődése kicsírázott. Az öreg Hérodotosz görögnek mondja, Caesar és Sallustius már a büszke Nostrum Mara kifejezéssel nevezi meg, s valószínű, hogy uralmuk idején az etruszkok és karthágóiak is a magukénak nevezték. Mert nem Róma volt első ura a Földközi-tengernek; mikor föníciai és görög hajók merészen hasították a sokszor veszedelmes tenger vizét, Róma még csak kis pásztorváros volt a hét halmon és a völgyekben.

A mai ember el nem képzelheti, hogy az ókoriak, tőlünk mintegy 2500 évnyi messzeségben, milyen jól ismerték már a Földközi-tengert. Természetesen a kereskedők voltak az elsők, akik nekivágtak a bizonytalan víznek: hajtotta őket az átkozott aranyéhség, az auri sacra fames, és bizony igaza van Horatiusnak, mikor azt mondja, hogy háromszoros ércpáncél övezte annak szívét, aki elsőnek merészkedett a tengerre. Pütheasz massiliai utazó és földrajztudós az i. e.
IV. században már tudományos leírást adott a Földközi-tengerről, sőt az óceánról is. Jó száz évvel előbb jelent meg a karthágói Hanno pun nyelvű útleírása; ez az utazó Gadestől, helyesebben a gadesi tengerszorostól, vagyis a mai Gibraltártól egészen Szíriáig bejárta a Földközi-tengert, sőt a Gibraltáron túl a Zöld-fok és a Sierra Leone tájait is elérte. Bizonyos, hogy ezek az útleírások nem irodalmi célokat szolgáltak, hanem kereskedők számára készültek útikalauzul. Maguk a rómaiak nem ezekből a könyvekből ismerték meg a tengert. Mint említettük már: ők a földet művelték és pásztorkodtak, és történelmük első évszázadában belenyugodtak, hogy Itália ura, a hatalmas Etruria, ellátja őket mindennel. Az alapítók és őslakosok nyomorúságos csónakokon járták a Tiberist és a tengerpartot, mert lassanként a halászatra is rákaptak. A római tengerészet csírája ez: így ismerték meg saját partjaikat, így fejlődött ki a belső vándorlás és ezzel a kereskedelem.

Navigare necesse est

„Navigare necesse est, vivere non est necesse” - Hajózni muszáj, élni nem muszáj -mondta Pompeius a tengerészeknek, akik viharban nem akartak indulni. Lassanként Róma őslakói is rájöttek erre az igazságra, bár akkor még senki sem mondta ki. Az i. e. VII. századtól fogva,

mióta Róma megvetette lábát Latium dombjain, egyre világosabban bebizonyosodott, hogy Itáliának csak az lehet tartósan ura, aki ura a tengernek is. Az idők folyamán három hatalom tartotta birtokában a Földközi-tengert: Görögország, Etruria, Karthágó.

A görög tengeri hatalom itáliai hordozói elsősorban a phókaiaiak voltak, ők alapították meg az első gyarmatokat Szicíliában és Itáliában. Egyébként a nyugati görög gyarmatosítás úttörői nemcsak a phókaiaiak, hanem még előttük a khalkisziek és korinthosziak voltak. Szívós küzdelem indult meg a tenger birtokáért, s i. e. 474-ben Etruria súlyos vereséget szenved Cumae mellett; a görögök kerekednek felül; a vereség következménye itáliai birodalmuk összeomlása. A tengerjáró görög nép, amely a homéroszi hősök óta korlátlan ura volt a Földközi-tengernek, most a tenger nyugati felében is megveti lábát: Szürakúszai a görög hatalom nyugati támaszpontja lesz. Innen kezdve Szürakúszai tirannusai ádáz harcokat vívnak versenytársaikkal, a karthágóiakkal. Miután Etruria kiesett, csak Görögország és az egyre erősödő Karthágó maradt a porondon.

Róma pompásan készült történelmi feladatára. Megvolt benne mindenekelőtt minden hadierény; bátor volt és jól szervezett, tudott harcolni a szárazföldön - s az ókori tengerészetben rendkívül fontos volt a személyes bátorság, hiszen a tengeren is javarészt szárazföldi módszerekkel harcoltak. De megvolt Rómának az ereje is, hogy a legyőzött és meghódított népeket asszimilálni tudja; ez az a birodalomépítő tulajdonság, amelyet Vergilius így jelöl meg: „Parcere subiectis” - kímélni a meghódítottakat. Róma a meghódított népeket nem csupán anyagi, hanem szellemi, lelki kapcsokkal is magához tudta fűzni. Sem Szürakúszai, sem Karthágó nem ismerte ezt a módszert, s éppen ezért egyik sem tudott uralmat alapítani Itália földjén. Egyébként is erre a hegemóniára legfeljebb a nagy Dionüsziosz és Hannibál áhítozott.

Dionüsziosz, a tragédiaköltő és tirannus, valójában a hellén kultúra védelmében fogott fegyvert Karthágó ellen, s végül megszerezte az Adria uralmát is. Az i. e. IV. század hajnalán indult haddal Karthágó ellen (399), és 392-ben hatalmas csapást mért rá, de Karthágó kiheverte; Dionüsziosz annyit elért, hogy sakkban tartotta a mohó pun hódítót, és biztosította a görög kereskedelem és kultúra egyenrangúságát a Földközi-tengeren. Az irodalom megőrizte egy-egy tragédiája címét, egy-egy költői diadalát; de neve maradandóbb a hadtörténelemben: ő építtetett először ötsorevezős hajókat, amelyeken 300 evezős és 120 harcoló tengerész volt. Ez a csatahajótípus lett a római flotta legnagyobb egységeinek mintája.

Dionüsziosz hatalma halálával megsemmisült, Agathoklész, Szürakúszai későbbi ura, követte ugyan Dionüsziosz hagyományát, s eleinte vakmerőn és győzelmesen harcolt a karthágóiakkal; sikerült hatvan hajóval áttörnie a Szürakúszait ostromló karthágói flottán, azután partot ért Afrikában, s kikötött (i. e. 310). Ezzel puhította a talajt a rómaiak számára, és példát adott nekik: azt az ötletet, hogy a szívós pun ellenséget a tulajdon földjén kell megtámadni. Ez volt a Földközi-tenger uralmának kulcsa. Későbbi utóda, Hiero már a rómaiak szövetségese lett, miután előbb keservesen csalódott a karthágóiak szövetségében. Kormánya egy időre felvirágoztatta Szürakúszait, de a görög tengeri uralmat már kicsikarta kezéből Karthágó, hogy azután hosszú ideig, mintegy száz évig, útjába álljon a római hódító akaratnak, és kíméletlenül kezében tartsa a Földközi-tenger uralmát és kereskedelmét.

Róma és a tenger

Már a királyok mondai korában megalapítják Ostia kikötőjét a Tiberis torkolatánál: de ez még nem támaszpontja a római kereskedelemnek, amely egyelőre nincs is; nem támaszpontja a flottának sem, hiszen az sincs még. Egyelőre Róma inkább közömbös a tenger iránt, de lassanként felfigyel a görög-karthágói viaskodások csatazajára. A Tiberisen egyelőre csak sót szállítanak a fővárosba, de hajócskáik egyre nőnek, s amint nő nagyságuk, úgy nő a távolság is, ahová elmerészkednek. Latium partjai hódolnak meg először a kezdetleges római hajóhad hadműveletei következtében. Praeneste (Palestrina), Astura, Satricum (Conca), Antium (Porto d’Anzio), azután az etruszk Caere és Veii s távolabb Korzika szigete kerül bele a római hatalmi érdekkörbe. Egyszerre Ostia is jelentőségre jut. Mikor a mondabeli királyokat elűzik, Róma már nem megvetendő tényező a tengeren sem.

A nagyok háborúskodásába a kis Róma nem avatkozott bele. Nem volt még kezében a kard, hogy sújthasson. Az „inter duos litigantes tertius gaudet" - ha ketten marakodnak, a harmadik a nyertes elve, talán már akkor érvényes volt a diplomáciában. Róma mindenesetre várt, s hogy gyanút ne keltsen, sietett szerződést -ma így mondanók: megnemtámadási szerződést - kötni Karthágóval. I. e. 509 óta négyszer kötöttek ilyen szerződést (509, 348, 303, 278), amelynek spanyolfala mögött Róma nyugodtan készült, hogy leszámoljon majd azzal, aki győztesként marad a tengeren. Ezek a szerződések politikai és kereskedelmi jellegűek voltak, s látszólag több előnyt jelentettek Karthágónak, mint Rómának. A római szenátus politikai bölcsességét legjobban mutatja, hogy a távolabbi célok érdekében kénytelen-kelletlen elfogadja a karthágóiak súlyos feltételeit: Karthágó kötelezte magát, hogy egy esetleges etruszk-római összetűzésben semleges marad, s ezzel lehetővé tette Rómának, hogy végleg leszámoljon az etruszk hatalommal, másfelől Róma belenyugodott, hogy a pun uralom alatt álló tengereken és területeken tilos kereskedelmet folytatnia. Karthágó kereskedelmi monopóliuma a legjobb ösztöke a római ambíciók ébren tartására: Róma nem tűrhette, hogy belefojtsák a Földközi-tenger vizébe.

Az a római hajó, amely i. e. 394-ben Delphoiba indult, hogy elvigye az istenség szent helyére Róma fogadalmi ajándékait, az első római állami hajó volt, amely áthaladt Itália határain. De több is volt ennél: ez a hajó jelentette a világnak - mint egy kiváló történetíró mondja -, hogy a kis latiumi köztársaság már-már nagyhatalommá vált. Egy évvel a delphoi követjárás után a római hajóhad elfoglalja a Circe-hegyet és kikötőjét a Pomptinus-mocsarak déli részén, s ott helyőrséget rendez be. A IV. században, amikor még él a szürakúszai tengeri hatalom, Róma csendben kezdi megerősíteni partjait. I. e. 349-ben tengeri támaszpontokkal népesül be Itália nyugati partja, s a földközi-tengeri erők elkeseredett küzdelmében Róma felismeri azt a szükségességet, hogy egyedül kell gondoskodnia Közép-Itália partjainak védelméről. Hogy mennyire komolyan vette ezt a felismerést: Ardea, Pyrgi, Antium, Terracina, Neapolis (Nápoly) tengeri védőművei tanúskodnak róla. Hamarosan az első közeli szigetet is megszerzi: Pontia (a későbbi Pandataria, a mai Ponza), ez a latiumi sziklás sziget i. e. 310 óta római kolónia, így a Tirrén-tenger egyik kulcsa a kezében van. I. e. 312-ben felállítják a tengernagyi hivatalt: a duumviri navales intézménye a bizonyság, hogy a köztársaság, partjainak védelmére, szükségesnek tartja a hadiflotta megszervezését. Egyelőre partjainak megvédésére, később mások partjainak megszerzésére.

Mai nyelven így mondhatnék: a római flotta első akciója az volt, amikor i. e. 308-ban a campaniai öbölben, Pompeji és Nuceria közelében a tengerészek partra szálltak, pusztán zsákmányolás céljából. Ezúttal pórul jártak, mert a helyőrségek visszakergették őket hajóikra. Nem sokkal utóbb huszonöt hajóból álló flotta vonult fel a korzikai vizekre; nem tudjuk, milyen eredménnyel. Ugyancsak ekkortájt lép érvénybe a harmadik szerződés Karthágóval, amelynek értelmében Korzika semleges zóna lett. Már ebből nyilvánvaló, hogy Róma igényt tartott erre a szigetre, azon az alapon, hogy közvetlen utóda és örököse az etruszk hatalomnak,

Róma tanult és készülődött. Talán legtöbbet tanult az etruszkoktól: az első római hadihajók Caere hajóműhelyeiben készültek. A tengerészet csendben és céltudatosan készült világtörténelmi feladatára, a Mare Nostrum meghódítására. Ostia már a IV. század óta katonai és tengerészeti támaszpont, Puteoli hadikikötője is kiépült. A katonai készülődésekkel együtt egyre jobban nekibátorodik a tengeri kereskedelem is.

A Karthágóval kötött negyedik szerződés értelmében Róma köteles volt tartózkodni minden tengerészeti tevékenységtől. Csakhogy az a Róma, amely i. e. 509-ben az első szerződést kötötte Karthágóval, apró

és jelentéktelen pásztorországocska volt, viszont a negyedik szerződés korában i. e. 278-ban - mikor Pürrhosz épeiroszi király miatt kénytelen volt politikai és katonai szövetséget kötni Karthágóval már számottevő szárazföldi hatalom, és súlya van a tengeren is, hiszen Róma ekkor már valósággal ura a Tirrén-tengernek. Karthágó megérezte, hogy Szürakúszai eltűnt ugyan a színpadról, azonban helyette új és ambiciózus szereplő lépett fel, és ez az új szereplő, Róma, igényt tart a tengeri hegemónia örökségére. A Tiberis torkolatánál százhúsz pun hajóból álló flotta tüntet, Mago karthágói tengernagy parancsnokságával, hogy biztosítsa a rómaiakat Karthágó tengeri együttműködéséről: nem sokkal később Tarentum kikötőjében tüntet a flotta, mikor a római hajóhad ostromolja a várost. A diplomácia szemüvegén keresztül észrevehetjük, hogy e rokonszenvtüntetés mélyén csillapíthatatlan hatalmi féltékenység rejlik, ami nemsokára nyílt ellenségeskedésben fog kirobbanni. De Róma is résen áll: tudja, hogy az itáliai félsziget partjainak birtoka még nem elegendő arra, hogy biztosítsa földközi-tengeri hegemóniáját; ez a hegemónia nem teljes addig, amíg nincs Itália birtokában minden fontos tengerészeti támaszpont, a Messinai-szoros éppen úgy, mint Korzika vagy Dalmácia.

Ceterum censeo

„Ceterum censeo Carthaginem esse delendam” - Egyébként javasolom, hogy Karthágót töröljük el a föld színéről: így végezte minden szenátusi beszédét az öreg Cato (i. e. 234-149). Makacs ember volt annyi bizonyos, nem fáradt bele ebbe a refrénbe: de túl az anekdotikus hagyományon, mély politikai bölcsesség rejtőzött a már megszokottá vált szavak mélyén.

A pun háborúk kora (i. e. 264-146), változatos eseményeivel, óriási méreteivel, a történelem egyik leghősibb eseménysorozata. Az első pun háborúban (264-241), százhúsz római csatahajóval Duilius konzul Mylae mellett (260) leverte a győzelmekhez szokott hatalmas karthágói flottát. Ebben a csatában alkalmazták először a corvus nevű nagyszerű találmányt, a repülő hidat, amely karvaly módjára rácsapott az ellenség hajójára, úgyhogy a rómaiak átrohantak rajta, és az ellenséget saját hajóján semmisítették meg. Négy év múlva (256) Marcus Atilius Regulus és Lucius Manlius Vulso tengernagyok verik tönkre a karthágói flottát Ecnomusnál, s Karthágót visszavonulásra kényszerítik. De ekkor már útban van Hannibál, hadvezéri lángelméjével és gyűlöletével, hogy megmentse hazája tengeri főhatalmát, és letörje Róma ambícióit. A második pun háborúban Itália keservesen megfizet nagyra törő politikájáért. A világtörténelem tanúja Hannibál nagyszerű hadivállalkozásának és mindent elsöprő diadalainak. Itália szinte élettelenül fekszik a győző lábainál.

Ebben az óriási küzdelemben történelmi szempontból legnevezetesebb esemény, hogy a tenger uralmáért vívott mérkőzés tengeri csatákkal kezdődik, de a Mare Nostrum uralmának kérdését mégis szárazföldi ütközetek döntik el. Scipio Africanus a tulajdon földjén, Afrikában keresi fel és semmisíti meg az ellenséget. Mióta Caius Lutatius Catulus tengernagy az első pun háborúban (241) az Aegates-szigetek mellett tönkreverte Hanno pún tengernagyot, megtört Karthágó hatalma. Innen kezdve hatszáz évig Róma maradt ura a Földközi-tengernek. Az első pun háború a tengeren, a második a szárazföldön pecsételte meg Karthágó sorsát. A harmadik pun háború (149-146) már csak epilógus, a haldokló ellenségnek megadott kegyelemdöfés. Róma tengeri világuralma többé nem volt kétséges.

Mare Nostrum

Róma mint tengeri hatalom olyan birodalmat teremtett a Földközi-tenger partjain, amilyen sem azelőtt, sem azóta nem volt a világon. És ez a birodalom volt a bölcsője Európa és a világ műveltségének.

A pun háborúk után alig volt már egyetlen végzetes fontosságú tengeri csatája Rómának: Actium (i. e. 31), Octavianus győzelme Antonius és Kleopátra hajóhadán. A római flotta őrt állt; tizenkét hatalmas állomásán valóságos pajzsa volt a birodalomnak. A tengeri flotta mellett folyamflottillája is őre és szolgája volt ennek a hatalomnak. A császárkorban Misenumban és Ravennában állomásozott a két Classis Praetoria. Misenumhoz tartozott Baiae, Puteoli, Ostia, Centumcellae, továbbá a korzikai Aleria és a sardiniai Carales (Cagliari) kikötője. Hajóhad állomásozott Forum Juliiban (Fréjus), Alexandriában, a szíriai Seleuciában, Líbiában, a Feketetengeren, Britanniában (kikötője Dubrae, vagyis Dover); folyamflottilla volt a Rajnán, Colonia, Bonna és Mogontiacum (Köln, Bonn, Mainz) kikötőkkel, Pannóniában a Felső-Dunán Taurunum (Zimony) kikötővel, az Alsó-Dunán, a fekete-tengeri Tomi (Constanţa) kikötővel, s végül kis flotta állomásozott a mai Boden-tavon (Lacus Brigantinus).

E roppant tengeri hatalom gyér emlékei csak a ránk maradt hajó-és tengerésznevek. Talán a nép jellemére és gondolkodásmódjára is világot vetnek az ilyen hajónevek: Felix Itala, Isis Geminiana, Galatea, Augusta, Dia, Salus, Castora, Victoria, Clementia. A nagy tengernagyok neveit megőrizte a történelem. A pun háborúk hősei után Pompeius szerzett elmúlhatatlan dicsőséget tengeri háborúival és Agrippa, Augustus tengernagya, akinek oroszlánrésze volt a világbirodalom megalapításában. Furcsa, de így kell mondanunk, néhány „névtelen” tiszt és tengerész neve is ránk maradt: Caius Utius kapitány bejárta az egész világot; Caius Valerius Triarius altengernagy, a kalózok ostora, a Parthenosz nevű kétsorevezős csatahajó parancsnoka, leverte Athenodórosz kalózt, a Földközi-tenger rémét (i. e. 69); Titus Julius Hilarus a Tiberisen volt hajóskapitány; Vettius Gratus a flotta mérnöke volt; Insteius Victorinus egy gyorsnaszád gazdasági tisztje; Falleus kormányos, Baebius Silvanus altiszt, Athenio coronarius (őrmester), Acutius Faustinus, Memmius Valens, Terentius Sabinus, Statius Rufinus, ma már csak nevek. Annak idején hősök voltak és a birodalom támaszai.

Ez a birodalom olyan zárt egységben ölelte körül Rómát, amilyent azóta is keveset látott a történelem. A mai Tunisz, vagyis a régi Karthágó i. e. 204 óta nem tényező már, 146-ban mindenestül római tartomány, így válnak sorra római provinciákká a Földközi-tenger országai: Illíria és Macedonia i. e. 168-ban; Graecia 146-ban; Asia, vagyis Kisázsia 133-ban; a Baleárok 121-ben; Mauretánia 104-ben, Szíria 63-ban; Massilia (Marseille) 49-ben; Numídia 46-ban; Dalmácia 19-ben, de így válik sorra a birodalom részévé minden fontos pont a Földközitengeren. Korzika a pun háborúkban, Melité (a mai Málta) a második pun háborúban,Kosszüra (a mai Pantelleria), Rodosz, az Égei-tenger szigetei, a marseille-i partvidék s a többi városok és szigetek rendre.

És Rómáé a császárkorban Szuez is, a csatornával együtt, amely már az i. sz. II. század elején is üzemben volt. A Szuezi-csatorna építését Nekho fáraó kezdte (i. e. 609-593), és I. Dareiosz perzsa király (521-485) fejezte be. Hérodotosz leírja ezt az ókori Szuezi-csatornát: 45 méter széles, 5,5 méter mély, hossza légvonalban 180 km. Ma 120-150 méter a szélessége a víz színénél mérve, mélysége 12-13 méter; a hajók 10,67 méter süllyedési mélységig közlekedhetnek rajta. És Rómáé volt a Fretum Gaditanum, a mai Gibraltár, amelyet Sallustius így nevez: „Fretum nostri maris” - a mi tengerünk szorosa, vagyis kapuja. Gades a második pun háború után meghódolt Rómának. Rendkívül forgalmas és gazdag kikötőváros volt, Róma után a birodalom legnépesebb városa.

A Földközi-tenger római szempontból valóban Mare Nostrum volt, Róma tengere. Egyetlen pontja sem volt, amelyen ne Róma uralkodott volna: ez volt a kulcsa világhatalmának.

KÍNAI SELYEM RÓMÁBAN

A római birodalom távol-keleti kereskedelmi összeköttetései egészen új oldaláról mutatják be az ókor hatalmas hódító és szervező népét. A laikus hajlandó azt hinni, hogy a rómaiak hódítottak, kormányoztak, és adót szedtek, de valóban keveset tud arról, hogy gyarmatosítottak is. Tehát nemcsak azon voltak, hogy igyekeztek magukhoz emelni és műveltségük áldásaiban részesíteni a meghódított népeket, hanem azon is, hogy az elfoglalt vidékek természeti kincseit lehetőleg fenékig kiaknázzák, mégpedig részben a helyszínen úgy, hogy római gyarmatosokat telepítettek le a gazdag gyarmatokon, részben pedig úgy, hogy a termelt és esetleg feldolgozott természeti kincseket elszállították. Így a hódító Róma egyúttal a világ legnagyobb mezőgazdasági, ipari és nyersanyagtermelő és kereskedő államává lett.

Távol-keleti kereskedelmi összeköttetéseinek egyik legfontosabb állomása India volt. Ptolemaeus földrajzában (i. e. II. század) már nemcsak a Gangeszig, hanem a hátsó-indiai Cattigaráig (a mai Hanoi) feljegyzi a távolságokat stadionokban. Említi azt is, hogy az indiai Simylla (a mai Bombay) kikötőjét már nagyon régi idők óta állandóan fölkeresik a nyugati hajósok, s az ottani kereskedők is sűrűn járnak nyugatra. Indiában a Pandzsáb vidékén, Madura tartományban és különösen Ceylonban (Taprobane) igen sok római pénz került elő, főképp denariusok a köztársasági kor végéről és aranypénzek a császárkor elejéről. De számos egykorú adat bizonyítja, hogy Róma a császárkor kezdetétől fogva élénk kereskedést folytatott Indiával, egészen a III. század közepéig; a behozatal tárgyai voltak: fűszerek, fátyolszövetek, illatszerek, drágakövek és gyöngyök.

Kalandozás az ókori térképen

Az ókori kereskedők bátor hajósok voltak; költők és írók magasztalják azokat a vakmerő vállalkozókat, akik rábízták életüket néhány deszkaszálra és a viharos tengerre, mert hajtotta őket az örök és csillapíthatatlan aranyéhség. Egy kis kalandozás az ókori térképen máris meglepő élményekkel és felfedezésekkel jár. A kis Róma önmagánál százszorta nagyobb birodalmat tartott féken és kormányzott, de még ennél is többet tett azzal, hogy az egész akkor ismert és sejtett világot bevonta érdekkörébe. Hajói járták a messzi Thulé (a mai Zetland- vagy Shetland-szigetek) partjait éppen úgy, mint Afrikát, Arábiát, Indiát, Vietnamot és Kínát s az óceán szigeteit.

Kereskedői eljutottak a Cottiaris (Mekong) folyóig, megjárták Sera (Wuwei), Issedon Serica (Loulan romváros), Thinae (Loyang) városokat, látták az Emodus (Himalája), az Emodus Sericus (Kunlun) és az Ottorocorha (Uttarakuru) hegyeit, eljutottak Sziámba (Chryse, a mai Thaiföld), Kalimantanba (Satyrorum Insulae, a mai Borneo) és Jáva szigetére (Yava-Diva). De a tudósok, a kereskedők elbeszéléseiből, az utazók leírásaiból és a külföldiek híreiből ismerték és belerajzolták térképeikbe azokat a városokat, folyókat és hegyeket is, ahol maguk a rómaiak sohasem jártak. A távol-keleti országok belsejébe ritkán kellett behatolniuk, hiszen az ottani kereskedőkkel bizonyos kereskedelmi gócpontokon találkoztak; tehát a nagy keleti utakat nem járták mindig végig. A kínai selyemút éppen azért épült, hogy a kínai kereskedők elébük vigyék a nyugati kalmároknak értékes áruikat, elsősorban a selymet.

A selyem varázsa

Szárazföldön, Baktrianén (Afganisztán) és Parthián (Irán) keresztül vagy tengeren, az Indiai-óceánon és a Vörös-tengeren át jutottak el a távol-keleti áruk a kereskedelmi gócpontokba. Szíria nagy kereskedővárosaiba: ilyenek voltak: Antiochia (ma a török Antakya), Damaszkusz (a mai szíriai Dimisk), Palmüra, Petra. A római kereskedők leginkább a Vöröstenger kikötőiből indultak, s ezt a vonalukat a római tengeri haderő biztosította, főképpen azért, hogy gyengítse s esetleg kiküszöbölje a parthusok kereskedelmét. Ugyancsak ezért építették meg és tartották karban azt az utat is, amely megkerülte a parthusokat, s Mezopotámián át a Kaukázustól északra s a Kaspi-tenger megkerülésével haladt tovább kelet felé. Három főútvonaluk volt: az első Kisázsia nyugati partjairól indult, és az Eufrátesz-parti Zeugma nevű kereskedelmi gócpontig (török Halfeti) haladt; a második a part mentén vezetett Myriandusig (török Iszkenderun-Alexandrette közelében) átvágott a Pieria hegyen (Dzsebel Arsuz), és úgy ereszkedett le a síkságra; a harmadik egészen Szeleukiáig (török Samandađi) a part mentén haladt, s aztán az Orontész (Nahr el-Aszí, Törökország-Szíria) völgyében folytatódott Antiochiáig. Az utasok és kereskedők, bármelyik irányból jöttek, legszívesebben Zeugmában találkoztak, mert itt volt a legkönnyebb az átkelés az Eufráteszen. Innen aztán minden karaván a folyam bal partján haladt tovább egészen Ktesziphónig (romhely a mai Tákhi-Kesztán mellett, Irak).

Isidorus Baedekere

Egész sor felirat tanúsítja, mennyi kereskedő járt erre karavánjával. Közülük sokan mérhetetlenül meggazdagodtak, mint például a Perzsa-öbölben levő Gerrha (al-Ukair) kereskedői, azon a réven, hogy az arab sivatagon keresztül egészen Petráig (romhely, Jordánia) elvitték a keleti fűszereket, illatszereket és gyantákat. A római szatirikusok és moralisták nem győztek méltatlankodni amiatt, hogy sokan roppant vagyonokat pazarolnak el az efféle haszontalan fényűzési cikkekre, főleg pedig a keleti, elsősorban kínai selyemre. Nagy lakomákon az előkelő úriasszonyok, mint például Lollia Paulina (előbb Memmius Regulus, majd Caligula felesége), több millió sestertiust érő gyöngyöket viseltek kínaiselyem-ruhájukhoz. A selyemruha, az ékszer, az illatszer volt a császárkorban a gazdagok és előkelők minden vágya. Senki sem csodálkozott túlságosan, mikor Nero, imádott feleségének, Poppaeának máglyáján, állítólag több illatszert égetett el, mint amennyit Arábia egy egész évben termelt.

A császárkor elejéről ránk maradt egy rövid útikönyv, amelyben a szerző, bizonyos charaxi Isidorus, felsorolja a selyemút állomásait, Zeugma és Baktriane között. Médiai ember volt Isidorus, és ezért érdekelte annyira ez az út. Ebben az időben a háborúk és a folytonos kereskedelmi forgalom révén jelentékenyen gyarapodott Közép-Ázsia ismerete a római világban. Most már a kereskedelemnek és a hadseregnek egyformán fontos érdeke volt, hogy olyan utat biztosítson magának, amelyen a parthusok, a birodalom engesztelhetetlen ellenségei nem háborgathatják; magától értetődik, hogy ennek az útnak a kiépítése egyúttal a határvédelem célját is szolgálta. Zeugmában helyőrség volt és vámhivatal: innen indultak a kereskedőkaravánok, hogy áthaladjanak Mezopotámián. Isidorus részletesen leírja ezt az utat; minket csak az érdekel, hogy végső állomása a Tigris-parti Szeleukia (a mai Bagdadtól délre) volt. Ezt a fontos kereskedővárost még a görögök alapították; lakossága görögökből, macedónokból és szírekből állt, később sok volt benne a zsidó is. Rendkívül élénk és nagy forgalmú város volt ez, csakúgy, mint a néhány kilométerrel távolabb fekvő Ktesziphón. A palmürai (romhely, a mai szíriai Tadmor) kereskedők kedvelt telephelye Vologesziasz raktártelep volt, Charax (a mai iráni Abadán közelében) városa pedig, amely az arab király székhelye is, már csak 17 kilométernyire esett a tengertől, vagyis a Perzsa-öböltől. Ide rendszeresen érkeztek az indiai hajók, megrakva santal-, teck- és ébenfával, s visszatértükben perzsiai gyöngyöt, földközitengeri bíbort, datolyát, bort és rabszolgákat vittek magukkal. Ebben a kikötőben szálltak hajóra a Petrába vagy a nyugatra induló baktrianei kereskedők.

De akármennyire igyekeztek kikerülni Parthiát a kereskedők, a legkényelmesebb út mégiscsak a parthusok országán át vezetett kelet felé. Ktesziphónból indult a karaván, átkelt a zord Zagrosz-hegységen, és letért Ekbatanába (Hamadán), a perzsa királyok nyári fővárosába, majd a síkságon elérte Ragaet (Teherán), és eljutott az ókor egyik legfontosabb hadászati pontjáig, Pylae Caspiaeig (Kaspi-kapu, Tengri Sirdara), onnan Apamea (az iráni Sahrud) város és a sivatagi Hyrcania (Bender-Sáh, a Kaspi-tengertől délkeletre) érintésével északkeletnek fordult, és Hekatompülosz parthus városba torkollott. Innen Antiochia Margiane (a türkmenisztáni Mari) irányában folytatódott, de hirtelen délnek fordult a Margus (az afganisztáni Murgab) folyó mentén, és Phra (az afganisztáni Farah) érintésével elérte Alexandria Arachoton (Kandahar) városát. Itt vége volt az útnak, megállt a karaván; nem is kellett továbbmennie: a kínai kereskedők vagy megbízottaik már várták a nyugati kereskedőket.

Maes Titianus selyemkereskedő

Ennek a bizonyos derék Isidorusnak köszönhetjük, hogy tudomásunk van az ókor egyik legnagyobb cégéről, a szíriai Maes Titianus selyemkereskedéséről. Macedóniai görög ember volt ez a Maes, és Szíriában telepedett meg; rendkívül ügyes és mozgékony kereskedő volt, nem elégedett meg a meglevő utakkal, hanem a saját költségén vállalkozást szervezett, hogy jobb utat találjon kelet felé, s így kényelmesebben érintkezhessen a kínai kereskedőkkel. Megbízottai megtalálták a legjobb utat Kína felé, s ez az út legfőbb útja lett a selyemkereskedelemnek, főképpen azért, mert közvetlenül kapcsolódott a kínai császárúthoz vagy selyemúthoz, amelynek irányát és nyomait csak nemrégiben fedezték fel.

Tehát: Maes Titianus megtartotta az Isidorus-féle utat egészen Antiochia Margianéig, innen azonban nem délnek, hanem keletnek fordult, és Baktra (az afganisztáni Balkh) volt az első nagyobb állomása; innen szinte derékszögben északnak vágott, át az Oxus (Amu-Darja) folyón, fel Marakanda (Szamarkand) városig, onnan megint keletre tért, Cyreschata (Ura-Tűbe, Tádzsikisztán) és Alexandria Eschata (Leninabad) helységeken keresztül átszelve a comedae nevű szkíta nép (valószínűleg a kirgizek) földjét, s végül az Imaus Scythicus (Tien-San) hegy nyúlványai alatt elérte a kínai selyemutat, s Auzacia (a kínai Aksu) érintésével, Issedon Scythica (Karasahr) és Issedon Serica állomásokon át megérkezett végcéljához, Sera (Wuwei) városához, Kína fővárosához. A nyugati kereskedőnek nem kellett okvetlenül elmenni karavánjával egészen Kína (ókori nevén Serica) belsejébe, hiszen a kínai kereskedők messzire eléjük

mentek: említettük, hogy Isidorus útján a nyugati kereskedőnek elegendő volt a mai Kandaharig mennie, ott találkozott a kínaiakkal vagy közvetítőikkel; ezen a Maes Titianus-féle úton el kellett menniük egészen a kirgizek földjéig, s ott az Imaus Scythicus hegység nyúlványai mellett keletnek haladva hamarosan találkozhattak a kínai kereskedőkkel Lithinosz Pürgosz (Kőtorony), a mai Taskurgan mellett. A közvetlen érintkezés természetesen kiküszöbölte a közvetítő kereskedelmet, s így jóval nagyobb hasznot biztosított az ügyes Maes Titianusnak.

Megérdemelte, hiszen kitűnő eret nyitott a birodalmi kereskedelem vérkeringésének; az utat nem ő építtette, megvolt már régebben is, Demetriosz és Menandrosz baktrianei királyok jóvoltából. De Maes Titianus érdeme, hogy megteremtette az egyes országok útjai és útszakaszai közt a kényelmes összeköttetést. Volt még egy út: Nagy Sándor útja, amelyen a Pandzsábig jutott, Baktrianéból a Hindukuson át a Kabul völgyében, le egészen az Indus völgyéig. Ez is nevezetes pontja volt az óvilágnak: itt találkozott a hellenizált kelet, Kína és India kultúrája; ez a három külön világ itt cserélgette ki áruit, műveltségének és művészetének értékeit.

A keleti kereskedelem útjait a római államhatalom minden eszközzel megerősítette és biztosította: ez mutatja, hogy ez a kereskedelem rengeteg jövedelmet hozott a vállalkozóknak és a vámok révén az államnak is.

Kan-Ying követ úr Tacsinban

Ammianus Marcellinus, a történetíró, megírta, hogyan folyt le Lithinosz Pürgoszban a kínai és nyugati kereskedők árucseréje. A kínaiak letették a folyóparton árucikkeiket, a nyers selymet, a selyemfonalakat, a selyemszöveteket, és visszavonultak, hogy megvárják, míg a rómaiak kiválasztják a nekik tetsző árukat; megbíztak egymásban tökéletesen, nem is volt soha nézeteltérés köztük; aztán a rómaiak kirakták a maguk áruit, a drágaköveket, illatszereket, korallt, mintás szöveteket, szőnyegeket és a Kínában nagyon kelendő színes üvegárukat; természetesen pénzzel, mégpedig leginkább aranypénzzel fizettek, és a vételárnak csak egy részét adták egymásnak áruban. A megtekintés és válogatás alatt egyetlen szót sem váltottak.

Természetesen nem ez volt a selyem egyetlen útja Róma felé: a kínaiak az Indus folyón is tekintélyes mennyiséget szállítottak, egészen Barygaza (a mai Baroda a Cambay-öbölben) kikötőjéig, ahol átrakták római kereskedelmi hajókra; de szállítottak selymet a Gangeszen is, a Gangesz völgyében is, a rendkívül élénk palimbothrai (Pataliputra) piacra. Sajátságos azonban, hogy a rómaiakat titokzatos és legendás népnek tartották. Viszont a kínaiak igen kíváncsiak voltak. Mikor az I. század végén Pancsao tábornok elindult Turkesztán meghódítására, követet küldött előre, hogy értesüléseket szerezzen Parthia és a messzi Tacsin (Szíria) felől. Ez a követ Kan-Ying volt; feladatát kitűnően végezte, és szerencsére érdekes jelentése is ránk maradt.

Kan-Ying egyebek közt felsorolja a postaállomásokat, az utak pontos hosszát, elmondja, hogy Szíriában sok az arany, a drágakő, a gyanta és a fűszer. A lakosok becsületes kereskedők. Királyaik már régen akartak követet küldeni Kínába, azonban az anhsik (parthusok) nem hajlandók kiadni kezükből a kínaiselyem-kereskedés közvetítését, és így Tacsin lakosai nem tudnak közvetlen összeköttetésbe kerülni Sericával. Itt hallotta Kan-Ying azt is, hogy aki el akar jutni Rómába, a nagy tengeren keresztül, annak kedvező szél esetén három hónapra van szüksége, de ha nincs jó szél, akkor az út három évig is eltarthat; ezért a Rómába induló kereskedők rendszerint három hónapra való élelmiszert visznek magukkal; ezért nem ment maga Kan-Ying sem Rómába. Művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos

követségének éve: i. sz. 97. Viszont az a követség, amelyet Marcus Aurelius császár (161-180) küldött keletre, Vietnamon keresztül eljutott Kínába, és ajándékul elefántcsontot, rinoceroszszarvat és teknőchéjat vitt magával.

Szíriában a selyemszövet-gyártás központja Türosz (a mai libanoni esz-Szúr) és Berütosz (Bejrút) volt, továbbá Kósz szigete; a selyemruhát Rómában Coa vestis-nek, koszi ruhának nevezték. A selyemruha használata az i. e. I. század eleje óta terjedt el Rómában; innen kezdve a költők és írók is sokat emlegetik. Vergilius a Georgiconban elmondja azt a legendát, hogy a selyemszálak egy bizonyos fa ágain teremnek. A selyem természetesen rengeteg pénzbe került, hiszen a szállítás költségei igen megdrágították. Így csak a leggazdagabb urak, patríciushölgyek és milliomosnők engedhették meg maguknak egyelőre a selyemruhák fényűzését; Lucanus, a költő, leírja Kleopátrát, aki pazar selyemruhában jelent meg egy lakomán: a költő hangján érzik a meghatott bámulat és csodálkozás: Türosz selyemszövő mestereinek remekműve valósággal istennővé varázsolta a királynőt. A szigorúbb erkölcsű írók és az erkölcsbírák nem győzik hangoztatni megbotránkozásukat, hogy a nők e finom és átlátszó szövetekben valósággal feltárják meztelenségüket. Lassanként olyan általánossá válik a selyemruha, hogy már a férfiak is selyembe öltöztek; Tiberius császár ugyan megtiltotta ezt a viseletet, azonban hiába volt minden rendelet, a divat erősebb volt a császárnál. Heliogabalus császár (218-222) már csak selyemben járt. A selyemkereskedelem egyre nagyobb arányokat öltött Rómában. Az öreg Plinius szerint évente legalább százmillió sestertius (mintegy 25 millió forint) vándorol külföldre, arábiai, indiai árukért és kínai selyemért; és Martialistól tudjuk, hogy a belváros legelőkelőbb utcájában, a Vicus Tuscuson voltak a legragyogóbb selymesboltok.

Időszámításunk szerint 220 táján Kínában belső zavarok dúltak ugyan, de a selyemkereskedelem zavartalanul folyik a Csendes-óceán partjaitól a Földközi-tengerig húzódó végtelen hosszú útvonalon. A kínai Loulan városban még a III. század második felében is javában folyik a selyemkereskedés. E város akkoriban fontos katonai végvár és kereskedelmi gócpont volt: romját Sven Hédin fedezte föl 1900-ban. Levelet és egyéb kéziratot is találtak ekkor, s az egyik szerint egy alkalommal egy kereskedő 4326 göngyöleg selymet vásárolt egy tételben. Találtak sárga, zöld és sötétkék selyemmaradványokat is. 1906-ban és 1914-ben Stein Aurél ugyancsak ezen a tájon, a Lop-nor vidékén egész bála selymet talált kifogástalan állapotban; R. Pfister pedig Palmüra maradványai közt talált kínai selymet. Mikor a Tarim folyó i. sz. 330 körül medret változtatott, a selyemkereskedelem átterelődik a tengerre: India-Arábia-Egyiptom volt az útja, állapítja meg Sven Hédin.

Az egész selyemút hossza - mint Sven Hédin kiszámította - Sziantól Anshin, Kasgaron, Szamarkandon és Szeleukián át egészen Türoszig egyenes vonalban 7000, kanyarulataival együtt 10 000 km volt. Ennél a kereskedelmi útnál, amely az egész ókori világot átszelte, erősebb és jelentősebb kapocs sohasem kötötte össze egymással az ókori népeket és országokat. Kétezer évvel ezelőtt a kínai kereskedők csak homályosan sejtették, hogyan jut el a bálákba csomagolt és teveháton szállított árujuk nyugatra: nekik csak az volt a fontos, hogy megkapják érte a jó római aranyakat. Mikor már közvetlen kapcsolatba kerültek a nyugati kereskedőkkel, még akkor is rengeteg a közvetítők útján nyugatra szállított selyem; tokárik, baktriaiak, parthusok, médek és szírek voltak a közvetítő kereskedők. A hajósok és kereskedők tudták, hogy ennek a drága árucikknek legfőbb piaca Róma. Ugyancsak a római milliomos uraknak és hölgyeknek is csak homályos fogalmaik voltak arról, honnan is származik hát a selyem, előkelőségüknek és szépségüknek ez a fejedelmi kerete: inkább csak sejtették, hogy a sericum (a selyem) és a serica (a selyemszövet) a messze keleten lakó Seres nép, vagyis kínaiak országából kerül Rómába.

V.

HÉTKÖZNAPOK

A KÉTEZER ÉVES ÜVEGMADÁR

A trieri tartományi múzeum egyik állványán orgonasíp módjára sorakozó kicsi, nagy, karcsú és pohos, hosszú nyakú, ezüst-lila-vörösben irizáló római üvegek sorában ott gubbaszkodik félszegen előremerevített nyakkal, dudorodó beggyel, tarka szárnnyal egy hosszú farkú, ezerszínű lábatlan kis üvegmadár. Nápoly, Róma, Párizs és London múzeumai őrzik testvéreit: bizony szétrebbentek szegény üvegmadarak kétezer esztendő alatt a világ mind a négy tája felé...

Régi sírokból ásták ki nyughatatlan archeológusok az üvegmadarakat, ezeket a pohos kis illatszeres üvegeket. Most éhes szemmel nyeli karcsú vagy esetlen formáik kedvességét a meglepetésekre éhes múzeumlátogató. Van is a múzeumok antik üvegemlékein éppen elég meglepetés, ha ugyan meglepetésként lehet hangoztatni újra meg újra azt az elcsépelt közhelyet, hogy: „... már a régi rómaiak is tudták...”

Pedig nemcsak a rómaiak tudták. Akkor, amikor valamelyik ókori germániai üveghutában a mi kis madarunkat és üvegkollégáit fújták, az antik üvegtechnika már majdnem négyezer éves tisztes múltra tekinthetett vissza. A laikus múzeumlátogató, aki persze mindent jobban tud, rögtön rávágja: „Hogyne, természetesen, hiszen már a föníciaiak ismerték az üveget!” Ki kell ábrándítanunk őt.

A fáraó névjegye

Meg kell mondanunk, hogy nincs igaza: a Földközi-tenger medencéjéhez tartozó kultúrközösségben legelőször a mediterrán művelődés ősi földjén, Egyiptomban készítettek és használtak üveget.

Történt egyszer, hogy a berlini múzeum egyiptomi gyűjteményének egy körülbelül 5400 éves gyöngye, amelyet eddig kvarcgyöngynek tiszteltek, megrepedt. Nosza, lerepesztettek a szép zöld gyöngyből egy kis darabot, etették, maratták, mikroszkóp alá vették, s végre az egyik tudós kiderítette, hogy a kvarcgyöngy üveg. Valószínűleg sok ezer év óta ez volt az első eset, amikor mindenki örült annak, hogy egy úgynevezett igazgyöngy üveggyöngynek bizonyult.

Egyébként színes üvegpasztákból készült mesterséges drágakövek már a fáraósírokból is előkerültek. Később Rómában sok műhely dolgozott mesterséges drágakövek művészi előállításán; ezekről a virágzó műhelyekről a filozófus Seneca tudósít bennünket. Stockholmban

őriznek egy papiruszt, amely sok receptet tartalmaz drágakövek mesterséges előállítására. Az egyik legismertebb mód volt erre pirit vagy topáz átitatása színes oldatokkal, főleg az üvegpaszta keverése ólommal s ólomvegyületekkel, mert ezek az üvegnek szép színt adtak, s erős fénytörést eredményeztek. Az üvegpasztából készült mesterséges smaragd éppoly kemény, ragyogó és zöld, mint az igazi: tökéletes drágakőutánzat.

De tartogatott Egyiptom földje egyéb meglepetést is. Ez egy 3,9x10,5 cm méretű üveghasáb, amely üvegpálcikákból van összeállítva; köpenye fehér, a belső pálcikák kobaltkékek. A kék pálcikáknak a hasáb két végén kilátszó végei ékes hieroglifekben III. Amenemhet fáraó nevét adják. Nyilvánvalón a fáraó névjegye, vagyis pecsétnyomója volt a kis csecsebecse, s mért ne lehetett volna i. e. 1830-ban divatja Egyiptomban az üvegnévjegynek?

Ez a névjegy vagy pecsétnyomó úgy készült, hogy amikor az üvegpálcikák a kellő sorrendben össze voltak állítva, kemencébe tették őket, s addig hevítették, amíg össze nem olvadtak. Ezt is és az üvegkészítés egész technikáját apróra ismerjük, amióta Flinders Petrie a szerencsés kezű angol kutató (1901-ben) feltárta és leírta az i. e. 1370-ben föld alá került és mindenestül ránk maradt tell-el-amarnai üvegműhelyt. Egész sor olvasztókemence, tégely és egyéb eszköz mellett főképp a megmaradt rengeteg félgyártmány érdekes: mindenféle színű üvegpálcikák s golyók, amelyeket aztán kellő módon összeválogatva a megfelelő formába raktak és összeolvasztottak. Szebbnél szebb rajzú üvegedények kerültek ki így a műhelyből, amely öntött is üvegtárgyakat, égetett agyagformákba. De formákat, mégpedig nyitható formákat használtak az üvegfúvás feltalálása után is: miután kivették belőlük a frissen fújt edényt vagy állatot, az üvegtárgyon világosan felismerhető volt a forma nyílásának nyoma. Ezt ugyan lecsiszolták, de sok fúvott üvegtárgyon még ma is felismerhető a le nem csiszolt kördudorodás.

Szeszosztrisz fáraó i. e. 1643-ban üvegszobrot öntetett. Üvegszemű múmiák és szobrok is kerültek elő ebből az időből, s tudjuk, hogy a múmiakoporsókat is dús színekben pompázó üvegszalagokkal díszítették. Ezeket a virágos üvegszalagokat a III. Amenemhet pecsétnyomójának mintájára készítették. Lényegében ez az a technika, amelyet az üvegtudomány millefiori (ezer virág) néven ismer. Ebben aztán később a rómaiak gyönyörű virágos üvegtálai és edényei alaposan lefőzték az egyiptomi üvegművészet alkotásait.

Időszámításunk kezdete táján Szídónban - hogy, hogy nem, nem tudjuk -a föníciaiak feltalálták az üvegfúvást, és ezzel ők lettek a modern üvegművészet megalapítói. Első termékeik apró vázák és illatszertartó edénykék. Az üvegfúvó műhely legfontosabb szerszámai voltak: a ma is használatos fúvócső (pipa), a fúvófogó és a fúvóminta. Üvegkancsók fülén színesen örökítette meg egy-két ilyen tervező- és fúvóművész a nevét is. Említsük meg közülük Ennio mestert, aki legsűrűbben zenged nevét az üvegfüleken.

Csakhogy a törékeny s ennélfogva nehezen szállítható művészi üvegtárgyak drágábbak voltak az aranynál is. Az üvegtárgy luxuscikk volt, és az élelmes föníciaiak óriási hasznot zsebeltek be az üvegexport révén. Sajátságos, hogy Görögországban, amelynek művészete annyi ezer szállal gyökerezik az egyiptomi művészetben, az üveg sohasem lett népszerű, pedig már az i. e. második évezred közepe tájáról, az úgynevezett mükénéi kultúra korából maradt ránk egy kék váza töredéke, amelyről a kémiai vizsgálat kiderítette, hogy káli-üveg. Mégis, mikor ezer évvel a kék váza kora után Athénben híre ment, hogy a perzsák üvegedényből, magyarán pohárból isznak, mindenki odavolt a csodálkozástól.

Üvegablakok és aranypoharak

Nem így a szemfüles rómaiak, akiknél az üvegedények már a mindennapi élet céljait szolgálják.Üvegből vannak a poharaik - az arany- és az ezüstedény maradt a fényűzés -, üvegből az ablakaik.

Üvegablakok Rómában?

Nemcsak Rómában, hanem a vidéken is, Pompejiben épp úgy, mint a galliai és germániai villákban; ne felejtsük el, hogy Európában csak a XV. sz. óta általános a lakásokban az üvegablak! 30x60 centiméteres római üvegtábla elég sok maradt ránk, de 54x72 centiméteres üvegablak kerete és cserepei is napfényre kerültek Pompejiben, sőt a kis fürdő öltözőjében egy 1 m magas, 70 cm széles és 1 cm vastag bronzkeretes, középütt a hossztengely két végpontja körül csapokon

forgatható ablaküveglap maradványai is előkerültek. De arról is tudunk, hogy Egyiptomban nemcsak ablaküvegek voltak, hanem falfestményeket is fedtek üvegtáblákkal. Persze a középkorban, s talán később is, még igen sokfelé zsíros pergamenlap vakoskodott az ablaküveg helyén…

De a luxusüveg-készítéshez is értettek a rómaiak. A mindentudó Plinius (23-79) leírja természetrajzában az obszidián-üveg (haematinon) készítésének módját. Úgy készül, mondja, hogy az üveget száraz puhafa tűzön főzik, vörösréz és szóda hozzáadásával; addig főzik, amíg feketés massza nem lesz belőle; ekkor a műhelyben újra felolvasztják és megfestik. Vérvörös, nem átlátszó üveg lesz belőle. Egy kiváló bajor tudós, Pettenkofer, elkészítette Plinius receptje szerint az üvegmasszát, és ez, ismételt olvasztás után, magától vérvörösre festődött: készen volt az obszidián-üveg.

Vörös-fehér, élénken opalizáló tejüvegmasszából készültek a híres és drága murra-edények. Murrhina-edényeket először Pompeius hozott Rómába, Mithridatész pontoszi király (i. e. 132-63) kincséből; egyetlen ilyen serlegért Nero császár 300 talentumot (1 800 000 forintot) fizetett. Egyébként az antik üvegleletek irizálásának az a magyarázata, hogy a sok százados föld alatti lappangás alatt a savak kimarták az üveg anyagát. De a rómaiak maguk is csináltak színesen irizáló üvegeket; fém és gyanta vegyületét kenték az üvegre; a réz vörös színt adott, az ezüst aranyszínt, a bizmut kéket.

Az úgynevezett aranypoharak kettős fenekű vagy kettős falú üvegedények voltak, amelyekbe két üveglemez közé domborműves vagy kivágott vékony aranylemezt olvasztottak; de néha magát az üvegmasszát is keverték aranyporral. Különleges és nagyon változatos alakú üvegedények voltak az úgynevezett „vasa diatreta”: az üveghálós, fonaldíszes üvegek. Ezek úgy készültek, hogy vékony üveghurkákból és üvegfonatokból, színes vagy fehér üvegszálakból fantasztikus és művészi díszítéseket ragasztottak, amelyek magasan kiemelkedtek az edények testéből. Ezek éppen olyan drágák voltak, mint a vésett domborműves vagy a több réteges csiszolt és művészi ábrázolásokkal, egész mitológiai jelenetekkel díszített üvegedények.

Nero monoklija

Egy trieri üvegedény-töredéken művészi dombormű viharos ló-, illetve kocsiverseny-jelenetet ábrázol; reálisan és pompás perspektívában mutatja be a cirkuszt, a páholyokat, az üléssorokat,a versenykocsit és a kocsist s a vágtató lovakat. Üvegedényeken, amelyeket a fürdővendégek emlékül vittek haza, rendszerint ábrázolták Puteoli mólóit, Baiae világítótornyát és egyéb épületeit. A British Museum kétréteges, 30 cm magas, csodálatos Barberini-vagy Portland-vázája az antik üvegtechnika legremekebb emléke: a váza 5 milliméter vastag tejüveg burkolórétegének művészi kivágásai alól ragyogó tökéletességgel villan ki mindenütt az üvegváza belső kék anyaga.

És itt egy szót kell ejtenünk a modern Hérosztratoszokról. A múlt század végén történt, hogy durva kezek, szinte egy időben, barbár módon összezúzták a British Museum kincsét, a Portland-vázát és a firenzei régészeti múzeum világhírű François-vázáját, Ergotimosz remekművét, Klitiasz híres festményeivel. A szakértők azonban rögtön munkához láttak, és mind a kettőt tökéletesen újra összeállították, úgyhogy gondos munkával még a legapróbb, sőt mákszemnyi agyag- és üvegcserepeket is helyreillesztették. Ma az agyag François- és az üveg Portland-váza újra régi, hibátlan tökéletességével gyönyörködteti a múzeumlátogatókat.

Mindent tudtak. Seneca tudósít arról, hogy voltak üvegtetejű csarnokok, üvegmozaikkal díszített boltozatos fürdőtermek, fal- és padlóburkolatok, sőt egész szobát befedő üvegpadlók, amelyeket egyben öntöttek. Statius költő (Domitianus korában) írja, hogy Claudius Etruscus pompás magánfürdőjének boltozatát színes üvegmozaik fedte. Egyébként oly bővében lehettek az üvegnek, hogy az egykorú tudósítások szerint Róma utcáin alig lehetett járni a rengeteg üvegcseréptől.

Csináltak üvegtükröket arany, ezüst, réz, ón vagy ólom hátlappal; ez azonban régi mesterség volt, hiszen az egyiptomiaknak már másfélezer évvel előttük volt ilyesmijük; a berlini egyiptomi gyűjteményben egy 25 cm magas kis fakeretes kézitükör most is őrzi még rejtelmes régi szépségek titkait. Mivel az üvegtükröt nem csiszolták, a tükörkép kissé torzított, hiába vonták be akár ólommal is, ha egyszer a tükörlap domború volt; jobban is szerették a fémtükröt, hiszen a metszett üveget nem ismerték, s ezért a legszebb arc is eltorzult az udvariatlan tükörben.

Mindent tudtak: csináltak lencséket, ismerték ezeknek nagyító erejét, de nem használták ki; valószínű, hogy félszemű emberek üvegszemet használtak, ha akartak. Bizonyos, hogy Nero császárnak monoklija volt, és ezen nézte a gladiátorok viadalait; de bizonyos az is, hogy ez a monokli nem üvegből volt, hanem smaragdból csiszolták. Kár, hogy a természettudós Plinius ezt a smaragdot is kifecsegte; milyen jó volna úgy tudni, hogy a régiek már ismerték a szemüveget is, sőt használták. Bármennyire fáj az archeológusnak, sajnos, a szemüveget mégsem lehet ráfogni a rómaiakra.

A törhetetlen üveg

Mindent tudtak, csak egyet nem: nem ismerték a hajlítható vagy a törhetetlen üveget.

Törték ugyan rajta a fejüket, legalábbis ezt tanúsítják bizonyos régi anekdoták.

Tiberius császár korában (14-37) - így beszéli jó öreg Pliniusunk és Petronius is, a „Trimalchio lakomájá”-ban - volt egy mester, aki feltalálta a törhetetlen üveget. Készített is az újonnan feltalált anyagból egy csészét, és elvitte a császárnak, átnyújtotta neki, de ügyesen addig ügyetlenkedett, amíg sikerült elejtenie: a csésze persze a földre koppant, mindenki megijedt, hogy a drága edény eltörik, a császárnak meg éppen szinte leesett az álla rémületében, de a mester máris fürgén fölkapta a csészét: nem volt biz annak semmi baja sem, csak behorpadt egy kicsit. Fogta hát a kalapácsát, és helyrekalapálta a horpadást. No, most aztán jön a mesés jutalom, gondolta magában. A császár mindenekelőtt azt kérdezte tőle, vajon ismeri-e valaki a mesteren kívül a törhetetlen üveg titkát.

A művész büszkén válaszolta, hogy senki sem ismeri. A császár ekkor, ahelyett, hogy dúsan megjutalmazta volna, kiadta a parancsot, hogy azonnal kobozzák el minden tégelyét és szerszámját, minden anyagot is a műhelyéből, őt magát pedig kihallgatás nélkül nyakazzák le.

A császár parancsát végrehajtották.

Tiberius tehát megkönnyebbülten lélegzett föl, és kijelentette, hogy nagy szerencsétlenségtől mentette meg a világot; mert ha ez az újfajta anyag elterjedne, és minden üvegműhely készíthetné, ő maga is és vele valamennyi gazdag ember szemétre dobhatná minden ezüstjét és aranyát.

Pedig milyen kár a mesterért! Ha akkor megindul a tömeges gyártás, évezredeken keresztül úgy onthatták volna a gyárak a törhetetlen üveget, hogy azóta a háztartásokban nem fakadnának keserves könnyek, sokszor még máig is, minden összetört üveg vagy pohár cserepei fölött.

AZ ÓKOR EDISONJA

Héphaisztosz, a görög monda tűzistene és a kovácsmesterség legnagyobb őskori művésze, Homérosz Íliászának egyik legkedvesebb és legfrissebben rajzolt alakja. Mikor Thetisz, a hős Akhilleusz anyja, meglátogatja az isteni kovácsot, hogy fegyvert kérjen tőle küzdelembe induló fiának, Héphaisztosz éppen húsz darab triposzt remekel, mindegyiknek lábaira aranykarikát kovácsol; ezek a háromlábú székek ott állnak majd palotájában a fal mellett, és amikor kell, maguktól siklanak el majd a tanácsházba, és maguktól karikáznak haza. Már ez a tudósítás is meglepő és érdekes, mert olyasmit árul el, hogy a görög technikusoknak már ebben a ködösmesszi korban, az i. e. VIII-VII. század táján világos elképzeléseik voltak az automatákról.

Robotemberek

De valósággal megdöbbentő, amit ugyanott, az Íliász 18. énekében, néhány sorral alább olvasunk: Héphaisztosz megmosdik, felöltözik, és besiet a fogadószobába, hogy vendégét, Thetiszt üdvözölje, és kívánságát meghallgassa. De nem egyedül érkezik, két leány is kíséri, két arany „bálvány”, vagyis két gépember. Ezek beszélnek, szót értenek, a parancsoknak engedelmeskednek, szóval afféle őskori „robotemberek”. A nagyeszű Héphaisztosz művész olyan szerkezetet rejtett beléjük, hogy éppen úgy dolgoznak, mint az értelmes emberek. Nyilvánvaló, hogy nincs jogunk különösebben büszkélkedni a modern technika csodálatos vívmányával, a robotemberrel, amelyet ultrarövid- és egyéb hullámokkal s titokzatos sugarakkal igazgatnak, mert íme, a görög szellem már háromezer évvel ezelőtt fölvetette ennek az újkori csodának az ötletét. Nem bizonyos, hogy az ilyen ötleteket meg is valósították, de nem is fontos; az ókorban, amikor rengeteg volt a rabszolga, nemigen volt szükség a gépre.

A görög feltaláló szellem ötleteiből éppen ezért igen kevés valósult meg a gyakorlatban, s ha megvalósult valami, az is többnyire a játékot, szórakozást, mulattatást szolgálta, s nem az emberi élet és munka megkönnyítése volt a célja. Gelliusnál olvassuk, hogy a tarentumi Arkhütasz az i. e. IV. században repülőgépet szerkesztett, a gép fagalambot ábrázolt, sűrített levegővel volt töltve, és meglehetősen hosszú ideig tudott a levegőben tartózkodni. Azonban senkinek sem jutott eszébe, hogy gyakorlatilag értékesítse a találmányt, vagyis szállítórepülőgépet szerkesszen. Ugyancsak az i. e.

IV. századból tudjuk, hogy egyes templomokban rejtett szerkezetekkel mozgatott istenalakokkal rémítgették és befolyásolták a jámbor és együgyű hívőket. Ezek az automaták villámokat szórtak, szemüket forgatták, félelmetes hangokat adtak, akárcsak a színházban gépezet segítségével a színpadra juttatott istenség, az úgynevezett deus ex machina. De sokkal meglepőbb ennél az az adat, hogy I. Dionüsziosz, Szürakúszai uralkodója (i. e. 405-367), Delphoiban automobilon (hamaxion automaton) jelent meg; ez is játék volt, hiszen csak bizonyos ideig mozgott, de óriási feltűnést keltett; szerkezeti elve ugyanaz volt, mint a mai gyermekjátékoké: súlyok, kifeszített huzalok, áttételek és fogaskerekek voltak az elemei.

A szenteltvíz-automata

Erősen fellendült az érdeklődés a technika iránt az i. e. III. századtól kezdve, amikor Kteszibiosz, a híres és népszerű alexandriai mérnök egymás után szerkeszti meg találmányait, a mutatós és forgószámlapos órát, az orgonát és a tűzoltó fecskendőt. Ezek közül az orgona, éspedig előbb a víznyomásos, majd a levegőnyomásos orgona századokig használatban volt. Kteszibiosz érdeme, hogy széles körökben felkeltette az érdeklődést a technikai találmányok iránt, s ennek az általános érdeklődésnek köszönhető, hogy Vitruvius római mérnök és feltaláló

(i. e. I. század), főképpen pedig az alexandriai Hérón (i. e. II. század) a találmányok egész sora iránt tudott érdeklődést kelteni az akkori közönség körében. Ismételnem kell: találmányaik közül kevés vált általánossá a mindennapi életben, de ami megvalósult, az máig is mintája a művészi automataszerkesztésnek.

Hérón geometriai és sztereometriai munkái nagyszabású alapvetését adják a mérnöki tudománynak, a távcsőről szóló írása a teodolit első tapogatódzó kísérlete; Eukleidészhez írt kommentárja, sajnos, csak töredékesen maradt meg: általában feltűnő, hogy egyik műve sem maradt ránk eredeti alakjában, valamennyi tele van későbbi toldásokkal és kiegészítésekkel. Ez mutatja népszerűségét. Legbővebben maradtak meg mechanikai művei: az emelőcsigáról, a hadigépekről, a légnyomáson alapuló készülékekről, a tükrökről és az automatákról. Éppen ez a műve a legérdekesebb. Hérón nem önálló kutató; érdeme, hogy az addigi technikai ismereteket közkinccsé tette, s ezen a réven hihetetlenül megtermékenyítette a görögök, rómaiak, arabok s főleg a reneszánsz mechanikáját és technikáját.

Az első modern automatát tudtunkkal P. Everitt szerkesztette Londonban, 1885-ben. Hérón munkái 1851-ben megjelentek Londonban angol fordításban, s így valószínű, hogy az újkori feltaláló ismerte ókori kollégája automatáit; mindenesetre 1800 évnek kellett eltelnie, hogy a mai életnek ez a fontos technikai eszköze újra felbukkanjon a feledésből. Hérón automatája, a szenteltvíz-automata, gyakorlati értékű találmány volt, amennyiben széltében használták az egyiptomi templomok előtt, különösen az Íszisz-templomoknál; az Íszisz-kultuszban fontos volt, hogy a hivők, mielőtt belépnek a templomba, meghintsék magukat szenteltvízzel. Így a hivők elkerülhették a fertőző szembetegséget (trachoma), és a papoknak sem került annyi fáradságba egyenként kiosztani a szenteltvizet a hívőknek. Héróntól tudjuk, hogy elméletileg a papok eszeltek ki a szenteltvíz-osztogató készüléket, az alexandriai mechanikusok pedig megszerkesztették. A készülék lényege persely, felső lapján nyílással; a perselyben vízzel telt edény van, fenekén doboz, a dobozból pedig cső vezet ki a. persely oldalán. A vizesedény oldalán kampóban végződő függőleges rúd van, amely mérlegkart tart egyensúlyban; ennek a karnak egyik végén kis kerek lap van, erre hull a bedobott pénzdarab, lenyomja a serpenyőt, mire a másik kar felemelődik, és a végére erősített fedelet leemeli a dobozról. Most a víz megindul a kivezető csövön, kifolyik, a hivő pedig felfogja tenyerében. Mire azonban a pénzdarab lehull az alatta levő kis ládába, a mérlegkar megint egyensúlyba kerül, lezárja, a doboz fedelét, s ezzel elzárja a vizet. Lényegileg minden mai automata készülék, akár csokoládét ad el, akár peronjegyet, ezen az egyszerű szerkezeten alapul.

A taxaméter őse

Az automatákhoz kell sorolnunk Hérón hodométerjét (útmérő), amely lényegében a mai taxaméter őse, csak éppen nem a fizetendő összeget mutatja, hanem a megtett utat. A hodométer - a kocsi négy kereke mellé szerelt doboz, amelynek legalsó fogaskerekét a kocsikerékre erősített rúd fordítja el minden kerékfordulásnál - Vitruviusnál is, Hérónnál is szerepel. A hodométer négyszeres fogaskerék-áttétellel működik, minden áttételnek egy-egy számlálólap felel meg; két számlálólap a részleteredményeket jegyzi, a legfelső pedig a végeredményt, vagyis a megtett római mérföldek vagy stadionok számát. Vitruvius a legfelső számlálólapon körben lyukakat vágott, mindegyik lyukba golyót helyezett, s amint a lap fordult, a golyó leesett a lap alá helyezett csövön át a készülék aljában levő fémdobozba, s így az utasoknak hangosan jelezte, hogy megint túl vannak egy mérföldön. Az út végén a leesett golyók számából is megállapíthatták a megtett mérföldek számát. Vitruvius közli, hogy a hodométert a hajózásban is alkalmazzák: a hajó oldalára erősítik, s ilyenkor lapátos kereket szerelnek rá, amelyet a víz forgat. Ez adta egy névtelen római katonai írónak azt a gondolatot, hogy hajók hajtására lapátos kerekeket lehetne használni. Természetesen ez is csak ötlet maradt.

Igen egyszerű a szerkezete Hérón énekesmadár-automatájának is. A külső kar megforgatása kettős fogaskerék-szerkezetet hoz mozgásba, mire a tengely végében elhelyezett madár forogni kezd. A forgatás következtében a kereszttengelyre erősített emelő leereszti a doboz fenekén elhelyezett víztartó edényre a súlyos burát, ez kiszorítja a dobozból a levegőt, amely a bura sípján keresztül sivítva távozik: ez a hang adja a madárcsicsergést. Az éneklő madár nyilván egyik legkívánatosabb játékszere volt az ókori gyermekszobának.

Azonban a fogaskerekek, csigák és emelők ügyes összeállításával nemcsak ilyen egyszerű, hanem igen bonyolult automatákat is tudtak szerkeszteni. Például: a fogaskerék tengelyében elhelyezett súly forgatja a fogaskereket; minden foga sorra megbillenti az útjába helyezett csapot, 45 foknyi szögben felemeli, amikor a ráerősített kalapácsos emberi kar is fölemelkedik, majd a rajta lógó súly miatt ismét visszahull vízszintes helyzetébe; aztán az egész folyamat újra kezdődik. A karhoz természetesen vasból, ólomból vagy más fémből készült emberi alak is tartozik, s a készülék, valahányszor a fogaskerék súlyát felhúzzák, működni kezd.

Az automata színház

Az ilyen szerkezetek halmozásával és egymásba kapcsolásával egész jelenetsorokat lehetett előadatni az automatával. Ezen alapul az automata színház, amely bizonyára csak gazdag gyermekek játéka lehetett. Hérón automata színháza teljes ötfelvonásos drámát adott elő, Naupliosz történetét.

Az első felvonásban tizenkét görög dolgozik a hajókon, előkészítik a hajók vízrefutását: fúrnak, faragnak, kalapácsolnak, fűrészelnek; a második felvonásban a hajók vízre futnak, a harmadikban Naupliosz felállítja a megtévesztő fényjelzőt, majd kitör a vihar, a víz hullámzik, a hajók táncolnak a tengeren. A vihar süvöltését és tombolását a színházban használatos vihargép idézi elő. Következik a hajótörés, a görögök pusztulása. Az utolsó felvonásban Aiax a tengerbe esik, és kétségbeesetten igyekszik a partra úszni; de az utolsó pillanatban a gépezet tetején megjelenik Pallasz Athéné istennő, és a hőst villámával agyonsújtja. Aiax eltűnik a hullámokban.

A víznyomáson alapuló ókori készülékek, mint említettem, Kteszibiosz találmányai. Ezek közül az óra jutott különösen nagy és fontos szerephez, főképpen azon a réven, hogy a görög mechanikusok az óra víznyomásos szerkezetét fogaskerék-rendszerrel párosították, s e révén óráik egyrészt hanggal jelezték az elmúlt időegységeket, másrészt

pedig az ügyesen alkalmazott alakokkal órafordulatokkor valóságos drámákat adtak elő. Az ütőóra-szerkezet gondolata Arkhimédésztől származik, de csak Kteszibiosznál jutott a technikai megoldásig. Platón Akadémiájában volt ugyan óra, mely sípolással jelezte a reggeli felkelés idejét, de ez egyszerű vízóra volt. Azonban már az automaták körébe tartozik az a bonyolult szerkezetű görög óra, amelynek leírását arab forrásból ismerjük. Ez is vízóra volt, de fogaskerékrendszerrel párosult; minden órában golyó esett az óra tetején ülő holló csőréből a lent elhelyezett fémtálba, s hangos csengéssel jelezte az óra elmúlását. Az óralapon emberarc volt, ennek a szeme minden órában más színt váltott; abban a pillanatban, amint az óra ütött, megjelent a hóhér, és lefejezett egy foglyot, továbbá megnyílt két ajtó, s látszott, amint fegyveres lovasok éppen lovukra pattannak; végül az óra fölött faágon verebek ültek, s mikor az óraütésre előbukkant két kígyó, a madarak ijedtükben elkezdtek csipogni.

A gazai csodaóra

Hiteles adataink vannak rá, hogy Boethius, a kitűnő filozófus, i. sz. 507-ben Cassiodorus megbízásából két automata órát készített Theoderich gót királynak. Cassiodorus leírása szerint ezek is ütőórák voltak: az óra leteltével fémtálba golyó hullott, egy kürtös trombitált, a kígyó sziszegett, a madarak csipogtak. Körülbelül ugyanebben az időben szerkesztette ismeretlen görög a szíriai Gazában azt a Héraklész-órát, amely az ókori technika legtöbbet magasztalt csodái közé tartozik. A művészi és bonyolult óraszerkezetből ugyan semmi sem maradt ránk, de megmaradt részletes leírása, a város és a kor híres írójának, Prokopiosznak tollából. Ez a leírás, amelyet Angelo Mai fedezett fel egy vatikáni kéziratban a XIX. század elején, írói szempontból igen élvezetes és érdekes, azonban semmi technikai felvilágosítást sem közöl. Az ókori technika kiváló ismerőjének, a német Hermann Dielsnek sikerült mérnökök segítségével megszerkeszteni a művészi órát s ezen a réven a romlott görög szöveget is helyreállítani és kiadni (1917).

A gazai óramű négyoszlopos csarnokban állt, mégpedig a csarnok mélyén, mint valami oltár. Felső, félkör alakú mezőjében Gorgó-fej rémítette és tartotta távol a rossz szándékú embereket, óraütéskor pedig félelmetesen forgatta szemeit. Alatta 12 egyszerű ajtó jelzi az éjszaka 12 óráját, mégpedig úgy, hogy minden órában, balról jobbra, sorra megvilágítja egy lámpa a megfelelő óra ajtaját. Ezek alatt húzódik a nappal 12 órájának díszes 12 ajtaja, mindegyik fölött sas; előttük a sugárkoszorús Héliosz jár végig, s pálcájával mutatja az ajtót,amelyiknek éppen az órája üt. Óraütéskor kinyílik az ajtó, kilép rajta Héraklész, 12 munkája egyikének a jelvényével, például a nap első órájában a nemeai oroszlán bőrével. A sas kiterjeszti szárnyait, előrelendül, s megkoszorúzza a hőst, aki erre eltűnik, s utána az ajtó bezárul. Így megy ez sorban mind a 12 órában.

Az ajtók alatt három, oszlopokon nyugvó kis kápolna van. A középsőben megint Héraklész alakját látjuk. Ez a szobor az óra ütőszerkezete. Kteszibiosz órája, mint említettem, minden órában egyet ütött; a gazai óra már tökéletesebb, mindig annyit üt, ahány óra van, de csak hatig, akkor újra kezdi. Az éjjel és nappal 12-12 óráját négyszer 1-6 ütéssel jelzi, Prokopiosz szerint azért, hogy a sok ütés ne feszítse meg túlságosan a hallgatók figyelmét. A Héraklészkápolna ormán komikus Pan-alak kuksol, és óraütéskor füleit hegyezi, kétoldalt pedig egy-egy szatír vág feléje nevetséges fintorokat.

A jobb oldali kis kápolnában ugyancsak Héraklész alakja látható, amint éppen a Heszperiszek aranyalmáit készül lenyilazni, fölötte Diomédész, a Kürtös fújja az utolsó óraütésre a takarodót A bal oldali

kápolnában ugyancsak Héraklészt ábrázolta a művész, amint Hippolüté amazon királynő legyőzése és megölése után zsákmányával, a királynő díszes derékövével hazatér.

A kápolnák közt óraütéskor két szolga siet, hogy a munkák végeztével megpihenő Héraklészt kiszolgálják.

Az egész óramű magassága 6 méter, szélessége 2,7 méter lehetett, szerkezete pedig a Kteszibioszból, Vitruviusból és Hérónból alaposan ismert fogaskerék-és emelőrendszer bonyolult egyvelege. Ez a gazai óramű századokra megkedveltette és fenntartotta az órajáték hagyományát. Már a VI. században Itáliában is szerkesztettek ilyen órákat: I. Pál pápa Kis Pipinnek küldött ilyent, Harun al Rasid kalifa pedig Nagy Károlynak. A strasbourgi, müncheni, nürnbergi és egyéb híres órajátékok még ma is hangosan tanúskodnak a görög feltalálószellem hagyományának szívós életéről.

HÍRVERÉS, ÜZLET ÉS POLITIKA

Siricus polgármester úr kereskedő volt valamikor, de sikerült akkora vagyont összeügyeskednie, hogy visszavonulhatott a magánéletbe; szép házat építtetett Pompejiben, s a ház közepén nagy mozaikbetűkkel megörökíttette egykori üzleti alapelvét: „Salve lucrum” -Üdvöz légy, haszon; vagy mondjuk érthetőbben: Éljen a profit! Siricus és társa, Nummianus, kemény munkával és sok ötletességgel szerezte nagy vagyonát; megvettek két szomszédos házat, átalakították, úri kényelemmel berendezték mind a kettőt, s aztán már csak az maradt hátra, hogy megszerezzék polgártársaik becsülését; ez pedig nem volt nehéz, hiszen az ilyesmi ősidők óta kijár a pénznek. Így lett Siricus polgármester, Nummianus pedig városi tanácsos. De nemcsak ez a ragyogó kettős palota hirdette a mozaik csillogásában a pénz „egyedül üdvözítő” istenségét, hanem a szegény asztalos, Modestus szerény háza is; itt egyszerű szürke mozaikbetűk hirdetik az előcsarnokban, hogy a haszon, vagyis hát a profit a legnagyobb gyönyörűség: „Lucrum gaudium!”

Csakhogy a pénzt, a vagyont, a palotát és úri kényelmet már az ókorban sem adták ingyen. Pompejiben egymást érték az üzletek, csakúgy, mint minden eleven és forgalmas városban, főképpen a kikötővárosokban s magában a fővárosban. A kereskedők és iparosok céhekbe tömörültek ugyan, de azért a leggyilkosabb versenyben tépázták egymást. Csak egy-két adatot: Rómában a császárkor harmadik századában több mint kétszáz pékműhely dolgozott, olajat pedig legalább 2300 üzletben lehetett kapni. Vegyük hozzá ehhez a nyílt piacokat, a hangoskodó és rikácsoló kofákat, a fedett vásárcsarnokokat, a maguk holmiját dicsérő boltosokat, piaci árusokat és házalókat: azonnal felmerül bennünk a gondolat, hogy mindez elkerülhetetlenül hírveréssel járt. Fel kellett hívni a vevők figyelmét, hogy ez és ez az áru itt és itt a legjobb, legmegbízhatóbb; cégtáblát kellett kitenni a boltra, kirakatot kellett rendezni, be kellett csábítani a vevőt, különben a versenytárs boltjába ment volna be. Az úgynevezett reklám nem a mai idők találmánya.

Traianus vásárcsarnoka

Az ókori nagykereskedelem gócpontjai a tengeri kikötők voltak: Nápoly, Puteoli, Ostia, Pompeji és Róma, éppen Ostia révén, tulajdonképpen tengeri kikötővárosnak számított. A földműves

rómaiak, főképpen Karthágó megsemmisítése után, nemcsak ráédesedtek, hanem rá is kényszerültek a kereskedelemre. Rómában minden földszinti helyiséget boltok foglaltak el, a Forumon és az előkelő Via Sacrán árusítóbódék sorakoztak, s mindez nem volt elég: már az i. sz. II. század elején Traianus császár kénytelen volt hatalmas arányú vásárcsarnokot építtetni. Nem is annyira vásárcsarnok volt ez, mint inkább áruház, amelynek minden helyiségét más-más kereskedő bérelte. Az egyfajta üzletek a városban is tömörültek: külön utcájuk volt az aranyműveseknek, a fakereskedőknek, a posztósoknak, az illatszerészeknek, s ezeket az utcákat róluk nevezték el. Az előkelő, igazi nagyvárosi üzletek a Mars-mező árucsarnokaiban és a Via Sacrán sorakoztak; ezek voltak a milliomosok kedvelt szállítói, itt hemzsegett Róma pénzarisztokráciája. Ékszerészek, aranyművesek, gyöngy- és drágakőkereskedők, illatszerészek, selyemkereskedők boltjai csábították itt a pénzes vevőket, itt lehetett kapni a legszebb rabszolgákat, a lakomához való koszorúkat, a gyöngyházzal kirakott kereveteket, a pávatoll legyezőket, a finom keleti szövetcsodákat, divatcikkeket, fényűző bútorokat és műtárgyakat.

Már az i. sz. I. században úgy ellepték a boltok, bódék és műhelyek az utcákat, hogy valósággal megakasztották a forgalmat. Nemcsak hogy üzletek foglalták el a házak egész földszintjét, hanem az élelmes kereskedők még a boltok elé is kinyújtózkodtak: kirakatokat építettek, asztalokat helyeztek el a gyalogjárón, kitelepítették az utcára is a műhelyeket, hogy a közönség lássa is, hogyan készülnek remekműveik; ennek az lett a vége, hogy hamarosan járni is alig lehetett már bizonyos utcákon. Martialis mondja (i. sz. 92), hogy egész Róma egyetlen óriási bolt; hentesek, kocsmárosok, borbélyok rakodnak és tolakodnak ki az utcára, a házak bejáratait is eltorlaszolják. Oszlopok mindenütt: mert többnyire ezekre az oszlopokra aggatták ki az árucikkeket: boros amforák lógtak itt csábító címkékkel, amott kolbász, sonka, finom illatszer, selyemszövet s miegyéb. Ez volt a legjobb hírverés: maga az áru beszélt magáért. Seneca emlegeti, hogy sok kereskedőnek egyebe sincs, csak az, amit a kirakatban mutogat.

Éjjel lánccal és vasrudakkal lezárt fatáblák őrizték az üzletek kincseit, de alig hajnallott, máris ott sürögtek a szorgalmas kereskedők: nyitották a boltot, tisztogattak, s hamarosan elkezdődött a hangos kínálgatás. De ha a derék boltos talán berekedt vagy belefáradt, hangoskodott helyette az üzletajtót helyettesítő fehér vászonfüggöny, mert bizony ezt - mint Juvenalistól tudjuk -telefestették hirdetésekkel és az árukat ábrázoló rajzokkal. Éppen így telefestették azokat az ernyőket, amelyek az árukat a nap és eső ellen védték. Szóval a hírverést szolgálta: az élőszó, a kirakat, a függönyökre festett hirdetés, a sok, változatos üzleti cégtábla. Ezek a domborműves cégtáblák rendszerint szöveg nélkül, szemléltető képekben mutatták be az árucikkeket, és hirdették az üzlet jellegét. Efféle domborműves táblákkal díszítették az elhalt kereskedők és iparosok síremlékeit is. Akinek nem telt domborműves cégtáblára, a falra festette az üzlet címét és jellegét feltüntető ábrázolatot és felírást vagy hirdetést.

Mercurius rabszolgái

A ránk maradt emlékek oly sokfélék, hogy bízvást elmondhatjuk: aligha lehetett bolt cégtábla nélkül. Az egyik domborműves tábla hentesbolt cégtáblája lehetett: öt szép sonka sorakozik rajta; de van másféle hentescégtábla is: baloldalt karosszékben asszony ül, és könyvbe jegyez, nyilván a hentes felesége, középütt fagerendán disznófej, kolbász, sonka, karaj, oldalas lóg, a tőkén a szakállas hentes bárddal éppen húst vagdal fel; jobboldalt mérleg. A cégtáblák általában igen epikusak: bőbeszédűen tárják elénk az üzlet dús raktárát, finom áruit, felszerelését és a jó kiszolgálást. Egy férfiruha-kereskedés cégtábláján baloldalt két idősebb férfi ül, mellettük fiatalember áll: ezek a vevők; középütt a tulajdonos, jobbról két segéd mutatja az árut. Ugyanennek az üzletnek bizonyára női osztálya is volt, mert az előbb említett cégtábla mellett még egyet találtak, amelyen elárusító lány szerepel, amint asszony vevőjének női szövetet mutogat. Ránk maradt „A négy nővérhez” címzett - ismeretlen rendeltetésű - üzlet cégtáblája, valamint egy vadkereskedés csábító domborműve, rajta nyúl, vaddisznó, szárnyasok; baloldalt az elárusítólány tárgyal a vásárló hölggyel. Kézimunka-kereskedés cégtáblája volt az a művészi dombormű, amelyen a vásárló házaspár padon ül, a tulajdonos mögöttük áll, fent rúdon hímzett öv, ruha és három párna függ, kétoldalt két segéd áll, kettő pedig az árut mutatja.

Ezek a cégtáblák nemcsak az ókori hírverés, kereskedelem, üzleti élet és szokások szempontjából érdekesek, hanem művelődéstörténeti szempontból is. Ilyen az a dombormű, amely késesmester boltját ábrázolja; a fiókos elárusítóasztal fölött két sorban függnek a kések és

egyéb szerszámok, sarlók, bárdok, vésők, orvosi eszközök, az asztalon pedig felszerelt orvosi műszertáskák sorakoznak; baloldalt áll a vevő, jobboldalt pedig a kereskedő. Éppen ilyen érdekes az a másik dombormű is, amely a késesmester műhelyét ábrázolja: az egyik munkás fogóval valamiféle szerszámot tart a tűzbe, a másik hosszú nyelű kalapáccsal lesújt rá; a háttérben a tűz és a fújtató, fent a rúdon félig kész szerszámok. Lucius Cornelius Atimetus, a késes, nyilván mestere volt a szakmájának, hogy orvosi műszerek gyártására is vállalkozott. Ugyancsak ránk maradt Caius Camonius ötvös és ékszerész domborműves cégtáblája is: nyitott, lapos dobozokban gyűrűk, drágakövek, karkötők, nyakláncok, tucatszámra; baloldalt ül a vevő, jobboldalt áll az ékszerész, és mutogatja drágaságait. Berendezésénél fogva is különösen érdekes az a borkereskedés, amelyet Caius Clodius Euphemus borkereskedő üzletének cégtáblája ábrázol: a kereskedő magas asztal mögött áll, az asztal, illetőleg állvány lapjába bele vannak süllyesztve a hiteles mértékek, ezekbe öntik a bort; aztán a szolga alul kinyitja a csapot, és a vevő edényébe ereszti a kívánt mennyiséget. Mindezek a jelenetek az ókori római életnek egy-egy mozzanatát világítják meg, minden magyarázatnál érdekesebben. Cicero egyik beszédében jellemzi a boltosokat: békeszerető és szorgalmas emberek, ellenségei minden zavargásnak és politikai pártoskodásnak, mert felfordulás esetén be kell csukniuk a boltokat, és elesnek a nyereségtől. Az i. az 238. évnek véres zavargásai során még az sem használt, hogy erős fatáblákkal elzárták boltjaikat: a praetorianusok, mivel a nép a háztetőről téglával és cseréppel dobálta meg őket, minden boltot felgyújtottak. Pedig sok boltban ott volt a dicsőségesen uralkodó császár mellszobra vagy arcképe is, de bizony ez sem segített. A császárkorban általában csak a naptárban jelzett szerencsétlen napokon és a császári ház gyásznapjain tartották zárva az üzleteket, márpedig az egész esztendőben alig néhány ilyen napvolt. Ünnepnapokon, diadalmenetek napján, a császár születésnapján, a császár örömünnepein babérágakkal és koszorúkkal díszítették a boltokat, s este ki is világították. A kereskedők és iparosok tehát úgyszólván megszakítás nélkül dolgoztak; nem volt vasárnap, nem voltak sűrűn ismétlődő ünnepnapok: a verseny szünet nélkül állt, és szakadatlan hírverésre kényszerítette Mercurius rabszolgáit, a kereskedőket.

Utcai árusok

Nemcsak Rómában, hanem a vidéki városokban is eleven ritmusban lüktetett a kereskedelmi élet. Talán csak Herculaneum volt kivétel: oda nyaralni és pihenni mentek a gazdag nápolyiak, ha már túl voltak a tülekedésen, és kellőképpen megszedték magukat. A vagyon pedig már akkor is csendet parancsolt maga körül. Ostia, a világvárosi kikötő, természetesen egyetlen üvöltő -tegyük hozzá: nemzetközi - hangorkán volt, bár üzleti hirdetéseinek kisebb volt a jelentőségük, ehhez pedig nem volt szükség hangos hírverésre. Annál zajosabb volt Pompejinek, a kispolgárok jellegzetes ókori városának élete.

Az újonnan kiásott utcákban bolt hátán bolt; különösen sok volt a fehérítő- és festőüzem meg a pékműhely; kemény volt hát a verseny, szükség volt a hírverés minden fajtájára. De itt nem a Juvenalis emlegette boltfüggönyök és napernyők, nem a domborművű cégtáblák, nem is a falra festett cégérek és hirdetések voltak a leghangosabbak, hanem az utcai árusok. Pompeji nem volt előkelő nagyváros, mint Róma, hanem egyszerű vidéki városka, s ide nem kereskedők hozták az élelmiszereket, hanem maguk a parasztok árusították házról házra, éktelen kiáltozás közben. A csirkekofák, a gyümölcsösök, a zöldségárusok, a halászok zűrzavaros rikácsolása volt Pompeji mindennapos térzenéje. Vándorcukrászok is járták az utcákat, izzó parázzsal megtömött hordozható tűzhelyük állandóan melegen tartotta a süteményeket, és alighogy elkiáltották magukat, lányok, fiúk, nyalánk asszonyok tolongtak körülöttük. Azonban a komoly kereskedők és iparosok, akik itt is céhekbe tömörültek, a hírverésnek ugyanazokkal az eszközeivel igyekeztek érvényesülni, mint római kartársaik. Borbélyok, illatszerészek, szépítőmesterek, levélírók, építészek, festők cégtáblái és hirdetései bőven maradtak ránk, így ismerjük Aemilius Crescens építészt, Lucius festőt, Pinarius Cerialis kámeavésőt, ismerünk néhány kocsmárost; nem egy kocsmában és kocsma előtt csábító cégérfestmények maradtak ránk.

Áruházak és bankárok

Verecundusnak, a derék posztósnak, valóságos áruháza volt; három tágas üzlethelyiség nyílik az utcára, kirakataikat messze kiugró eresz védi a naptól és esőtől; a műhelyek bent vannak a házak belsejében. A középső üzlet ajtaját pillérek szegélyezik, rajtuk festett vallásos jelenetek: kis templomból a kereskedelem istene, Mercurius röppen ki, szárnyas lábakkal, szárnyas kalapban, egyik kezében kígyós pálca, másikban duzzadt erszény; még egy vallásos tárgyú festmény: négy elefánttól vont diadalszekéren Pompeji védőistensége, Venus, fején korona, kezében kormánypálca, mellette a kis Amor s a levegőben röpködő szárnyas géniuszok; lent Flora a bőségszaruval, és jobboldalt nyilván maga a tulajdonos, mint reneszánsz képeken a donátor; a festmények nagyvonalúsága és lendülete bizonyosan minden járókelőt megállított, s egyúttal mindenkit be is csábított az üzletbe, mert Venus Pompejana ilyen buzgó tisztelője igazán megérdemelte a pártfogást. De Verecundus értette a közvetlen hírverés módját is: üzletházának fala tele van mesterségét jelképező jelenetekkel: az egyik kép a műhelyt ábrázolja, amint a munkások a gyapjút kártolják, más munkások a gőzölgő festőüst mellett foglalatoskodnak, maga a gyáros pedig, a derék Verecundus, már mutatja is a kész kockás szövetet. Az egyik kép - amelyet a választási hirdetések, sajnos, meglehetősen eléktelenítettek
- Verecundus áruházának cipőosztályát mutatja: a kép jobb oldalán padon ül a vevő, fiatal férfi, a megrakott árusítóasztal mögött pedig a kiszolgáló kisasszony, amint éppen egy pár cipőt kínál. A kép a mai hírverés szellemében készült: kevés vagy semmi szöveg! Hát itt egy szó szöveg sincs, eleget mond a kép: jó áru, figyelmes kiszolgálás! Ennél több a mai elkényeztetett vevőnek sem kell.

A bankár üzletének jelképe a pénzestányér volt: sok ilyen cégtábla maradt ránk. A legnevezetesebb ókori banküzlet Lucius Caecilius Jucundusé volt Pompejiben; ennek üzleti könyvei is ránk maradtak. Talán éppen a bankárnak volt az ókorban is a legkevesebb szüksége hirdetésre, hiszen már akkor is a pénz volt a legkeresettebb árucikk. Annál több másfajta hirdetés és cégtábla maradt ránk; kecske volt a tejcsarnok cégére, amforát cipelő két ember borkereskedésre hívta fel a vevők figyelmét, egy rézműves cégtábláján a háttérben az egyik legény az üllőn kalapál, a másik a kész darabokat nézegeti, a tulajdonos pedig üstöt mutogat a vevőnek, aki kisfiával áll előtte. „Brattius ötvös” - hirdeti az egyik cégtábla, rajta üllőn dolgozó férfi, fölötte mérleg. „Diogenes kőműves” - hirdetik a felírás mellett a dombormívű kőművesszerszámok az egyik házon Pompejiben; a másik kőműves ügyesebb és ötletesebb volt: nemcsak a szerszámokat festette oda, hanem önmagát is, amint fent áll az állványon, és vakolja

a falat. Mint a mai művészi épületeken, Pompejiben is befalazta a nagy színház külső falába kőbe vésett névjegyét az építőművész: „Marcus Artorius Primus építész”. De Pompejiben legvirágzóbb volt a pékipar, s ezért a pékek hirdettek leghangosabban; a pékműhely állandó cégtáblája a malomkövet hajtó szamár, mivelhogy a pék molnár is volt egyúttal.

Lakás, halmártás, kocsmák

A falihirdetéseket, az úgynevezett plakátokat az ókorban egyszerűen a falra mázolták, így hirdették a nép kegyeit hajhászó jelöltek az amfiteátrumi és cirkuszi játékokat, így ajánlgatták a háztulajdonosok az üres lakásokat és üzlethelyiségeket. Alleius Nigidius Maius városi tanácsos úr valamelyik év július elsejére urasági lakást ajánl, továbbá üzlethelyiségeket; felvilágosításért tessék a ház gondnokához fordulni; Julius Felix ugyancsak üzlethelyiségeket ajánl, továbbá remek emeleti lakást főúri fürdőszobákkal, mégpedig öt évre. Alkalmi hirdetések is bőven akadtak; ilyen falihirdetés közli, hogy akinek felnyergelt kancája veszett el, forduljon Decius Hilarius bérlőhöz, a Mamia-féle tanyán; de talán a legügyesebb volt minden kereskedő és gyáros közt a híres halmártásgyáros, Umbricius Scaurus; igen egyszerűen és ötletesen oldotta meg a hirdetés kérdését: kitűnő halmártásgyártmányait címkés korsókban hozta forgalomba, úgyhogy minden korsóba beleégette a maga nevét és a gyártmány minőségét. Mivel pedig Pompejiben meglehetősen sok volt a zsidó hitű polgár, az élelmes Umbricius külön korsókban kóser halmártást is hozott forgalomba, külön jelzéssel (garum castum).

Érdekesek és ötletesek a kocsmák cégérei és hirdetései. Pompejiben két kocsmárosnak még a neve is ránk maradt; az egyiket Hermesnek hívták, a másikat Sittiusnak; ez az utóbbi volt a tulajdonosa az „Elefánthoz” címzett vendéglőnek: a cégér elefántot ábrázol, amelyet törpe vezet, körülötte kígyó tekerőzik. Híres volt Narbóban (Narbonne) a „Tarragonai vendéglő a kakashoz”, ismerünk ilyen kocsmacímereket és cégéreket: „A nagy sashoz”; „A kis sashoz”; „A daruhoz”; „A kígyóhoz”; „A kardhoz”. A cégér mellett hírverés is bőven harsogott a kocsmák és fogadók homlokzatán és falain. Egy kocsmafelirat pompás kiszolgálással, fürdővel és fővárosi kényelemmel csábítja az utasokat, egy antipoliszi (Antibes) fogadó cégére versben hirdeti: „Utas, megállj, kerülj beljebb, idebent mindent megtudsz az érctábláról.” Az érctábla bizonyára a részletes árjegyzék volt. Egy másik kocsmáros ügyesebb volt: magát a versbe foglalt borlapot is ráfestette cégtáblájára; nem is kocsmáros volt ez, hanem kocsmárosné, mert a nevét is odaíratta a vers elé: „Én mondom, Hédoné.”

As-t ha fizetsz, kapsz bort, duplázd meg, iszol finomabbat.
Négyet hogyha fizetsz, vár a falernusi bor.

Pompejiben rengeteg volt a kocsma; aki ismeri Olaszországot, és megfigyelte, mennyi az úgynevezett „bár”, amelyekben feketekávét s mindenféle italokat árulnak, nem csodálkozhatik, hogy Itália népe már az ókorban is szerette az ilyen pillanat-kocsmákat; még a berendezésük is szakasztott mása, vagyis inkább őse a mai „bár”-nak. Nos, ezek az ókori bárok leginkább a városi választások idején arattak. Mivel Pompejiben a városi tanácsot valamennyi hivatalnokkal együtt évenként választották, a választási harc szinte állandó volt; ennek tulajdonítható, hogy legnagyobb mennyiségben éppen választási hirdetések és felhívások szerepelnek a falra festett plakátok közt: mintegy 1800 hirdetés adja színes képét a kisvárosi választásnak; e hirdetéseken körülbelül száz jelölt neve szerepel. „Válasszátok meg a derék Herenniust rendőrfőnöknek!” harsogja az egyik hirdetmény. Különösen sokat szerepel a falihirdetéseken a város két tekintélyes és gazdag polgárának, Lolliusnak és Holconiusnak a neve. Rendszerint az ajánlók is odafestetik nevüket a hirdetésre: „Vettius Rusticus ajánlja Sabinust” - „A szomszédok ajánlják Rufust” - „A gyümölcskereskedők mind Holconiust ajánlják polgármesternek” - „Válasszátok rendőrfőnöknek Julius Polybiust, ő majd gondoskodik róla, hogy jó legyen a kenyér”; - a borbélyok Trebiust ajánlják rendőrfőnöknek, az illatszerészek Verust, az aranyművesek Pansát, s külön jelölteket ajánlanak a kelmefestők, a szabók, a szállítómunkások, az öszvérhajcsárok, a halászok és a többi céhek.

Humor

Igen gyakran megszólal a humor is, mintha már az ókoriak tudták volna, hogy a nevetségesség öl! Sokszor bebizonyosodott, hogy a humor talán a legjobb korteseszköz, legalábbis erre mutat, hogy a falihírdetések bőven alkalmazzák. Az egyik választáson kemény harc folyt bizonyos Marcus Cerrinius Vatia ellen. Az ellenfél nem érvelt, nem vitatkozott, nem is gorombáskodott, csak kedélyeskedett. Egy napsugaras reggelen aztán ilyen hirdetések virítottak Pompeji falain: „Vatiát egyhangúlag ajánlják az álomszuszékok” - „Vatiát ajánlják rendőrfőnökül a csirkefogók”. Nem valószínű, hogy ezek után a derék Vatiát megválasztották.

Sajátságos, hogy a régi hirdetéseket nem mázolták be, hanem rájuk festették az újakat; elegendő volt az újabb betű élénkebb színe, hogy a közönség megismerje az éppen időszerű hirdetést. Feltűnő az is, hogy mindig a választási hirdetéseket festették nagyobb betűkkel; valóban, a választási hirdetés volt a legfontosabb, s talán éppen a gyakori választásokkal magyarázható, hogy oly sok volt a kocsma.

De nemcsak a kocsmárosoknak, hanem a festőknek is nagy üzlet volt az évenként visszatérő választás. Ilyenkor minden festő dolgozott, és bőven keresett. A falra festett hirdetéseknek volt bizonyos hagyományuk: óriási betűk, különösen stilizált írás, vörös festék; a régi hirdetést nemis kaparták le: az új festés harsány színe letorkolta. És hagyományos dolog volt az is, hogy a „művészek” éjjel dolgoztak; így reggelre mindig meglepetés volt az új mázolmány. Aemilius Celer festő különösen hálára kötelezett bennünket: egyik választási falihírdetése alá szép piros betűkkel a nevét is odakanyarította: „Festette Aemilius Celer, egyedül, holdvilágnál”.

A VILÁG LEGRÉGIBB NAPILAPJA

Kereken kétezer éve, hogy Julius Caesar, Acta Diurna címen, megalapította az első napilapot.

Suetonius, a császárok történetírója, följegyezte, hogy Caesar, mikor a konzuli méltóságot elfoglalta, legelső intézkedéseként elrendelte, hogy naponta jegyezzék fel és adják ki a szenátus és a népgyűlések tárgyalásainak anyagát. Minthogy pedig ezeken a tárgyalásokon a birodalom minden fontos ügye és kimagasló személye szerepelt, minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az Acta Diurna lényegileg mása és őse volt a modern napilapnak.

Caesar rendelete i. e. 59. január 1-én kelt. Ha ma visszagondolunk rá, talán fölényes kis mosollyal vesszük tudomásul, és némi elnézéssel gyűrjük le ellenvetéseinket, hogy „jó, jó, de hát hol volt a hírszolgálat, hol volt a nyomdatechnika, hol voltak a lapterjesztés mai eszközei?" Nos, a kételkedőket meg kell nyugtatnunk: a római napilap - mutatis mutandis -éppolyan napilap volt, mint a mai, és akárcsak ma, a reggelijéhez akkor is megkapta a megrendelő az újságot. Akármilyen csodálatosan hangzik: a lapszerkesztés és lapkiadás technikája és tempója az elmúlt kétezer év folyamán változhatott, lényege azonban alig változott.

Ha Suetonius tudósításának mélyére nézünk, első pillantásra látszik, hogy az Acta hivatalos kiadvány volt; de nem rendeletek gyűjteménye - mert az ediktumokat ezután is nyilvános kiszögezés útján tették közzé, a tartományokba pedig külön futárokkal küldték el -, hanem hivatalos beszámoló a szenátus és a népgyűlések tárgyalásainak anyagáról. Ebbe azután beletartozott a birodalom minden részének mindenféle katonai, polgári és vallási eseménye, a tisztviselők mindennemű intézkedése fontos és kevésbé fontos ügyekben, fegyelmi és bírósági ügyek, amelyek sokszor érdekes magánügyekkel voltak kapcsolatban, törvényjavaslatok, pénzügyi és külügyi kérdések, szövetségek, követjárások, szóval a mai napilapoknak úgyszólván leglényegesebb anyaga. Hogy azután alig fél század múlva mi minden egyéb került bele a római napilapba, arra is lesz néhány érdekes adatunk.

A római hírlap

Nemcsak Suetonius beszél a római napilapról: Tacitus, Plinius, Seneca,

Cicero s még többen emlegetik, valamennyien Acta néven. (Acta Senatus, Acta Populi, Acta Urbis), száz évvel Caesar alapítása után pedig sohasem hiányzik az Acta (újság) szól mellől a diurna szó, ami bizonyítja, hogy ezek a közlemények naponta jelentek meg. Ez a diurna szó ma is él: ebből alakult az olasz giornale és francia Journal szó, tehát a nyelv is őrzi az antik és modern újság szerves kapcsolatának bizonyítékát. Mindjárt Caesar után világosan megkülönböztethető az Acta három faja: az egyik a szenátus közleményei, a másik a népgyűlésekről adott tudósítás, a harmadik a vegyes városi (fővárosi) hírek újságja (Acta Urbis). A fejlődés korán oda vezetett, hogy a szenátusi és népgyűlési közlemények egy újságban jelentek meg, a városi hírek külön, azonban már az i. sz. I. század közepén mind a három fajta Acta egyetlen újságban olvadt össze, s ez volt az Acta Urbis, mai szóval a Római Hírlap.

A szenátusi és népgyűlési közlemények szerkesztése és kiadása állami feladat volt, a vegyes városi hírek újságját a magánvállalkozás tartotta kezében. Mikor a monarchia a szenátust és a népgyűlést árnyékhatalommá süllyesztette, a közönség érdeklődése meglehetősen megcsappant a hivatalos újság iránt; még ma, a mi alkotmányos világunkban is érthető, hogy az emberek nem éppen a hivatalos lapot tartják a legizgalmasabb olvasmánynak, viszont elkapkodják a friss és érdekes hírekkel teletűzdelt lapokat. Ezeknek a lapoknak őse volt az Acta Diurna Urbis. Ez lett a császárság első századában a közönség kedvelt újságja, friss és érdekes híreivel alkalmas volt a közvélemény befolyásolására, és ezért a császári kormány szükségesnek látta, hogy irányítását a kezébe vegye, így történt, hogy az i. sz. I. század közepétől kezdve ez lett az egyetlen római napilap, ez közölte a szenátus és a népgyűlések híreit is, amelyek azonban háttérbe szorultak a lap egyéb színes és izgalmas híranyaga s különösen botránykrónikája mellett.

Ez a fejlődés már Augustus császár idejében megindult; ekkor szüntették meg a szenátusi tárgyalások anyagának rendszeres közlését, és kezdték helyettesíteni udvari és társasági hírekkel, fővárosi érdekességekkel és - csak mondjuk ki! - pletykákkal. És ezt az újságot már nem a magánvállalkozás irányította, hanem, hogy mai szóval éljünk, a császári sajtóiroda. Csak néhány évtizede került elő az a felirat, amely megőrizte az utókor számára az első császári főszerkesztő nevét: Caius Sextus Papirius Martialis (egyúttal az I. szkíta légió ezredese) volt az Acta Urbis előttünk ismert első főszerkesztője, mondjuk: a szerkesztők őse. „Procurator Augusti ab actis urbis" -ez volt a főszerkesztő hivatalos címe, és nem érdektelen, hogy lovagrendi férfiú, magasrangú katonatiszt az első hivatásos újságíró, akiről tudomásunk van. Természetesen ő éppen úgy nem „írta" az újságot, mint ahogy a mai főszerkesztők sem írják; mellette a munkatársak légiója dolgozott: „liberti ab actis", ezek voltak az újságírók; s valóságos és közvetlen főnökük a segédszerkesztő, az „adiutor ab actis". Ezeknek neveit is feliratok bizonyítják. Mindez igazolja, hogy az első újság császári hivatalos kiadvány volt, az újságkiadás pedig császári monopólium, olyan értelemben, hogy a főfelügyeletet az újság híranyaga felett a procurator útján maga a császár gyakorolta, természetesen elsősorban politikai szempontból.

Mivel a központi hatalom szempontjából rendkívül fontos volt, hogy a hírek megfelelő tálalásban kerüljenek a főváros, a vidék és a tartományok közönsége elé, a császárok gondoskodtak róla, hogy a szenátus tárgyalásairól szóló hírek gondosan átfésülve kerüljenek bele a lapba, s az egyéb, ártatlannak látszó híranyagban se legyen semmi olyan, ami nyugtalanságra és találgatásokra adhat alkalmat. Tacitus említi, hogy mikor Nero alatt a szenátusban Thrasea Paetus ügyét tárgyalták, a tartományokban állomásozó katonaság és polgárság izgatottan leste az újság érkező számait, hogy megtudja belőlük - természetesen a sorok közül -, „mit nem mondott és nem követett el Thrasea". Ezt a szándékos és céltudatos kiszínezést alkalmazták nemcsak a hivatalos, hanem a nem hivatalos híranyagon is, főleg a közvélemény irányítása céljából. A sajtónak ezt a jelentőségét valószínűleg már maga Caesar felismerte: Cassius Dio egyik adatából joggal következtethetünk arra, hogy magának Caesarnak parancsára vették fel az újságba azt a hírt, hogy visszautasította a királyi koronát, amelyet neki nyilvános ünnepen a konzul felajánlott. Mint a kor egyik kitűnő ismerője megjegyzi: a korona visszautasítása magában véve komédia volt, elégtétel a nép köztársasági „babonájának", de publicisztikai értékesítése hatásos és remek politikai sakkhúzás!

Az eltűnt Acta

Mondanom sem kell, hogy a kétezer éves újság egyetlen teljes száma sem maradt ránk. P. Pighius hollandus tudós XVI. századbeli kéziratokból 1615-ben kiadott ugyan eléggé bőséges Acta-töredékeket, de hosszú és tüzes viták után kiderült róluk, hogy hamisítványok. Ha valami szerencsés véletlen napfényre hozná Róma, Herculanum vagy Pompeji földjéből az Acta Diurna egyetlen számát, egyszerre feltárulnának előttünk az újságírás ősi és legmélyebb gyökerei.

Az ókori római újságnak csak gyér töredékei maradtak ránk, körülbelül egy nyomtatott ívnyi terjedelemben. Ezeket javarészt Suetonius császár-életrajzaiból (i. sz. II. sz.), Cicero (i. e. 10643), leveleiből és beszédeiből, az ifjabb Plinius leveleiből (61-113) s főképp a kivonatolok és anekdotagyűjtők: Valerius Maximus (i. sz. 31) és Aulus Gellius (i. sz. 175) műveiből kellett összeszedniük a kutatóknak. De a kutató fantáziájában a töredékek rovatokká, oldalakká és lapszámokká teljesednek, és ekkor derül ki, hogy a római újságíró megállta volna helyét akármelyik mai lap szerkesztőségében is. Volt a lapban közlemény a szenátus tárgyalásairól, annyi, amennyit a kormány jónak látott nyilvánosságra hozni, és természetesen olyan alakban, ahogy a kormány szája ízének megfelelt; voltak udvari hírek, a császári család tagjainak eljegyzése, házassága, a dinasztia születési és halálozási adatai, felségsértési perek, a császár utazásai, idegen követek érkezése és távozása, ajándékaik és tárgyalásaik: lehetőleg csupa olyan hír, ami a közvéleményt a politikai kérdések lényege felől tájékozatlanul hagyta. Voltak hírek az előkelő társaságból: eljegyzések, házasságkötések, válások (ezek éppúgy szerepeltek a lap minden számában, mint ma a házassági és halálozási hírek!), temetések, császári kihallgatások; hír arról, hogy Claudius császár három új betűt toldott az ábécébe, egy népes család (egy faesulaei polgár, 8 gyermeke, 35 unokája, 18 dédunokája) áldozata a Capitoliumon; egy kutya megható hűsége; a phoinix-madár megjelenése; természeti csodák, torzszülöttek, ritka állatok, héroszok csontjainak (természetesen mammutcsontok) kiállítása, a kamatláb állása, hírek nevezetes építkezésekről, értékes építőanyagok érkezéséről. Commodus császár (180192) kiíratta a lapban minden kegyetlenségét, orgiáját, minden szennyes bűnét, minden gladiátori viadalát. Juvenalis a tanúnk, hogy a legkényesebb családi, házassági és szerelmi ügyeket is nyíltan tárgyalták a lapban, s nem ritkán maga az elvált férj írta feleségéről a színes riportot. És főleg a válások! Seneca mondja, hogy a lap minden száma tele van válási hírekkel, s a római nők már nem a konzulok, hanem férjeik után számítják az éveket. Caligula császár korában (37-41) megesett, mint Suetonius beszéli, hogy a férj távollétében a császár küldött válólevelet az

asszonynak, és a férj csak az újságból tudta meg, hogy elválasztották feleségétől. Hát ez talán még a mai fejlett újságtechnika mellett sem lehetséges.

Feltűnést keltő és érdekes események egész sora szerepelt még az újságban; az egyik szám érdekessége volt bizonyos Tullus végrendelete, amely, mint Plinius írja, hetekig izgalomban tartotta a várost. Egy másik szám főérdekessége az a riport volt, amely beszámolt arról, hogyan gyilkolták meg Largius Macedót a tulajdon rabszolgái. Híres emberek halála, temetése, nagy természeti katasztrófák, áradások, tűzvészek, csodálatos természeti tünemények, novellisztikus és fantasztikus történetek (mint a gyermekkel játszadozó delfin története) gazdag anyagot adtak a lap minden számának. S végül bizonyos adataink vannak arra is, hogy az Acta közölte a színházi és gladiátori játékok s a kocsiversenyek nevezetesebb eseményeit, programját, eredményeit s a híres versenykocsisok és gladiátorok neveit és győzelmeit. A játékokra éhes és a versenyekben fogadásokkal érdekelt közönségnek bizonyára ez volt egyik legkedveltebb rovata.

Hogy milyen mélyen gyökerezett a napilap nélkülözhetetlensége a köztudatban, annak pompás bizonyítéka az a paródia, amelyet Petronius utolérhetetlenül ízes humorral megírt szatírájában olvashatunk Trimalchióról. Ez a felkapaszkodott pénzeszsák, a császárok példájára háziújságot szerkesztetett, s híres lakomáján felolvastatta titkáraival, a lap legújabb számát; ebből értesült, hogy mi minden történt birtokain az előző napon, hány rabszolga született, hányat feszítettek meg, milyen nevezetes események adódtak, mennyi volt a kiadás, mennyi pénz folyt be. Mindez Petronius epés gúnyolódása az Acta Diurna nagyképűsködő tartalmán.

A lap szétküldése szabályszerűen és az akkori - meglehetősen gyors - közlekedés minden eszközének igénybevételével történt, részben az állami posta, részben futárok útján, ugyanúgy, ahogy a sűrű levélforgalmat is lebonyolították. Cicerótól tudjuk, hogy Kilikiában, kormányzósága idején (i. e. 51), rendszeresen kapta a lapot, pedig akkor még nem is működött a nagyszerű állami posta, amelynek szervezetét Augustus tökéletesítette. Ebből a korból való egyik érdekes levele, amelyben megbotránkozva emlegeti, hogy az újság egy betűt sem ír Ocella hármas házasságtöréséről, ami akkor a legfrissebb botrány volt Rómában, s amiről ő már szóbeszédből értesült. Egyébként Cicero levelében ismételten találunk adatokat, amelyek bizonyítják, hogy az újság rendszeresen járt a birodalom legtávolabbi részeibe is.

Nos, Cicero levelei! A római újságírás Cicero levelei nélkül egyáltalán nem is érthető meg. Ezek a levelek a kor politikai, társadalmi és magánéletének úgyszólván minden érdekes mozzanatát oly részletesen s annyira egyéni színnel és ízzel tárgyalják, hogy Cicerót minden túlzás nélkül vérbeli újságírónak nevezhetjük. Cicero, az ügyvéd, politikus és tartományi kormányzó, kora politikájának egyik legfőbb irányítója, nem érhette be azzal a híranyaggal, amelyet az Acta közölt; levelezése valósággal újság az újság mellett, értesülések és tudósítások szerves sorozata, titkos dosszié, amely feltárja az események rejtett rugóit, a politika kulissza mögötti mesterkedéseit, s éppoly értékes, mint a modern államférfiak emlékiratai és levelezései, amelyek a hivatalos történelem és az újságok adatain túl is megmutatják a politika igazi arcát, a maga meztelenségében.

Ez a kiterjedt levelezés, ez a nagyszabású hírszerző szolgálat természetesen sok pénzbe került, de a dúsgazdag Cicerónak ez sem okozott fejtörést. Időszámításunk előtt 51-ben, kilikiai kormányzósága idején, megbízást ad Caeliusnak, a viharos életű politikusnak, aki tanítványa és barátja volt, hogy állandóan tudósítsa őt mindenről, ami Rómában történik, mégpedig a lehető legrészletesebben. Caelius már attól tart, hogy túlságosan fecsegő a tudósításaiban, de tudja Ciceróról, hogy a legjelentéktelenebb esemény is érdekli, s mindenről részletes tájékoztatást kíván. Bocsánatot kér tőle, hogy ennek a feladatnak egymaga nem tud megfelelni: részben rengeteg a dolga, részben pedig lusta levélíró, márpedig ez a hírszerzés nagyon sok időt és fáradságot kíván, amint Cicero maga is megítélheti a kötetnyi tudósításokból. Caelius tudósításaiban mindenről ír: közli Cicieróval az új rendeleteket, szenátushatározatokat, városi eseményeket, pletykákat, híreket. Ennyi mindent leírni is óriási munka, hát még összegyűjteni! Caelius ezek

után így folytatja: „Ha ez a mai próbaküldemény nem nyeri meg tetszésedet, írd meg, hogy ne terheljelek fölösleges költségekkel. Ha valami fontosabb dolog történik a politikában, amihez «ezek a napszámosok» nemigen értenek, arról magam fogok írni, s egyúttal tájékoztatlak a közvélemény hangulatáról és az illető politikai esemény jövőbeli eshetőségeiről is.”

És Cicerónak ez a magánújságja - hogy így nevezzük kiterjedt levelezését -itt kezd érdekelni bennünket az ókori újságírás szempontjából. Caelius leveléből kiderül, hogy az i. e. I. század közepén voltak már Rómában hivatásos újságírók, jobban mondva tudósítók (riporterek), akik fizetésért dolgoztak. Caelius elmondja, hogy mivel maga nem győzi a munkát, némi fáradsággal sikerült felhajtania ilyen embereket; tehát mindenesetre szép számmal voltak már az akkori Róma megújhodott életének ilyen „első fecskéi”. Caelius leveléből az is kiderül, hogy pénzért dolgoztak, s mint az ókori újságírás egyik éles szemű megfigyelője gyanítja: valószínűleg soronként fizettették meg magukat, legalábbis erre lehet következtetni a levél két szavából: egyik a „volumen” - tehát valóságos vaskos kötetet írtak össze; másik a „compilatio” tehát tücsköt-bogarat összehordtak tudósításaikban, hogy minél több sorért kapjanak honoráriumot. Ebben a kötetnyi tudósításban például szerepelnek szenátushatározatok, rendeletek, bírósági tárgyalások, gladiátori játékok programjai, kósza hírek, mesék, pletykák, csupa olyasmi, amit csak ki kell szimatolni, elcsípni, felszedni, megírni, nem kell hozzá semmi különös műveltség, mint a politikai tudósításokhoz. Különösen érdekes azután, hogy Caelius meg is nevezi egyik hírszerzőjét, aki minden alkalommal kötetnyi ilyen egyveleget szállított neki: Chrestus ez, az első riporter, akinek alakja határozott vonásokkal domborodik ki az ókori újságírás elmosódó hátteréből.

Négyszázhatvan évfolyam

Chrestus tehát hírlaptudósító, a szó mai értelmében. Az ókori viszonyok ismeretében bizonyosra vehetjük, hogy híranyagát nem egy példányban sokszorosította, s mindenkinek rendelkezésére bocsátotta, aki megfizette érte. Lapja tehát afféle modern kőnyomatos volt, tulajdonképpen nem újság, hanem csak újságanyag. Valószínű, hogy nem Caelius volt az egyetlen előfizetője, hanem mások is megszerezték (politikusok, tartományi kormányzók és tisztviselők), és végül nem lehetetlen, hogy maga az Acta Diurna is állandóan felhasználta Chrestus vagy más riporter rendszeres tudósításait. S mindezek után felmerülhet még az a feltevés, hogy a hivatásos riporterek már Caesar előtt is adtak ki ilyen kőnyomatos-félét, és Caesarnak talán éppen ez adta az ötletet, hogy az első napilapot megalapítsa.

Íme, az ókor töredékes adataiból nemcsak az a tény bontakozik ki most már meglehetős világossággal, hogy Caesar óta napilap jelent meg Rómában, amelyet az egész birodalomba szétküldtek, s minden előfizető kényelmesen olvashatott a reggelije mellett, hanem a messzi múlt mélységeiből elénk bukkan az ókor újságírásának három érdekes és kézzelfogható alakja is: Cicero, a vérbeli újságíró, aki éppen úgy nem írt újságba sohasem, mint görög utódja, Lukianosz; Chrestus, a riporter, és Caius Sextus Papirius Martialis, a császári főszerkesztő. Ilyen értékes adatok mellett nem lényeges, hogy vajon Caesar napilapját (amely még majdnem egészen hivatalos jellegű volt) naponta kiszegezték-e a hivatalos forumi hirdetőtáblán, s csak onnan másolták le üzletszerű terjesztés céljából a szétküldésre szánt példányokat. Lehetett idő, a kezdet kezdetén, amikor így terjesztették az újságot, ez az idő azonban hamarosan elmúlt; adataink azt mutatják, hogy a szerkesztés s a lapterjesztés már Augustus korában lényegileg a mai elvek szerint történt. Modern tapasztalatainkból tudjuk, hogy az újságvállalkozás akkor fejlődött igazi nagyhatalommá, amikor a lapkiadás erősen megalapozott üzleti vállalkozássá lett.

Az Acta Diurna számait gondosan összegyűjtötték és megőrizték; az i. e. 59-től egybegyűjtött évfolyamok az állami levéltárban nemcsak a hatóságoknak, hanem a kutatóknak is rendelkezésükre álltak; tudjuk, hogy Tacitus, Suetonius és Plinius a régibb időkre vonatkozó adataik java részét az Acta Diurna évfolyamaiból merítették; ezzel az Acta éppen olyan fontos történelmi forrásnak bizonyult, mint akár a legrégibb római történeti feljegyzések, a pontifexek évkönyvei. Az Acta évfolyamai épségben kerültek ki a Capitolium égéséből (i. sz. 69), s nyomukat találjuk még Symmachusnál is (i. sz. 402). Ezzel egyúttal azt is megmondtuk, hogy az Acta Diurna volt eddig a világ leghosszabb életű napilapja: nyomai körülbelül a 460-ik évfolyamnál

vesznek el.

MILLIÓK ÉS MILLIOMOSOK

Nero császár „főudvarmestere”, a kitűnő Petronius Arbiter, pompás erkölcsrajzban csúfolta ki korának zűrzavaros és elfajzott társadalmi életét; erkölcsrajzának egyik legmulatságosabb részében Trimalchiónak, a dúsgazdag nagykereskedőnek lakomáját írja le. Lucullus lakomája hitvány paraszti ebéd volt Trimalchio asztalának testi és szellemi élvezeteihez képest. Ezen a lakomán minden meglepetés: az egészben feltálalt vaddisznó és borjú, a finomabbnál finomabb ételekből kirakott csillagképek, az ebédlőben tartott vadászat, a szakácsművészet kápráztató remekei, a sok ének, tréfa, fecsegés, epizód, anekdota és hajmeresztő história - mind arra való, hogy ráterelje a vendégek figyelmét Trimalchio előkelőségére, műveltségére és főképpen gazdagságára. Mert hihetetlen gazdagság, fényűzés és pazarlás jellemzi ezt a házat: a házigazda lépten-nyomon eldicsekszik óriási birtokaival, rengeteg rabszolgájával, aranyával, ezüstjével, ékszereivel, dísztárgyaival, előkelő barátaival és összeköttetéseivel. Trimalchio csak bíborszínű ruhát és takarót tűr magán, s még párnáinak a tölteléke is bíborszínű. Szakácsai valóságos művészek, bora történelmi ritkaság, a lakoma minden fogása szemkápráztató meglepetés. Jellemző, hogy mikor az egyik szolga fel akar venni egy leejtett ezüsttálat, Trimalchio megpofoztatja, a tálat pedig azonnal visszadobatja a földre, és kisöpörteti. Birtokait már nem is tudja számon tartani, földjei Szicíliáig érnek, s a titkár napi jelentései őt magát is meglepik új adataikkal. Palotája valóságos templom, csupa márvány, ezüst, arany és drágakő; pompás oszlopok és értékes festmények díszítik; a sok asztali ezüstedény vagyont ér.

A megtollasodott rabszolga

Trimalchio éppenséggel nem szerény; részletesen felsorolja kincseit, és ami még sokkal érdekesebb: azt is elmondja, hegy hatalmas vagyonát hogyan szerezte. Rabszolga volt, s gazdájának annyira kedvében járt, hogy az ráhagyta a vagyonát; Trimalchio nem érte be az úri móddal: milliomos akart lenni; öt hatalmas hajót vett, megrakta mind az ötöt borral, s elindította Rómába, ahol akkoriban arannyal fizették a bort. De Neptunus kegyetlen volt hozzá, mind az öt hajója elsüllyedt; egyetlen napon 30 millió sestertiusát (kb. 7,5 millió forintját) nyelte el a tenger. De ő nem tágított, jobb és nagyobb hajókat vásárolt, megrakta őket borral, szalonnával, babbal, illatszerrel és rabszolgával, és egyetlen szállítmánnyal kb. 750 000 sestertiust keresett. Birtokot,

palotát, villát vásárolt, nemsokára visszavonult a kereskedéstől, és a Nápolyi-öböl szépségében élte világát. Már azt sem tudja, mije van, már nemsokára a maga földjén utazhat le egészen Szicília déli csücskéig, ha netán kedve kerekedik lerándulni Afrikába. Már elfelejtette egykori rabszolgasorsát, s mikor egyik vendége valami anekdotát akar elmondani a szegény és a gazdag ember veszekedéséről, meglepetten vág közbe: „Mi az, hogy szegény?”

Barátai is nagyobbrészt felszabadított rabszolgák, ugyancsak gazdag kisvárosi polgárok, bár Trimalchióhoz képest szinte koldusok; az egyiknek már egyszer együtt volt az első milliója, elvesztette, s most újra kezdi; a másiknak alig van 800 000 sestertiusa (kb. 200 000 forintja). Ezek bizony a szegényebb gazdagok közé tartoznak. De rengeteg felszabadított rabszolga volt Rómában és a birodalomban, akik iparral, uzsorával, kétes üzletekkel megszámlálhatatlan milliót szereztek. Ilyen volt Pompeius egyik felszabadított rabszolgája, Demetrius, akiről Plutarkhosz írja, hogy több mint 4000 talentum (mintegy 24 millió forint) volt a hagyatéka. Felszabadított rabszolga volt Domitianus császár idejében, az i. sz. I. század végén, Róma két leggazdagabb milliomosa, Didymus és Philomelus, valamint Trimalchio méltó párja és utódja, Zoilus, akiről Martialis rajzolt kacagtató torzképet. De hiába kacagott rajtuk a világ, bódultan forgott körülöttük az irigyek, a tányérnyalók, a konclesők sáskahada, és ők maguk nemcsak a kisvárosokban, hanem Rómában is a társadalmi élet divatos, népszerű és körülrajongott alakjai voltak. A milliomosok asztalánál szenátorok és imperátorok dőzsöltek. A rabszolga korukban netalán homlokukra sütött bélyeget ügyes kozmetikusok elkendőzték vagy eltüntették, és születési hibájukat a világért sem vetette volna senki a szemükre.

Pénz és politika

Az első század császárai többnyire ezek közül választották legbizalmasabb embereiket, ők pedig értették a módját, hogy gazdájuk bizalmát hogyan kamatoztassák. Mivel a császárság elnyomta a közvéleményt, annál jobban elburjánzott mindenféle mendemonda, pletyka,szóbeszéd. Életek és sorsok fordulhattak meg azon, ha valaki idejében megtudhatta a császár egy-egy bizalmas nyilatkozatát vagy elhatározását. Az udvari emberek, élükön a császári iroda főnökével, mindent kockára tettek, hogy minél több udvari titkot tudjanak meg, egyúttal pedig értették a módját, hogy a kellő helyen és kellő időben elárult értesülésekért megkapják a megfelelő ellenértéket, a súlyos százezreket.

A Tiberius után következő uralkodók császári irodafőnökei, Narcissus, Pallas, Callistus, Epaphroditus, Doryphorus nemcsak óriási vagyonokat harácsoltak össze, hanem millióik révéna politikai hatalmat is kezükbe kaparintották, s valósággal a császár helyett uralkodtak. És mélyen elszomorító, hogy a büszke szenátorok gyáván meghunyászkodtak e hitvány és durva jöttmentek előtt. E történelmi nevű volt rabszolgák vagyona néhány száz millió sestertius, nemegyszer 400 millió (100 millió forint); kertjeik, palotáik, márványcsarnokaik Róma csodái, üvegházaikban tél közepén dús szőlőfürtök bíborlanak. A szenátus a legnagyobb kitüntetésekkel halmozza el a megvetett rabszolgáknak ezeket a felkapaszkodott utódait. Mint Suetonius meséli, Lucius Vitellius, Vitellius császár apja, aljas meghunyászkodásában házi istenei közt helyezte el és tisztelte a két rettegett irodafőnök, Pallas és Narcissus szobrát.

A meggazdagodásra nincsenek csalhatatlan varázseszközök; a szabad embert és a rabszolgát hozzásegíthette a milliókhoz a tehetség, az ügyesség, a ravaszkodás, az alattomosság, az uzsora, a csalás és mindenféle becstelenség, de hozzásegíthette a véletlen, sőt a tisztességes munka is. Az idősebb Plinius, a természettudós beszéli, hogy egy Gegania nevű dúsgazdag úrhölgy egyszer drága korinthoszi kandelábert vásárolt, s a műkereskedő annyira megörült a jó üzletnek, hogy ráadásul odaadott neki egy csúf púpos rabszolgát, akinek Clesippus volt a neve. Clesippus a szerencsefiak közé tartozott: mikor a ragyogó és fiatal Gegania váratlanul meghalt, s végrendeletét felbontották, kiderült, hogy egyetlen örököséül Clesippust tette meg. A púpos innen kezdve a kandelábert imádta istenéül, mert annak köszönhette szerencséjét.

Már az ókorban is előfordult olyasmi, hogy tisztességes munkával is meg lehetett gazdagodni, bár csak lassacskán és mérsékelten. Ez a példa is a véletlent illusztrálja csak. Juvenalis beszéli, hogy borbélya a

borotválásból és szakállnyírásból hatalmas vagyont gyűjtött, s most egész sor nyaralója van és annyi pénze, mint a legnagyobb uraknak; Martialis beszél egy vargáról, aki azelőtt a fogaival tépte a bőrt, s most fejedelmi módon él praenestei nyaralójában. Itt meg is állhatunk egy pillanatra, s felvethetjük a kérdést: vajon mit csináltak a római milliomosok a rengeteg pénzzel, amit összeharácsoltak? Már eddigi adataink is megadják a feleletet erre a kérdésre: a paloták, nyaralók, arany és ezüst dísztárgyak, birtokok, rabszolgák, a többnyire pénzen vásárolt közéleti tisztségek s végül a pazar játékok adták meg ennek a kivételes jómódnak hagyományos keretét. A milliomosok fizették a szegény nép szórakozását, mert szükségük volt ennek a népnek a szavazataira; a milliomosok rendezték a gladiátori játékokat és állatviadalokat, ők rendezték a pazar lakomákat, ők vásárolták meg India, Kína, Egyiptom és más mesés országok kincseit és árucikkeit; ők foglalkoztatták a művészeket; ők építtették a palotákat és a ragyogó nyaralókat Baiae, Puteoli, Neapolis (Nápoly), Herculanum és Stabiae tündéri partjain, Capreae (Capri) szigetén, a sabinumi és albai hegyekben; az ő vitorlásaik adtak színt a Nápolyi-öböl nyári életének, az ő kertjeik - mint Maecenas és Sallustius kertjei kápráztatták el Róma népét a kertművészet csodáival. Látni való, hogy a milliomosélet módszere, technikája és ritmusa kétezer év óta semmit sem változott.

Uzsorások és hadiszállítók

Ezeket a mesés vagyonokat legkönnyebben tisztességtelen pénzüzletekkel lehetett megszerezni. Róma az antik világ legnagyobb pénzpiaca volt, ahol a pénzüzlet minden fajtája virágzott; magának a városnak óriási volt az importkereskedelme, és ezen a réven a pénzügynökök és bankárok egész serege talált busás keresetre. Ezek, szigorú ellenőrzés alatt, kénytelenek voltak beérni a törvényes 12 százalék kamattal; de ha csak tehették, ennek háromszorosát és négyszeresét sajtolták ki a megszorult emberekből. Az élni és élvezni vágyó fiatalságnak már akkor is az uzsorások voltak a pártfogói, és bőségesen vannak adataink arról, hogy milyen tervszerűen és milyen ravasz fogásokkal fosztották ki a megszorult fiatalembereket.

Egyik nem hivatásos uzsorásról, a „derék és becsületes” Brutusról, a „szabadsághősről”, Caesar egyik gyilkosáról tudjuk, hogy 48 százalékra adta ki a pénzét. Viszont többnyire tisztességes üzletekkel szerezte nagy vagyonát Pompejiben a híres Jucundus bankár, mint máig is megmaradt és a nápolyi múzeumban őrzött viasztábláiból, vagyis üzleti könyveiből hitelesen megállapíthatjuk. Egyébként Brutus esete nem kivétel, s az ilyesmit akkoriban sem szégyelltek a kelleténél jobban; efféle uzsorával szívesen és eredményesen foglalkozott a kitűnő Cicero s a puritán Seneca, és ez egyáltalán nem akadályozta őket abban, hogy vizet ne prédikáljanak. A lovagrend tagjai pedig mint a meghódított tartományok adójövedelmeinek bérlői, elképzelhetetlen vagyonokat harácsoltak össze. De a bankárok, a vállalkozó szellemű kereskedők, iparosok, szállítók, adó- és vámbérlők s egyéb közgazdasági tekintélyek sem nagyon vizsgálgatták, hogyan gyűlik a pénz. Non olet -nincs szaga -, ezt már akkor is tudták.

Csodálatos volna, ha az uzsorások mellett nem virágzott volna ki a hadseregszállítók felekezete is. Bizonyosan voltak tisztességes hadseregszállítók is, de az a kis történet, amely a második pun háború idejéből ránk maradt, élénken bizonyítja, hogy a hadseregszállítás piócái már akkor is vígan szipolyozták az államot, éppen a legnagyobb veszedelmek és erőfeszítések idején. Tehát a második pun háborúban a hispániai hadsereg ellátására egy alkalmi kereskedelmi társaság ajánlatát fogadta el az állam; a vállalkozás vezetője Titus Pomponius és Marcus Postumius volt. Hitelre vállalták az üzletet, az államnak csak a tengeri szállítás kockázatát kellett viselnie. Az egész ország a derék kereskedők hazafias áldozatkészségét magasztalta, s miközben javában fürödtek a népszerűségben, a hajókat nyugodtan megtöltötték kövekkel, s aztán a nyílt tengeren elsüllyesztették. Az állam fizetett, a hazafias vállalkozók pedig hatalmas nyereséget vágtak zsebre. Ezeket az üzelmeket két esztendeig zavartalanul folytatták; végre a

néptribunusok észbe kaptak, vádat emeltek ellenük; a derék urak fegyveresen védekeztek, azonban, mikor kimondták rájuk a halálos ítéletet, kereket oldottak, az állam pedig elkobozta rengeteg vagyonukat. Tanulság: a tisztességtelen hadseregszállítók már akkor sem jutottak akasztófára.

A szenátori vagyon

Az ókori Róma igazán előkelő, arisztokrata milliomosai a szenátori rend tagjai voltak. A rómaiak az igazi milliomosvagyont szenátori vagyonnak nevezték, s bár a kötelező szenátori vagyon mindössze egymillió sestertius (kb. 250 000 forint) volt, a legtöbb szenátor vagyona sokszorosan felülmúlta ezt a csekély összeget. A szenátorok, az akkori idők nagybirtokosai és nagytőkései, olcsó rabszolga-munkaerővel műveltették birtokaikat, a birtokokon különféle üzemeket, bányákat, téglaégetőket, fazekasműhelyeket rendeztek be. Minden földműves- és iparosmunkát a rabszolgák végeztek, s a tulajdonos még gyakran bérbe is adta őket. A nagybirtokosok birtokainak kiterjedéséről fogalmat ad az az adat, hogy Africa római tartománynak a fele mindössze hat nagybirtokos tulajdona volt.

Néhány ilyen milliomosról adatszerűen is tudomásunk van. Vibius Crispus szenátor vagyona 200 millió sestertius (50 millió forint) volt; 300 milliónál nagyobb vagyona volt Volusius Saturninusnak, aki 92 éves korában halt meg, i. sz. 50-ban mint Róma kormányzója. Ennyi vagyona lehetett a tekintélyes és népszerű Pisónak, aki bizonyosan a császári trónra kerül, ha Nero 65-ben le nem leplezi összeesküvését, és a hatalmas főurat ki nem végezteti. Eprius Marcellus szegénysorsból küzdötte fel magát, de ügyvédkedéssel 300 millió sestertiust szerzett. Sok későbbi ügyvéd bizonyára nagyot sóhajtott, ha meghallotta, hogy nem ő az egyetlen, aki a paragrafusok csűrése-csavarása révén ekkora vagyont szerzett; méltó társa ebben Cicero és főképpen Aquillius Regulus, aki ügyvédi díjazás fejében magától Nerótól hétmillió sestertiust (1 750 000 forintot) kapott s ráadásul főpapi és konzuli méltóságot. Tacitus a tanúnk, hogy a derék Regulus piszkos ügyek képviseletéért kapott ilyen óriási díjazást.

Seneca szenátor, Nero nevelője, korának egyik leggazdagabb embere; vagyona 300 millió sestertius volt, dúsan és fényűzőn élt, ezer ügynöke járta Egyiptomot, és bonyolítgatta le a jeles sztoikus filozófus uzsoraüzleteit. Egy ízben 40 millió sestertiust adott kölcsön a britannusoknak, de oly embertelenül nagy kamatra, hogy mikor az összeg behajtására került sor, a britannusok fellázadtak. A szegényebb milliomosok közé tartozott az ifjabb Plinius, a levélíró, Bithynia helytartója, Traianus császár bizalmasa, aki leveleiben maga tájékoztat vagyoni viszonyairól. Három birtokának körülbelül háromnegyed millió forint volt az értéke, ugyanilyen értékben vásárolt meg később egy birtokot; rengeteg pénzt adott közművelődési és jótékony célokra; szülővárosának, Comumnak, negyedmillió forint értékű összeget adott könyvtárra, s végrendeletében is több mint félmilliót hagyott rá. Ilyen szegény milliomos, vagyis inkább félmilliomos, több is volt az írók

közt; ezek ugyan nem az irodalomból gazdagodtak meg, de legalább nem ismerték a később hagyományossá vált írói nyomorgást. Persius, a szatíraköltő félmillió forint értékű vagyonról végrendelkezett, ugyanennyi volt a vagyona Apuleiusnak, az „Aranyszamár” szerzőjének; Columellának, a mezőgazdasági írónak pedig öt helyen is voltak hatalmas birtokai. Csakhogy ezek az írók lovagrendi családokból származtak, s így érthető a gazdagságuk. Bezzeg Horatius meg Vergilius éppen csak hogy gondtalanul megélt kis birtokán, Martialis pedig egész életében hízelkedett, küszködött és megalázkodott, hogy valami kis vagyonkára tegyen szert.

A természet varázsa

A dúsgazdag lovagok közt is külön hely illeti meg Vedius Polliót: ragyogó római palotája és kertje nagyobb volt, mint akárhány vidéki város. Ő fedezte fel a Nápolyi-öböl természeti szépségeit, s egyik kanyarulatában felépíttette Pausilypon (Gondűző) nevű villáját; erről nevezik ma is Posillipónak a tengerpartnak ezt a részét. De nemcsak ez tartotta fenn hírét és nevét kétezer esztendeig, hanem az is, hogy nagyon szerette a murena nevű angolnafajta halat; nagyban tenyésztette a murenákat, és hogy kövérebbek legyenek, halálra ítélt rabszolgák húsával hizlalta a falánk halakat.

Egy római lovagról, Cornelius Senecióról sárga irigységgel jegyezte fel Seneca, hogy minden arannyá válik a kezében, és szinte naponta megsokszorozza vagyonát. Seneca leírása alapján valóságos ókori nagyvállalkozó áll előttünk: rengeteg gabona- és borszállító hajója járja a világ minden tengerét, pénze hatalmas ipari műhelyekben, földbirtokokon és bérletekben szaporodik hallatlan iramban. A pénzszerzésnek minden módjával megpróbálkozott, mondja róla Seneca, s egyszer aztán, sikereinek csúcspontján hirtelen meghalt. „Hát érdemes halomra gyűjteni a vagyont?” - vonja le a tanulságot a milliomos sztoikus. Mindazonáltal ő maga rendületlenül gyűjtötte.

Martialis, az i. sz. I. századnak szellemes és pajkos epigramma költője, aki pedig igazán minden ízében a város gyermeke volt, egyik epigrammájában megindultan gondol vissza a vidéki, az elvonult élet gyönyörűségeire, valósággal a falu, a vidék, erdő, mező, tenger szerelmese válik belőle...

Alighogy zsendült a tavasz, a városi élet varázsának vége volt: aki csak tehette, sietett vidékre, élvezni a természet fiatal zöldjét, friss életre pezsdülését, színeit, illatait. Mikor pedig ráterpeszkedett Rómára a nyár fojtogató hősége, a szűk utcák áporodott fülledtsége, a malária fertőzete, aki csak tehette, menekült a szabadba. A Via Appián valóságos karavánok húzódtak Campania felé, a Via Latinán s a Via Valérián kifulladt emberek ezrei loholtak mohón Tusculum, Tibur, Praeneste s az albai hegyek hűs nyaralóiba, a Via Salarián pedig Sabinum ligetei felé hullámzottak a meggyötört fővárosiak.

A szegény emberek, kisiparosok, kocsisok, teherhordók, fürdőszolgák és fűtők, matrózok és favágók éppúgy szenvedtek az embertelen hőségtől, mint a lovagok és más gazdag emberek, csak éppen nem mehettek el nyaralni, sem az albai hegyek hűs nyaralóiba, sem a Nápolyi-öböl pazar villáiba, hanem bizony százezerszámra ott főttek a zsúfolt főváros izzó katlanában.

A nyaralás akkor, és utána még sokáig, csak a vagyonos emberek kiváltsága volt, éppen úgy, mint a divatos gyógyfürdők használata. Az egészségeseket pazar nyaralóhelyek, a betegeket a csodálatos hatású gyógyfürdők vonzották; ezeket ugyan részben a szegényebbek is használhatták, de a legveszedelmesebb betegségnek, a tüdőbajnak a klimatikus gyógykezeltetését már csak a gazdag emberek engedhették meg maguknak.

Az említett karavánok nyári kivándorlása Rómából és a többi fülledt nagyvárosból akkoriban még csak a gazdag emberek drága és szórakoztató üdülése és időtöltése volt. Ez a népvándorlás ilyenkor elsősorban őket érdekelte.

Gyógyfürdők

Ez a vándorlás különben kisebb arányokban az egész éven át folyt. Voltak, akik a tél elől menekültek enyhébb éghajlat alá, Luna (a mai Spezia) védett öblébe vagy főképpen Dél-Itáliába, Veliába, Salernumba s mindenekfelett Tarentum csodálatosan langyos vidékére. Aztán ott voltak a betegek. Bizonyos forrásvizek s bizonyos klímák gyógyító hatását már az ókori orvosok is ismerték. Aszklépiosz (Aesculapius) isten híres gyógyforrásai körül a görögországi Epidauroszban nemcsak nagyszerű templomok, hanem nagyszabású szanatóriumok is várták a betegeket. A római birodalomban is egész sorát ismerték a gyógyforrásoknak, amelyeket százával kerestek fel a betegek, s amelyek kivétel nélkül még ma is használatban vannak. A leghíresebbek voltak: Aquae Helvetiorum (Baden, Zürich mellett), Aquae Aureliae (Baden-Baden), Aquae Mattiacae (Wiesbaden), Aquae Sextiae (Aix), s egyebeket mellőzve, a britanniai Aquae Sulis (Bath), ahol tekintélyes számú emlék tanúskodik a római korbeli élénk fürdőéletről. Ugyancsak sok római emlék bizonyítja Ad Mediám (Mehádia-Herkulesfürdő) hőforrásainak népszerűségét s látogatottságát is. Híres ókori orvosok, mint Caelius Aurelianus és Celsus, sok betegséget csupán klimatikus kúrával gyógyítottak. Egyebek közt különösen tüdőbetegségeknél javallják a légváltozást és a klimatikus gyógyító helyek látogatását. Ma részben Olaszországba küldik a tüdőbetegeket, részben Egyiptomba, részben fenyvesek közé. Az ókori orvosok tengeri utazásra, Egyiptomba és ugyancsak fenyvesek közé küldték betegeiket, és rendszerint előírták nekik a tejkúrát. Galenus főképpen Stabiaet ajánlja, amelynek kitűnő levegője és a mellette emelkedő Mons Lactarius pompás teje szinte biztos orvossága a kezdődő tüdővésznek. Természetesen csak az olyan betegek számára, akik meg tudták fizetni a magaslati gyógyhelyeket és a méregdrága híres orvosokat.

Nyaralóhelyek

Mégiscsak a tavasz és a nyár hozta meg az igazi népvándorlást. A mai francia és olasz Riviérát az ókorban a nápolyi Riviéra helyettesítette. Egyebek közt Alsium (Palo), Ostia, Antium (Portó d'Anzio), Tarracina, Cumae, magában a Nápolyi-öbölben pedig Nápoly, Puteoli (Pozzuoli), Misenum, Surrentum (Sorrento) és Capreae voltak a legkedveltebb nyaralóhelyek. Velence még nem állt ugyan, de azért megvolt az ókornak is a maga Lidója: Altinum. Ezt a tengeri kikötőt az első század végén káprázatos villák sora ékesítette, amelyekről Martialis elragadtatással ír. Altinum bizonyos tekintetben csakugyan a Lido őse, mert a mai Velence közelében feküdt.

Az Adriai-tenger partjain csak a következő századokban kezdtek kiépülni a nyaralótelepek, ellenben Itália nyugati partjain a leggyönyörűbb villák gyöngysora tükröződött a kék tengerben. Az utolsó nagy római szenátorcsaládnak, a Symmachusoknak tizenöt villája pompázott végig a parton, közülük hét a Nápolyi-öbölben. Cicerónak egyéb villáin kívül hat tengerparti villája volt. Ezeknek az előkelő ókori villáknak semmi okuk sincs szégyenkezni a modern építőművészet keleti kényelemmel berendezett villacsodái előtt. Az ifjabb Plinius a szegényebb milliomosok közé tartozott, mégis két pompás villájáról tudunk. Az egyik a Tiberis völgyében épült, az Appenninek oldalában, a másik Laurentumban, a tenger partján. Ezt az utóbbit egy levélben ő maga pontosan leírta, úgyhogy világos fogalmunk van egy egyszerűbb főúri villa berendezéséről.

A laurentumi villa nem volt luxusépület, de tágas, kényelmes és kedves nyaralóhely; majdnem minden helyiségébe odalátszott a tenger: déli falát, amelynek mentén a hálótermek, a meleg fürdő és az oszlopos, nagy ebédlőterem volt, a tenger mosta. Azaz hogy nem is a falat, hanem a fal bástyaszerűen épített lábazatát. A villa északkeleti oldalához két torony között tágas labdaház simult, s a belső kerti toronyból fedett folyosón lehetett eljutni a kis kerti házba, amelyben Plinius egészen elvonultan, csendben szokott dolgozgatni. Négy színes márványoszlop kivételével a villában csupán fehér márvány volt, a falakon egyszerű festmények, a fedett folyosók ablakait máriaüveggel üvegezték. Az ablakok úgy voltak elhelyezve, hogy kellemetlen szél sehonnan sem hatolhatott a villa helyiségeibe. Plinius leírása azért is érdekes, mert felsorolja kertjének növényzetét is: viola, rozmaring, rózsa, babér, borostyán, ciprus, szőlő, puszpáng, eperfák és fügefák, továbbá platánok díszítették. Ez csakugyan nemes egyszerűség, ahhoz a fényűzéshez képest, amelyet a híres milliomosok és császárok a kertművészet és az egzotikus növények tenyésztése körül kifejtettek. Ellenben Plinius azzal csábítgatja barátját, hogy hűs árnyékkal, üdítő

vízzel, nagyszerű hallal és kitűnő tejjel várja. Ez a villája különben csak egy óranyira volt a fővárostól, úgyhogy a nap derekán elvégezte hivatalos ügyeit, és délutántól másnap délelőttig élvezhette a nyaralás örömeit.

Villák gyöngysora

Az igazi milliomosok villái valóságos kis városok voltak. Pollius Felix híres villája, amelynek leírása Statius (meghalt i. sz. 96) jóvoltából maradt ránk, a sorrentói öböl java részét elfoglalta: óriási területén teraszos lépcsők, két templom és kupolás fürdőház emelkedett a legdrágább márványokból épült s művészi szobrokkal díszített villa körül. Ugyancsak Statius írja le Manilius Vopiscus tiburi villáját, amelynek híres mesterektől származó arany, elefántcsont és egyéb műtárgyai, drága mozaikpadlója, pazar márványburkolata mellett különösen díszkertje és gyümölcsöse vívta ki a költő csodálatát. Az ilyesmi természetesen rengeteg pénzbe került. Plutarkhosz beszéli, hogy Marius misenumi villáját, amelyet annak idején Cornelia, a Gracchusok anyja, hetvenötezer denariusért (körülbelül ugyanannyi forint) szerzett meg, a híres Lucullus két és fél millió denariusért vette meg.

Ugyancsak vagyonos emberé lehetett az a villa, amelyet Pompeji mellett Boscorealében 1893-ban ástak ki. Ebben a villában teljesen berendezett hatalmas borpincészet, olajsajtó, pékműhely került elő, a fürdőhelyiségeken és a lakás céljait szolgáló szobákon kívül. Érdekes a villa épségben megmaradt központifűtés-csövezete és vízmelegítő kazánja is. Ennek a villának egyik borospincéjében egy ciszterna alakú kádban találták a híres ezüst-arany kincset, amelynek jelentékeny része ma a Louvre-ban van. A feltevés az, hogy a Vezúv 79-i kitörésekor valaki a tűzeső elől ide menekült kincseivel, s itt fulladt. A lelet nevezetesebb tárgyai: több mint tízezer darab aranypénz, hat arany karperec, egy arany nyaklánc és művészi domborművekkel díszített gyönyörű ezüst asztalnemű, tálak és serlegek.

Itália legszebb helyein mindenütt voltak császári villák is. Marcus Aurelius legszívesebben nápolyi villájában nyaralt, Nero Baiaeban. Traianus Centumcellaeben (Centocelle), Commodus Laviniumban (Lido di Lavinio), Caligula a pompás Antiumban. Tarracina mellett volt Tiberius híres Villa Speluncája, amelyhez, elnevezéséhez híven, barlang is tartozott. Ebben a barlangban szeretett ebédelni Tiberius, akinek valósággal kisebb városszámba menő nagyszerű kéjlaka Capri szigetén emelkedett. Különben a barlangokat nagyon szerették: Seneca említi, hogy Servilius Vatia Cumae melletti villájában két hatalmas, mesterségesen épített barlang volt, amelyek közül az egyikbe soha be nem sütött a nap, a másik ellenben az egész napon át verőfényes napsütésben fürdött.

Tiburban (Tivoli) épült Hadrianus óriási kiterjedésű, romjaiban is felséges villája, amelynek rengeteg épülete és díszkertje a világ minden híres épületét és parkját utánozta; lakóházai, temploma,

fürdői, könyvtárai mintegy 70 hektár területet foglaltak el.

Caligula egyik őrült és milliókba kerülő szeszélyéről Suetonius emlékszik meg. Nem érte be pompásabbnál pompásabb nyaralóival és kéjlakaival: liburnusi tízsorevezős hajót építtetett, amelynek fara drágakövekkel volt kirakva, vitorlái sok színben játszottak, belsejében pedig nemcsak fürdők, oszlopcsarnokok és ebédlők, hanem pompás kertek is voltak, rengeteg szőlő és sokféle gyümölcsfa; ezen a hajón naphosszat lakomázva járta be Nemi tavának vizét, miközben a hajón zengett a zene, és örvénylett a tánc.

Baiae, a világfürdő

A legelőkelőbb divatfürdő a Nápolyi-öbölben fekvő Baiae volt: neve melegforrást jelent. Az ókori írók egyhangúan magasztalják a természetnek ezt a gyönyörű ajándékát, amely gyógyító forrásaival, izzasztó kénes fürdőivel, szanatóriumaival, szállóival, császári és főúri villáival, mirtuszerdőivel és zöld hegyeinek koszorújával betegek és egészségesek számára az ókor legpompásabb nemzetközi üdülőhelye volt. A fürdőélet Baiaeban márciusban és áprilisban volt a legélénkebb. Ilyenkor egymást érték az ünnepségek, a társasélet pompás lakomákban, zenés és táncos mulatságokban, könnyű kalandokban, nyári szerelmekben tombolta ki magát.

Az ókori írók emlegetik, hogy a nagy fedett úszócsarnokban izgalmas úszóversenyeket tartottak; az idény főeseménye a nagy vitorlásverseny volt, amelyen tarka vitorlás és evezős csónakok nagy számban vettek részt; máskor is, de különösen ilyenkor csak úgy hemzsegett a tenger a pompás vitorlásoktól és díszgályáktól, amelyeken az előkelő nézőközönség gyönyörködött a versenyekben. Gondtalan és féktelen élvezetek sorozata volt a fürdőélet Baiaeban. Valóságos látványossága volt a fürdőnek a tengerbe épített sok villa, amelyeknek maradványai ma is sűrűn kerülnek elő. Oly fanatikus szerelmesei voltak a tengernek, hogy nem elégedtek meg a parton épült villákkal, hanem óriási költséggel magába a tengerbe építették hatalmas alapfalakon a kéjlakokat. Antiumnál még ma is felcsillannak a tenger tükre alatt a régi paloták mohától zöldellő romfalai, mint valami elsüllyedt világ, kihunyt ragyogás komor emlékeztetői.

Különben császárok és milliomosok számára nem volt akadály: ha kellett, egész hegyeket hordattak le, vagy hegyeket építtettek sziklából, s az ilyen fényűző építkezés mellett nem csodálatos, ha például Caligula nem egészen egy év leforgása alatt hétszázmillió sestertiust (175 millió forintot) vert el.

Orvosok, színészek, versenykocsisok

Minden foglalkozásban volt mód a vagyonszerzésre, de főleg azok a foglalkozások nyújtották erre a legnagyobb lehetőségeket, amelyekben a kivételes testi vagy szellemi képességek a legjobban érvényesülhettek. A híres ókori orvosok keresete jóval meghaladta a mai nagynevű orvostanárok kereseti lehetőségeit: Crinas massiliai származású udvari orvos hagyatéka mintegy tízmillió sestertius (2,5 millió forint) volt; Antonius Musa, Augustus császár udvari orvosa, hidegvíz-kúrájával megbolondította egész Rómát, és számlálatlanul ömlöttek hozzá a százezrek. Legérdekesebb, hogy Claudius császár, ki tudja, miért, tízmillió sestertius pénzbírságra ítélte Alcont, a világhírű sebészt; az egykorú írók feljegyzik, hogy Alcon a pénzbírságot lefizette, de orvosi munkájával hamarosan vissza is szerezte.

A vagyonszerzésre ugyanilyen lehetőségeket nyújtott a színészi pálya is. Eleinte megvetették, szabad ember nem is mehetett színésznek, táncosnak, gladiátornak vagy versenykocsisnak, később azonban, mikor az efféle művészek milliós vagyonokat szereztek, enyhült az ősi szigorú felfogás. Plinius megbotránkozva jegyzi fel, hogy Marcus Scaurus elöljáró 700 000 sestertiusért vette meg a híres Daphnisz tanárt (aki természetesen rabszolga volt), holott egy jónevű színész évi jövedelme sokkal nagyobb ennél a nevetséges összegnél (mintegy 175

000 forint). Valóban tudjuk, hogy például Vespasianus császár idejében (i. sz. 69-79) Apellész, a híres tragikus színész 400 000 sestertiust (100 000 forint) kapott egy-egy fellépéséért. Ez természetesen csalhatatlan módszer volt arra, hogy minél előbb milliomossá váljék. Parisz és Püladész, a híres táncosok, ugyancsak milliók urai voltak.

Éppen ilyen kevéssé csodálatos, hogy hatalmas vagyonokra tettek szert az ókori Róma legnépszerűbb művészei, a híres versenykocsisok és gladiátorok is. Crescens versenykocsis az
i. sz. I. század végén egymillió forint értékű vagyon ura volt, s Dioklész mór versenykocsisról feljegyezték az egykorú írók, hogy mikor negyvenkét éves korában visszavonult a versenyzéstől, nyolcmillió forint értékű vagyona volt. A fehér, a vörös, kék és zöld párt küzdelme lassanként mindennél fontosabb lett Rómában, úgyhogy végül az egész állami életet, gyakran a legfontosabb külpolitikai eseményeket és kérdéseket is a kékek és zöldek örökös éselkeseredett küzdelme, diadala vagy bukása döntötte el. Érthető tehát, hogy a híres versenykocsisok a nép és főképpen a nők körében népszerűbbek voltak még a gladiátoroknál is.

Természetes, hogy a gladiátorok is, mint a versenykocsisok, mindaddig, míg meg nem váltották a szabadságukat, rabszolgák voltak, és a rabszolgák keserves életét élték, különösen a gladiátorok, akiket valóságos kolostori fegyelemben tartottak. De a vállalkozók és vívómesterek hamarosan észrevették, ha valamelyikben nagyobb lehetőségek mutatkoztak. Az ilyeneket szívesen vásárolták, némelyikért egymillió sestertiust is fizettek. Mire a gladiátor összegyűjtött annyit, hogy megvásárolhatta szabadságát, a vállalkozó már régen meggazdagodott rajta.

Azt szokták mondani, hogy a legnagyobb ókori vagyon, amelyről tudomásunk van, nem haladta meg a 400 millió sestertiust. Ekkora volt a vagyona a hírhedt Narcissusnak, Claudius császár (i. sz. 41-54) irodafőnökének, és a korábban ugyancsak sokat emlegetett Cneius Lentulus augurnak, Augustus császár barátjának. Lentulus négyszázmilliós vagyona alacsony kamatozással számítva is legalább húszmillió sestertiust (ötmillió forintot) jövedelmezett évente. Az egykorú írók megjegyzik, hogy fejedelmi életmódjuk mellett ezeknek az uraknak éppen csak hogy elegendő volt ez a mérhetetlen jövedelem.

Császári vagyonok

De meg kell mondanunk, hogy a legtöbb császárnak ennél jelentékenyen nagyobb volt a vagyona és jövedelme. A császárok folytatták a legeredményesebb üzletet: elkobozták a száműzött vagy kivégzett milliomosok vagyonát. Ez a divat már jóval a császárság előtt kezdődött, az i. e. I. században, az úgynevezett proskripciókkal. A fiatal Augustus, mikor tizenkilenc éves korában hatalomra jutott, már a maga pénzén szerelt fel tekintélyes hadsereget. Igaz, hogy dúsgazdag bankárcsaládból származott, s ezenfelül örököse volt az ugyancsak mérhetetlenül gazdag Caesarnak, de ez a roppant vagyon sem tudta volna fedezni azokat az anyagi áldozatokat, amelyekről a Monumentum Ancyranum néven ismert úgynevezett politikai végrendeletében - inkább így mondhatnék: önéletrajzában - megemlékszik. Az actiumi csata után (i. e. 31) a római népnek fejenként mintegy 250 forint értékű összeget ajándékozott; i. e. 12-ben, a főpapi méltóság átvételekor fejenként mintegy 100 forintnyi összeget osztatott ki, i. e. 5-ben pedig a főváros lakosainak fejenként mintegy 50 forint összeget; ezt az adományt több mint 200 000 ember számára három évvel később megismételte. Mindezeknek az adományoknak összege, az ingyen gabonán kívül, majdnem 150 millió forintnak felel meg. Ezenfelül kiszolgált katonáinak mintegy 100 millió forintnak megfelelő összegű jutalmat adományozott, és a

veteranusok letelepítésére több mint egymilliárd sestertiusért (mintegy 250 millió forint) vásárolt földeket Itáliában és a tartományokban. Az államkincstárnak (igaz, hogy részben a hadizsákmányból) mintegy 40 millió forintnak megfelelő összeget ajándékozott négy részletben, s még ennél is emlékezetesebb, hogy egyetlen alkalommal sem fogadta el azokat a roppant összegű ajándékokat, amelyeket győzelmei alkalmából Itália és Görögország városai felajánlottak neki, sőt még a hadizsákmányból is mintegy 25 millió forint értékű aranyat és félannyit érő gyöngyöket és drágaköveket ajánlott fel, elsősorban a Capitoliumi Jupiter, azután Mars Ultor és Apolló templomának. Elképzelhetetlen összegek, mesés kincsek fordultak meg a kezén -és éppen ezért becsületére válik, hogy egyszerűbben és szerényebben élt, mint birodalmának bármelyik kis tisztviselője.

Az üvegházi szőlő

Mindenesetre sokkal egyszerűbben és tisztábban, mint a görbe úton szerzett milliók urai. Epiktétosz filozófus (i. sz. 60-140) beszéli, hogy egyszer egy alázatos kérvényező járult Nero irodafőnöke, a mindenható Epaphroditus elé, és segítséget kért tőle, mert a vagyona leolvadt hatmillió sestertiusra (1,5 millió forint). A dúsgazdag miniszter összecsapta a kezét, s őszinte csodálkozással kiáltott fel: hogyan is lehet egyáltalában élni ilyen nyomorúságban! Hát igen, volt olyan is, aki egyszerűbben oldotta meg a kérdést: egy híres milliomos és ínyenc, mikor a vagyona hatmillió sestertiusra olvadt le, öngyilkos lett, mert nem akart hitvány polgári fogásokon rágódni, s lemondani a százezrekbe kerülő pompás vendégeskedésekről. Ezek voltak azok a műveletlen felkapaszkodottak, akiket Petronius szikrázó szellemességgel gúnyol ki „Trimalchio lakomájá"-ban: már részeg az egész társaság, mikor Trimalchio elérzékenyül, halálára gondol, elsiratja önmagát, és megrendeli sírfeliratát, amelynek egyik mondata, így akarja, ez legyen: „Harmincmillió sestertius maradt utána, pedig filozófust sohasem hallgatott."

Bizonyára sem Trimalchio, sem az öngyilkos ínyenc, sem a nagyhatalmú Epaphroditus nem járt soha a hatemeletes római bérházak szennyes paldásszobáiban, amelyekben a nyomorult nép élte, kegyetlen kényszerűségből, azt az eszményi sztoikus életet, amelyet Epaphroditus barátja, a milliomos Seneca oly kívánatos színekkel ecsetelt ragyogó filozófiai értekezéseiben, miközben türoszi bíborruhában üldögélt arany-elefántcsont karosszékében, a tengerparti villa teraszán, s januárban termett illatos üvegházi szőlőt szemelgetett, unottan.

DIOCLETIANUS ÁRJEGYZÉKE

Az ókori Sztratonikeia (a mai törökországi Eski Hissar) területén a szmirnai angol konzul 1709-ben az egykori görög város törmelékei között feliratos követ talált; a kőtöredékek összeillesztése után kiderült, hogy a műkedvelő archeológus Diocletianus császár i. sz. 301-ben kiadott rendeletének tekintélyes részét találta meg. A felirattöredékekben rengeteg árucikk volt felsorolva, s mindegyik mellett ott volt a hivatalosan megállapított legmagasabb ár. A tudósvilágban nagy volt az öröm; eladdig egyetlen sort sem ismertek a rendeletből, csak éppen tudtak róla, Lactanius keresztény író (260-340) egyik adatából, amely szerint „Diocletianus császár előbb mindenféle gazságával óriási drágulást idézett fel, s aztán rendelettel próbálta szabályozni az árucikkek árát." Íme, megkerült ennek a híres rendeletnek (de pretiis rerum venalium -az árucikkek áráról) egyik tekintélyes töredéke.

Száz év múlva aztán a régi római birodalom keleti fele egyre-másra kezdte ontani a rendelet töredékeit. 1807-ben Egyiptomban találtak töredékeket, aztán a görög szigeteken, majd a görög szárazföldön, s megint Kisázsiában, úgyhogy ma már harmincöt töredék ismeretes. Ezekben a töredékekben mintegy 800 árucikk szerepel.

Bizonyos, hogy a rendeletnek minden nagyobb helyen volt kőbe vésett példánya. Az eredeti szöveg a latin volt, de a birodalom görög nyelvű vidékein, különösen a Közel-Keleten, görög fordításban tették közhírré a hatóságok a császári rendeletet. A görög fordítás nem volt hivatalos, mert a rendeletnek tizenkétféle görög fogalmazványát ismerjük; igaz, hogy a hivatalos latin szöveg is módosult, mert eddig kilencféle latin fogalmazvány ismeretes. A helyi hatóságok és a tudatlan kőfaragók sokat rontottak az eredeti szövegeken. Ezt a huszonegyféle fogalmazványt tizennyolc helyen találták; érdekes, hogy például Glüthion városban a görög példány mellett latin fogalmazványt is találtak. Némelyik töredéken mindössze egy-egy betű vagy szám ismerhető fel, egyes töredékek besorozása pedig nagyon nehéz, gyakran teljesen lehetetlen. Legnagyobb hiány, hogy a búza szerepel ugyan a töredékekben, de az ára egyiken sem maradt meg. Ez meglehetősen megnehezíti a többi árak viszonyítását, mert a búza, vagyis az ember egynapi kenyérellátásához szükséges liszt ára mégiscsak a legbiztosabb értékmérő. Így igen nehéz a pénz akkori és mostani vásárlóerejét összehasonlítani, bár a jegyzékben szereplő maximális munkabérek ebben a tekintetben némileg kisegítenek.

A töredékek értelmes elrendezését és csoportosítását, valamint megfejtését és legelső magyarázatát a híres német történetírónak, Mommsennek köszönhetjük; ő mutatta ki, hogy a töredékek tanúsága szerint a jegyzékben mintegy ezer tétel szerepelt; ebből nyolcszáznak a besorozása és értelmezése ma már teljesen bizonyos. Mommsentől származik az a feltevés is, hogy a rendelet, mivel a töredékek mind a birodalom keleti feléből erednek, csak a birodalom keleti részére vonatkozott. Szerencsére előkerült már a rendelet terjedelmes bevezetése is, amelyből kiderül, hogy az edictumot a két császár (Diocletianus és Maximianus) és a két társcsászár (Constantius és Galerius) együttesen adta ki, mégpedig - mint ismételten hangsúlyozzák - az egész birodalom (universus orbis) javára

Halál az árdrágítókra!

Ez a bevezetés olyan, mintha ma adta volna ki valami árvizsgáló hatóság. Ha egyszer egy ilyen hatóságban lett volna humor, lefordíttatta volna szóról szóra Diocletianus császár rendeletét, és kiadta volna: esze ágába se jutna senkinek, hogy ez a szöveg már több mint 1650 éves. Akkor is az volt a baj, ami később: a pénz keveset ért, az áru drága volt, bújócskát játszott a pénzzel, a pénz mindenáron utol akarta érni, s ennek a versenyfutásnak a fogyasztó látta kárát; akkor is emberek voltak a kereskedők és a fogyasztók. A közgazdasági törvények pedig akkor is kérlelhetetlenül működtek.

Érdemes néhány mondatot meghallgatni a nevezetes rendeletnek a bevezetéséből.

„Államunk jólétét fenntartani és előmozdítani becsületbeli kötelesség, a római méltóság és fenség követelménye. Minekutána a birodalmat elözönlő barbár törzseket az égiek kegyelmével elűztük, s békét, rendezett és nyugodt állapotokat teremtettünk: a birodalmat védelmező igazságosság megköveteli, hogy megzabolázzuk azokat, akikben határtalan kapzsiság dühöng, szinte óráról órára nő, és a féktelen szemérmetlenség már a közjót veszélyezteti. Ez az őrjöngő mohóság kíméletlenül kihasználja az általános sanyarúságot, nem válogat az eszközökben. Ezek az istentelenek és erkölcstelenek a közösségen élősködnek, tönkreteszik a jólétet, és nyomorúságot teremtenek. Tehát nekünk, akik a nép atyjai vagyunk, kötelességünk közbelépni, s gátat vetni ennek a visszaélésnek. A köztudat tanúsítja, és a tények bizonyítják, hogy ez a gondoskodás már majdnem késő is. Reméltük, hogy a társadalom természetes úton segít magán, de most már látjuk, hogy jobb, ha magunk vetünk gátat ennek a tűrhetetlen rablásnak, mivel a bűnösök egyre vakmerőbbek, s mivel az egyes embernek és a köznek egyformán ellenségei, egyre szemérmetlenebbül károsítják a közösséget.

Évekig tűrtük ezeket a visszaéléseket; nehogy azt higgye valaki, hogy az a türelem örökké tart! Most már erélyesen alkalmazzuk a régen szükséges rendszabályokat. Aki nem vak, és nem elfogult, láthatja, sőt a maga bőrén tapasztalhatja, hogy a piacokon az árak szabadsága a végletekig fajult, a kereskedelem valósággal féktelen rablássá vált, s nem vet gátat ennek sem az árubőség, sem a gazdag aratás. A birodalom lakosságának érdeke megköveteli, hogy megfékezzük azoknak a kapzsiságát, és telhetetlenségét, akik a népjólét ellenségei, s még dús termés idején is csak a maguk hasznát nézik, és rablók módjára nyereséget hajszolnak.

Ki ne ismerné azt a hazaáruló becstelenséget, amellyel ezek az

uzsorások és árdrágítók nyomon követik katonáinkat faluról falura, városról városra (ha csapatainkat államérdekből áthelyezik), s még útközben is négyszeres-nyolcszoros árakkal uzsorázzák ki. Néha a katona egész hadikeresetét, zsákmányrészét, végkielégítését, zsoldját, kitüntetéseit, mindenét elveszti az ilyen uzsorások üzelmei miatt.

Őseink példájára úgy gondoltuk, hogy félelemmel kell elriasztani a bűnösöket, tehát szigorú büntetéseket kell kiszabni azokra, akik megátalkodtak ebben az uzsoráskodásban. Ennélfogva elrendeljük, hogy mindenki, aki szemtelenül ellene szegül e rendelet határozatainak, halállal bűnhődjék! Ugyanez a büntetés sújtsa azt is, aki törvényellenes módon részt vesz az ilyen harácsoló üzelmeiben; ugyanígy bűnhődjék az is, aki elrejti az élelmiszereket, sőt az is, aki mesterséges élelmiszerhiányt idéz élő; ennek az utóbbinak a bűne még súlyosabb.

Figyelmeztetünk tehát mindenkit az engedelmességre, a közösség érdekében; mert
ez a rendelkezés nem csupán egyes községek, törzsek és tartományok jólétét
szolgálja, hanem az egész birodalomét.”

Íme, az írás: a Diocletianus-korabeli gazdasági helyzet hű fényképe. Hol van már az ókori gazdasági életnek az az „aranykora”, amelyben Cicero - negyedfél száz évvel a mi császárunk előtt - még így kiálthatott fel: „Őseink véleménye szerint nem adásvétel, hanem rablás az, ha az eladó nem szabhatja meg az árat tetszése szerint!”

Ókori infláció

A rendelet árai maximális árak, vagyis ezeknél magasabb árakat senki sem szabhat és szedhet a birodalomban. A rendelet úgy kívánja, hogy ahol bőség van, és minden olcsó, maradjanak az olcsó árak, másutt azonban még ínség esetén sem szabad a rendeletben megszabott legmagasabb árakat átlépni. Még a távolra szállítás sem lehet ok áremelésre.

Így első pillantásra valóban ármaximálásnak látszik a rendelet, de ha mélyebben belenézünk, kiderül, hogy több is, kevesebb is, vagy helyesebben: más, mint egyszerű maximális tarifa. Annyi mindenesetre első szempillantásra megállapítható, hogy kibocsátásának oka a pénzromlás, tehát a későbbi korokban is oly jól ismert infláció. A római pénz, a denarius, ebben az időben már nem ezüst, hanem réz. Viszont arany- és ezüstpénz ekkor már nincs forgalomban; arany-és ezüstpénzt csak súly szerint adnak és fogadnak el, az egyetlen forgalmi pénz a denarius. Valamikor a denarius tiszta ezüst volt; Nero óta (54-68) 5-10 százalék vörösrézzel keverték; Hadrianus óta (117-138) 20 százalék, Marcus Aurelius óta (161-180) 30 százalék, Septimius Severus óta pedig (193-211) 50-60 százalék vörösréz került bele. A devalváció oly rohamosan haladt, hogy Diocletianus korában, tehát a rendelet kiadása idején, már mindössze 5 százalék volt a denarius ezüsttartalma.

Mennyit érhetett ez a denarius mai pénzben? Nagyon nehéz erre és általában az ilyen kérdésre felelni, mert a pénz értékét csak a korok szerinti vásárlóerő alapján lehet meghatározni, a vásárlóerő pedig meglehetősen tág és rugalmas fogalom. A rendelet magyarázói egyszerű számítással megállapítják a denarius névértékét, és nem bocsátkoznak következtetésekbe vásárlóerejére vonatkozólag. Azonban ez a névérték is tájékoztat némiképpen. A denarius

névértékét pedig magából a rendeletből is meg tudjuk állapítani: az egyik (elateai) töredék szerint 1 római font, vagyis 327,45 gramm finom arany értéke 50 000 denarius; eszerint 1 denarius értéke 1804-ben 2,137 aranyfillér. Mi átszámításainkban ezt a 2,14 aranyfilléres kulcsot fogjuk használni.

Ezt a mérhetetlen pénzromlást akarta megállítani a rendelet; valamennyire talán szerette volna fel is tornászni a denarius értékét, amely az ezüstdenarius idején, tehát mondjuk 300 évvel Diocletianus előtt, még 1 forintnak felelt meg. Hogy ez volt a főcél, azt elárulja az a tény, hogy a rendelet a közszükségleti cikkeken felül a fényűzési cikkeket is felsorolja. Tehát már itt kiderül, hogy a rendelet nem egyszerű maximálás volt, hanem ennél is messzebb tekintő pénzügy-politikai rendszabály. Ilyen maximálás addig még nem volt Rómában, holott az elsőrendű élelmiszerek (gabona, bor, hús, olaj) árának maximálása már többször előfordult a császárság alatt (Tiberius, Commodus, Alexander Severus). Aurelianus császár mondta: „Nincs gyönyörűbb látvány, mint a római nép, ha jóllakott.” A jóllakott nép nem fickándozott, nem berzenkedett, nem gondolkozott, így aztán lehetett kormányozni.

De nemcsak a népet kellett tömni, hanem a katonákat is; sőt a császárság negyedik századában már fontosabb volt a jóllakott katona, mint a jóllakott proletár. Négy császár volt azóta, hogy Diocletianus - igen bölcsen - végrehajtotta az óriási birodalom decentralizációját; tehát négy császári székváros is volt: Mediolanum, (Milánó), Treviri (Trier), Sirmium (Mitrovica) és a kisázsiai Nikomedeia (Izmid), a birodalom négy bástyája, mind a négy közel a határokhoz, a folyton nyugtalankodó barbárokhoz. Minden a katonák kezében volt; hűségüktől függött a császár és a birodalom sorsa. Mint a rendelet bevezetésében olvastuk, ezek a katonák könnyű zsákmányai és áldozatai voltak az árdrágítóknak; egyre panaszkodtak, hogy a zsoldjuk s minden egyéb pénzük alig elegendő már valamire. Itt adódott tehát a rendelet második célja: megvédeni a katonákat az árdrágítóktól, olyan rendszabályt hozni, hogy vehessenek is valamit a zsoldjukon s egyéb pénzükön, mégpedig a birodalom minden pontján egyformán. Hogy ez mily fontos cél volt, mutatja a jegyzékben szereplő rengeteg katonai árucikk: sisak, penge, kardélesítés, kardhüvely, bakancs, lándzsanyél, nyereg, sátorlap, lótakaró, katonaing, katonaköpeny - de legjobban mutatja az, hogy a rendelet hivatalos űrmértékül a tábori vékát (castrensis modius) veszi; ez annyi, mint 17,51 liter, vagyis kétszerese a polgári, úgynevezett itáliai vékának.

Az ezredes úr fizetése

Ha igaz, hogy a rendelet egyik fő célja a pénz értékének megszilárdítása, akkor nem hangzik paradoxonnak az a megállapításunk, hogy a rendelet nem annyira az áruk értékének megszabása pénzben, mint inkább a pénz értékének megszabása áruban. Ezt a megállapítást a Diocletianus korabeli gazdasági élet jelenségeinek egész sora fényesen és egyúttal megdöbbentő adatokkal igazolja. Az értékevesztett pénz lassanként kikerült a forgalomból, és hamarosan az áru lett az egyetlen érték. Ezt a helyzetet az állam maga is szentesítette, amikor az adókat már csak terményekben fogadta el polgáraitól. Az ekképpen befolyó állami „jövedelmek" tárolására raktárak voltak szükségesek: tudjuk, hogy ilyen raktárak már a III. század közepén is voltak, bár ekkor még inkább csak a hadsereg ellátását szolgálták; most, a
IV. század elején már az egész állami gazdálkodás letért a pénzalapról, és valóságos terménygazdálkodássá vált. Ebben az időben magában Rómában 291 állami raktár működött, s ezekben nemcsak gabonát, bort, olajat s egyéb élelmiszereket, hanem minden mezőgazdasági és ipari cikket tároltak. A polgárok terményekben teljesítették befizetéseiket, és az állami tisztviselők terményekben kapták meg illetményeiket. A raktárakban kötelező volt a pontos könyvvezetés; Diocletianus árjegyzéke volt az igazi kulcsa a raktárakból történő kiutalásoknak.

Ugyanebben az időben volt Rómában 254 állami sütőüzem és 2300 olajárusító bolt. Az állam azonban az elsőrangú élelmicikkeken kívül egyéb árukat is hozott forgalomba, hiszen a raktárakban rengeteg mindenféle árucikk felhalmozódott, de meg maga az állam is tartott fenn üzemeket. Tudjuk például, hogy a IV. század elején a birodalom területén 17 állami szövetszövő műhely működött, 2 lenvászonszövő műhely, és csak a birodalom nyugati felében 12 bíborfestő műhely. A Diocletianus-jegyzék textiltételeit bizonyára az állami szövőműhelyek vezetői állították össze; erre mutat az is, hogy éppen a textiláruk jegyzéke a legszakszerűbb és a legrészletesebb. Csak gyapjúszövet 84-féle, vászonáru pedig 200-féle szerepel az árjegyzékben, s mindegyik három minőségben (legfinomabb, középfinom, durva), minden minőség három fajtában, s minden fajta öt alfajtában, a birodalom leghíresebb öt műhelye (Szküthopolisz, Tarszosz, Büblosz, Laodikeia, Alexandreia) szerint. A raktárak a „pénzügyminiszter" (comes sacrarum largitionum - a császári kiutalások főnöke) - alá tartoztak.

Hogy ez a veszedelmes átcsúszás a pénzgazdálkodásból a terménygazdálkodásba már jóval Diocletianus előtt megkezdődött, mutatja az az értesülésünk, hogy már III. Gordianus császár idején

(238-244) zsúfoltak voltak az állami raktárak; minden nagyobb város raktárában volt egy évre való gabona, szalonna, takarmány és ecet, de a kisebb helyeken is voltak készletek két hétre, egy hónapra, két hónapra. Ez elsősorban a katonaság céljait szolgálta. Hogy hogyan működtek az állami raktárak, s hogyan történtek a kiutalások, arra nézve egy Valerianus császár korából (253-260) ránk maradt okirat ad igen érdekesen felvilágosítást. Ennél az utalványnál érdekesebb írás alig maradt ránk az ókorból. Az utalvány Zosimióhoz szól, Szíria kormányzójához, az V. légió újonnan kinevezett parancsnokának, Claudius ezredesnek illetményei ügyében. Hadd beszéljen maga a császári rendelet, vagyis utalvány:

„Kineveztük a vitéz V. légió parancsnokává hűséges és derék hívünket, az illíriai Claudiust, és elrendeljük, hogy a a következő illetményeket folyósítsd neki árukészleteinkből: évente 3000 mérő (castrensis modius) búzát, 6000 mérő árpát, 2000 font sózott húst, 3500 sextarius (a sextarius 0,547 liter) óbort, 150 sextarius finom olajat, 600 sextarius másodrendű olajat, 20 mérő sót, 150 font (a font 327,45 gramm) viaszt. Szénát, ocsút, ecetet, főzeléket és zöldséget, amennyi kell. Továbbá: 30 tucat (3000 darab) sátorbőrt, 6 öszvért, 3 lovat, 10 tevét, 9 öszvérkancát, 50 font rúdezüstöt, évente az uralkodásunk idején vert 150 darab aranyat, újévkor 47 darabot, 11 fontnyi ezüstedényt, 4 katonai egyenruhát, 2 köpenyt. Mindezt évente egyszer add. Ezenfelül egyszer s mindenkorra 2 aranyozott ezüstcsatot, 1 aranycsatot ciprusi tűvel, 1 aranyozott ezüst kardkötőt, egy uncia súlyú (27 gramm) kétköves gyűrűt, hét uncia súlyú karkötőt, egy font súlyú nyakláncot, 1 darab aranyozott sisakot, 2 darab aranysávos pajzsot, 1 páncélt (ezt majd vissza kell adnia), 2 herculanumi lándzsát, 2 hajítódárdát, 2 sarlót, 2 kaszát. Továbbá: egy szakácsot, egy öszvérhajcsárt, azzal a teltétellel, hogy annak idején mind a kettőt visszaadja, aztán két dolgos rabszolgalányt a hadifoglyok közül, egy bíborszegélyes félselyem palástot, egy mór bíbordíszes rövid köpenyt, egy titkárt, egy asztalterítő mestert (mind a kettőt vissza kell majd adnia), 2 pár ciprusi párnát, 2 egyszerű alsóruhát, egy széles szegélyű tógát; ezt mind vissza kell majd adnia. Személyes szolgálatára két vadászt, egy bognárt, egy sátorfelügyelőt, egy vízhordót, egy halászt, egy cukrászt. Naponta ezer font fát, ha van készlet; különben akkor, mikor szükség van rá; naponta négy lapát faszenet, fát a fürdőmelegítéshez és fürdőmestert. Ha ezekből valami hiányzik, a nyilvános fürdőt kell használnia. Minden egyéb kisebb dolgot, aminek a felsorolása hosszadalmas volna, utalj ki neki elegendő mennyiségben, azonban pénzt semmit sem szabad kiadnod; ha valami a felsoroltakból nincs raktáron, az nem is jár neki, s az ilyesmiért sem szabad pénzbeli ellenértékét kiutalnod.”

Csábító volna részletesen elemezni az ezredes fizetésének tételeit, de az utalványrendszer oly világosan beszél, hogy nem szükséges bővebben magyarázni. Csak azt jegyezzük meg, hogy a magasrangú katonák és állami tisztviselők fizetése négyféle elemből tevődött össze: járandóságok (salaria), ruházat (vestes), ezüstedények (argentum), szolgaszemélyzet (ministeria); ezek a kategóriák felismerhetők Claudius ezredes utalványában is.

A birkanyíró és az ügyvéd

Bizony az árjegyzékben akadnak olyan furcsaságok, hogy néha

különös módon kerülnek benne egymás mellé: árucikkek, foglalkozások, emberek - mert meg kell jegyeznünk, hogy a jegyzék legnagyobb érdekessége éppen az, hogy a munkát árunak minősíti, és maximálja a munkabéreket. A rendeletben némi rendszertelenség mutatkozik a munkavállalók felsorolásában, s így esik meg, hogy bizony egymás mellé kerül a béres, a csatornatisztító, a szövőmunkás, a tanár és az ügyvéd - mintha csak azt akarná hangsúlyozni a rendelet, hogy a munka munka, s nincs különbség testi és szellemi munkások közt másban, csak a munka értékelésében.

A jegyzék a bérmunkának négyféle fajtáját ismeri: 1. időbér élelmezéssel; 2. darabbér élelmezéssel; 3. darabbér; 4. darabbér és időbér kombinációja. A nők munkabére 20-40 százalékkal kisebb volt a férfiakénál. Napszám szerint fizették (élelmezéssel) a bérest, a hajcsárt, a vízhordót, a csatornatisztítót, a pásztort: ezeknek a napibére 25 denarius volt; a szövőnő, a munka finomsága szerint, 12-20 denariust kapott; a selyemszövő, mészégető, kőműves, kőfaragó, mozaikművész, bognár, ács és hajóács napszáma 40-50 denarius; a márványmunkás napibére 60, a falfestőé 75, az alakfestőé pedig 150 denarius. Darabszámra fizették az állatorvost és a birkanyírót, a fürdőmestert, a köszörűst, a könyvmásolót; egy fürdőmester díja minden vendég után 2 denarius, a borbélyé ugyanannyi, a köszörűs egy kardért 25 denariust kap, a birkanyíró egy birkáért hatot, az állatorvos egy állatért (érvágás, kötözés) 20 denariust. A fuvaros bére mérföldenként 12 denarius, egy utas mérföldenként 2 denariust fizet; a másoló százsoronként 25 denariust kap, az ügyvéd egy panasziratért 250, egy perbeli cselekményért (tárgyalás) 1000 denariust. A darabbér és időbér kombinációja: egy tanulóért egy hónapra a tanár 50-250 denariust kapott, aszerint, hogy írásra, számolásra, geometriára vagy szónoklásra tanította-e. A rézművesek és aranyművesek a feldolgozott fém súlya szerint kapták bérüket, a szabók és hímzők darabszámra, élelem nélkül, s többnyire otthon dolgoztak; ez tipikus kisipar volt. A szabó munkája meglehetősen alsórendű, hiszen a szöveteket kiszabott darabokban árusították, és a szabónak alig volt vele dolga; munkabére 2-60 denarius, élelmezés nélkül. Ugyancsak önálló kisiparosok voltak a tímárok és szűcsök is, ellenben tiszta bérmunka volt a kőművesek, kovácsok, lakatosok, ötvösök, könyvmásolók, szabók, hímzők, szövők, bognárok, ácsok, sütőiparosok munkája. A napszám átlaga, ha az élelmezést is beleszámítjuk, 50 denarius: érdemes ezzel az átlagkeresettel összehasonlítani az árucikkek árait, s rögtön kiderül, mit vásárolhatott hát a munkásember, az iparos, a tanár és az ügyvéd a keresetéért.

Az uborkától a bíborköpenyig

Legkönnyebben áttekinthetők az árviszonyok, ha követjük az eredeti rendelet beosztását, és az itt következő szemelvényeinket árjegyzékszerű felsorolásban adjuk. Még egyszer jegyezzük

meg a mértékegységeket:

Castrensis modius (tábori mérő) Italicus sextarius (itáliai mérő) 1 font
17,51 liter 0,54 liter 327,45 gramm 27,28 gramm
1 uncia 1 denarius

ÉLELMISZEREK Denarius

1 modius árpa, hántolt köles, borsó, bab 1 modius retekmag
100 150 200 30 24 16 8 20

lóheremag, mustár, mák 1 modius kömény 1 sextarius finom bor (sabinumi, falernusi, surrentumi) 1 sextarius óbor, elsőrendű 1 sextarius óbor, másodrendű 1 sextarius parasztbor 1 sextarius ürmös

1 sextarius sör 4

1 sextarius olaj, elsőrendű 1 sextarius olaj, másodrendű 1 sextarius 40 24 40
méz, elsőrendű

1 sextarius méz, másodrendű 20 1 modius só 100 1 font sertéshús 12 1 font marhahús 8 1 font füstölt kolbász 16 1 font sonka, elsőrendű 20 1 font zsír 12 1 darab hizlalt fácántyúk 200 1 darab sovány fácántyúk 100 1 darab hízott liba 200 1 darab fogoly 30 1 darab fenyőmadár 60 1 darab császármadár 20 1 darab pávakakas 300 1 pár csirke 60 10 darab rigó 40 1 pár kacsa 40 1 darab nyúl 150 10 darab fürj 20 1 font malac 16 1 font szarvas, őz, bárány 12 1 font vaj 16 1 font sajt 13 100 darab osztriga 100 1 font hal 24 5 darab kel, kelbimbó, cékla, fejessaláta 4 10 darab retek, répa, tök, uborka 4 20 darab fiatal hagyma 4 1/2 modius száraz hagyma 50 1/2 modius fokhagyma 60 2 darab sárgadinnye, nagy 4 4 darab görögdinnye 4 25 darab vajbab, spárga (kötegben) 6 4 tojás 4 100 gesztenye 4 1/2 modius mandulabél 6 1/2 modius cseresznye, kajszi- és őszibarack, alma 4 100 darab rózsaalma 8 1/2 modius fekete szeder 4 30 darab magvaváló szilva 4 8 darab damaszkuszi szilva 4 10 birsalma 4 1 citrom, nagy 24 1 citrom, kicsi 16 1 font szőlő1 25 darab füge, elsőrendű 4 8 darab datolya, elsőrendű 4 25 darab datolya, közönséges 4

EGYÉB ÁRUCIKKEK

1 darab marhabőr, cserzett 750 1 darab marhabőr, nyers 500 1 darab fókabőr, cserzett 1500 1 darab fókabőr, nyers 250 1 darab oroszlánbőr, nyers 1000 1 darab medvebőr, nyers 100 1 darab szarvasbőr, nyers 75 1 darab hiénabőr, nyers 40 1 darab leopárdbőr, nyers 1000 1 darab leopárdbőr, cserzett 1250 1 pár bakancs 120 1 pár patríciuscipő150 1 pár női cipő 60 1 darab teherkocsi (vasalás nélkül) 6 000 1 darab hálókocsi (vasalás nélkül) 7 500 1 darab varrótű, elsőrendű 4 1 darab varrótű, másodrendű 2 1 font tinta 12 10 darab írónád 4 1 darab katonaköpeny 4000 1 darab csuklyás köpeny 10 000 1 darab díszköpeny 12 000 1 darab lovasköpeny 10 250 1 darab paplan, 12 fontos 1600 1 darab keleti szőnyeg 3 000 1 darab egyiptomi szőnyeg 1750 1 darab kerevettakaró 4 500 1 font fehér selyem 12 000 1 font valódi bíborselyem 150 000 l font valódi bíborgyapjú 50 000 1 darab elsőrendű vászon, 1 ingre 7000 1 darab férfi díszruha (dalmatika) 10 000 1 darab női díszruha 7 000 1 darab bíborköpeny 32 000 1 font finom rúd- vagy vertarany 50 000

Mintegy 800 tételből áll a jegyzék; ebből itt csak gyér szemelvényeket adhattam. De ezekből is könnyű megállapítani, hogy a munkás, aki - mondjuk - 25 denariust keresett naponta, hány hizlalt fácántyúkot avagy hány font valódi bíborselymet vehetett. Maradt neki, ugyebár, akkor is, mint később, a tök, a répa, a dinnye és az uborka, netalán a fiatal hagyma; citromot aligha vehetett, mert egy darab citrom, érthetetlen módon, annyiba került, mint 24 darab tojás! Egy munkásbakancs körülbelül annyiba került, mint egy modius árpa vagy bab, s a nyúl még ennél is drágább volt, tíz font olajért meg két pár bakancsot lehetett kapni vagy négy pár női cipőt. Ebből arra következtethetünk, hogy a cipőnek mint elsőrendű közszükségleti cikknek az árát jobban megszorították, mint például a hízott fácánét vagy a bíbordalmatikáét. Az elsőrendű élelmiszerek olcsósága is erre mutat; jó, jó, a pávakakas darabja 300 denarius, viszont a marhahús fontja csak 8 - és mikor ettek a proletárok pávakakast? Jupiterre! bizonyosan már Diocletianus korában sem.

Sem feliratos kövek, sem irodalmi adatok nem beszélnek arról, hogy árurejtegetésért, halmozásért és árdrágításért hány embert végeztek ki Diocletianus szigorú rendelete alapján.

VI.

CSILLAGOK

AZ ARANYHAJÚ BERENIKÉ

Kétezer évvel ezelőtt, i. e. 59-ben, egy júniusi napon izgatott csoport verődött össze a római Forumon a Vesta-szüzek temploma mögött. A mimózabokrok már elvirultak, most a rózsaszín vadrózsák virítottak az oszlopos csarnokban, de az izgatottan vitatkozó urakat nem érdekelték a napfényben sütkérező virágok, mert minden figyelmüket lekötötte a főváros leghíresebb könyvkereskedésének, a Sosius testvérek könyvesboltjának kirakata. Az új boltok sorában volt ez a könyvkereskedés, a boltok előtt oszlopsor futott, s a Sosiusok egyik oszlopán e nevezetes nap délelőttjén új verset szögeztek ki vagy helyesebben verseket. Mind a kettőt Caius Valerius Catullus írta, az ifjú veronai költő, az új irodalmi ízlés egyik legszenvedélyesebb képviselője. Az egyik verset Quintus Hortensius Hortalushoz intézte; ez csak afféle kísérő vers volt, ezzel küldte el neki ajándékba a másik verset, a nagy verset, a remekművet, amely az alexandriai költőeszmény, Kallimakhosz nyomán az aranyhajú Bereniké mondáját énekelte meg. Ez a vers volt a vitatkozás céltáblája: az izgatott csoportból, az égő szemekből mintha izzó nyilak röpködtek volna a türelmes pergamenbe, amely a költő finoman csiszolt szavait hordozta.

Két fanyar úr

Aki csak valamennyire ismerős volt Róma társadalmában, azonnal megmondhatta, hogy az a sasorrú, vékony arcú, szikár termetű, mintegy negyvenhét éves férfi, aki leghangosabb valamennyi közt, nem más, mint Marcus Tullius Cicero, a volt konzul, a kitűnő író és remek szónok. A régi hagyományok és erkölcsök őre ki nem állhatja a fickándozó ifjakat, akik könnyedén túlteszik magukat a költészet tiszteletre méltó hagyományain, megvetik a régi műfajokat, nem írnak eposzt, tanítókölteményt, de még drámát sem, hanem ehelyett csípős epigrammákat, bordalokat, szerelmes verseket, mitológiai képecskéket és allegóriákat, csupa új műfajt. Alexandriai métely ez, harsogja Cicero, és társasága buzgón helyesel neki. Mióta az átkos emlékű Kallimakhosz vagy kétszáz évvel ezelőtt elrugaszkodott a klasszikus görög költészet hagyományaitól, és furcsa új műfajokat kezdett alkotni és művelni; egyre terjedt ez az újfajta költészet. S íme, már Rómát is elérte szennyes árja. Ezeknek a költőcskéknek már nem elég a hexameter, keveslik Szappho, Alkaiosz és Aszklepiadész formai változatosságát, új ritmusokra, újfajta sorokra és strófákra jár a tollúk.

Valóságos fenegyerekeknek bélyegezte őket egy másik szikár úriember, Caius Julius Caesar, akit titkos suttogások már akkor a jövő embereként emlegettek, mikor kissé belekeveredett Catilina forradalmába. Caesar azóta is a nép barátja maradt és a népszerűség szerelmese: az idei évre őt választották konzulnak. Most rejtélyes és kissé gúnyos mosollyal hallgatta végig Cicero förmedvényét, és természetesen helyeselt, hiszen tudta, hogy az új költői irány tagjait nemcsak a költészetben elfoglalt álláspontjuk tartja össze, hanem a gyűlölet is iránta és politikája iránt: ezek a fiatalok valami hatodik érzékkel megsejtették, hogy mit akar; a romlatlan vidékről jöttek valamennyien. Veronából, a Benacus- (Comói-) tó partjáról; Novum Comum és Sirmio ringatta bölcsőjüket; ezek még köztársaságiak voltak, még nem felejtették el az öreg Cato hűségét és lángolását. Caesar messze tekintett, s nem tetszett neki, hogy ezek a fiatalok ellenőrzik távoli terveit.

Hogy Mamurra ezredes szenvedélyesen kikelt Catullusék ellen, azon nincs mit csodálkozni. Ő Caesar embere volt, vele állt vagy bukott, a költészethez pedig annyit értett, mint egy praenestei varga a vezérkari tudományokhoz. Mikor most nagyot vágott öklével az ártatlan pergamenre, megcsörrentek ezüstpáncélján az érdemrendjei; az ő fülének ez a csilingelés minden versnél szebb muzsika volt. Ez az ökölcsapás nemcsak vallomás volt Caesar mellett, hanem bosszú is azokért a vérig sértő gúnyos versekért, amelyeket Catullus ellene és gazdája ellen írt, s amelyeken Róma harsányan kacagott.

Furcsa esztendő volt ez -csupa fojtott izgalom, csupa feszült várakozás. Caesar, a konzul, ebben az évben hozta tető alá földtörvényét; 20 000 szegény földműves polgárnak és veteranusnak juttatott földet Campaniában; egy szép napon Pompeius feleségül vette Caesar leányát, a szépséges Juliát; január elsején napilap indult Rómában; Caesar lázasan dolgozott, csak úgy ontotta a reformokat, Róma épült és szépült, százéves program körvonalai bontakoztak ki ebből a munkából, és már mindenki tudta, hogy hivatali évének leteltével Galliába megy helytartónak. Gallia ugyan még nem volt meghódítva, de erre való volt az a négy légió, amelyet a szenátus az új helytartónak megszavazott. Még nem tudták, de már sejtették, hogy ez a négy légió a világuralom rohamcsapata.

Egy vidéki fiatalember

A színfalak mögött már ott álltak a jövendő évtizedek protagonistái. Marcus Antonius, Róma későbbi tábornagya, ekkor még fiatal kapitány, mindössze huszonnégy éves, Róma legszebb férfia, s egyelőre inkább a női szíveket hódítja; Augustus, a későbbi császár, négyéves, és költője, Horatius mint hatéves kisfiú Venusiában játszik, apja kis birtokán. Fülledt és ígéretekkel terhes idő; Caesart a világ átgyúrásának gigászi tervei fűtik, Cicero önmagát imádja, Marcus Antonius a nőket, és mégis: valamennyiüknek mindennél fontosabb gondja ebben a pillanatban a vers Bereniké aranyhajáról; a rakoncátlan ifjú költő, Catullus legújabb műve, a vers, amely, mint a bomba, robbant a Forumon ebben a vadrózsaillatos napsütésben.

Már senki sem tudja, hogy ez a huszonnyolc éves veronai ifjú mikor és hogyan került Rómába. Hogyan is történhetett, hogy egy vidéki fiatalember egyszerre csak felbukkan a fővárosban, de vele együtt felbukkan nyolc-tíz vele egyívású vidéki ifjú is, mind író, költő, szónok, s mind az alexandriai maszlag megszállottja? A mogorva vének is elismerték, hogy ezek a fiatalemberek tehetségesek, csak azt nem értették, hogyan rugaszkodhattak el így a nagy költői hagyományoktól. Az a hírhedett kürénéi Kallimakhosz, aki kétszáz évvel ezelőtt egyetemi tanár és költő volt Alexandriában, oldalba rúgta Homéroszt és Alkaioszt, Anakreont és Szophoklészt; az egyetemen tudományosan magyarázta ugyan műveiket, de a dolgozószobájában új költészetet alapított. Könnyű volt neki, előbb II., majd III. Ptolemaiosz tömte pénzzel és hivatallal, s az udvari tányérnyalók meg is tették az elégia fejedelmének. De itt Rómában semmiféle Kallimakhosz nem ringatta még édes bódulatba a szabadság gyermekeit, Róma féltékenyen őrzi Ennius, Naevius, Plautus, Lucretius s a régi nagyok hagyományait. Ezt az alexandriai „fűzfapoézist" egy

csavargó görög hozta Rómába, valami Partheniosz, mintegy tizenöt évvel ezelőtt. Mikor a Mithridatész elleni háború hullámai elöntőtték Pontosz fővárosát, Nikaiát, a sok ezer földönfutó görög között ő is menekült. Felső-Itáliába került, és nevelő lett egy előkelő házban; ennek a háznak gyermeke volt Helvius Cinna, ugyancsak a „fűzfapoéták” egyik kiválósága, huszonhét éves ifjú. Partheniosz őt mételyezte meg elsőnek, s mikor Cinna Brixiából (Brescia) a többi forradalmár költőcsemetével egyidejűleg Rómába költözött, már öt-hat ilyen áldozata volt a gonosz görögnek.

Hát így terjedt az alexandriai métely; az öregek dohogtak, a fiatalság lelkesedett. Az új költői kör tagjai szakítottak minden nagyképűséggel, új hangon írtak új tárgyakról, szemérmetlenül piacra vitték szerelmeiket, csak éppen hogy álnevet adtak kedveseiknek. A huszonöt éves Valerius Cato - amint kortársai nevezték: a latin szirén - Lydia néven énekelte szerelmesét, Catullus Lesbiának nevezte az imádott hölgyet, Ticidas pedig Perillának. Az is nevezetes jellemvonásuk volt, hogy szerették egymást dicsérni. Cinna százados életet jósolt Valerius Cato egyik költeményének, Cinnát viszont Catullus ajándékozta meg halhatatlansággal.

Valóságos járvány volt a szerelmes vers; Cornelius Nepos, a történetíró, egyelőre még maga is szerelmes verseket írt, ellenben valóságos botrány, hogy Cornificius, Afrika későbbi prokonzula, a komoly katonatiszt, ugyancsak ilyen semmiségeket firkált, nemkülönben Caius Memmius, a kitűnő szónok és magasrangú állami tisztviselő, egyúttal politikai kaméleon, aki mindig tudott helyet találni magának a napos oldalon.

Talán legvakmerőbb tagja volt az egész társaságnak ez a rakoncátlan Catullus, aki vagy nyolc esztendeje valósággal lázba hozta Rómát. Ezek a fiatalemberek azt hitték, hogy 32 új költői iránnyal új életstílust is kell magukra ölteniük. Nem kíméltek senkit, nem tettek lakatot a szájukra, sárba rántották a tekintélyeket: tisztes római polgárok aggodalmasan csóválgatták a fejüket, s mégis ők voltak a köztársaság utolsó mohikánjai, nem pedig azok, akik a hatalom birtokában megrótták őket, s közben ádázul fűrészelték a köztársaság törzsét. De ezek a fiatal költők új, szokatlan és vakmerő hangon szólaltak meg szerelmes verseikben is. Ha egy-egy szerelmes versük megjelent, a római társaság izgatottan találgatta, vajon a költő verseiben szereplő álnév alatt melyik társaságbeli hölgy rejtőzik.

A tündöklő Lesbia

Catullus Lesbiája volt a legkevésbé rejtélyes. Mindenki tudta, hogy Clodia az a hölgy, akit Catullus imádott, és akihez lángoló és megindító verseit írta. Clodia, a veszedelmes szépség, a költőnél hét évvel idősebb volt, s most már szokatlanul hosszú ideje, három éve emlegetik őket együtt. A tündöklő Lesbia, akinek szikrázó, tüzes szemét az öregedő Cicero némi rejtett sóvárgással emlegeti, Appius Claudius Pulcher konzul leánya volt, és az előkelő Quintus Metellus Celerhez ment feleségül. Catullust, az egyszerű és tapasztalatlan vidéki fiatalembert elkábítja Lesbia különös szépsége: ez az asszony az ő legelső és legnagyobb szerelme. De Clodia-Lesbia nem érdemelte meg a költő szerelmét. Ha Catullust az utókor méltán nevezi ókori Rómeónak, Clodia semmiképpen sem érdemelné meg a Júlia nevet.

Cicero morgott és mérgelődött, Caesar gúnyosan mosolygott, de ezeknek az úgynevezett fűzfapoétáknak ünnepnapjuk volt ez a június végi nap. Valamennyien ismerték a nagy Kallimakhosz halhatatlan költeményét Bereniké hajáról; tudták, hogy Catullus ezt a verset költötte át, de azt is tudták, hogy nem Bereniké mondája ihlette a versre; és az öregurak s Róma társaságbeli hölgyei és aranyifjai talán éppen úgy tudták, mint az ifjú költők, hogy Lesbia aranyhaját ünnepli a vers. Csodálták a költőt és megértették. Mindenki féltette és sajnálta

Catullust. Mindenki tudta, hogy a lelke mélyéig romlott Lesbia unja a költőt, s már előre látták a napot, amelyen kiadja az útját a rajongó vidékinek. Mindenki érezte, hogy ez a vers az utolsó nagy kísérlet, az utolsó forró vallomás: ünnepelni akarta Lesbiát, mintegy megdicsőíteni a mítosz aranysugaraival, az égbe emelni, a titokzatos és tündöklő csillagok közé, ahová római költő nem emelt még asszonyt sohasem.

A költőre rossz napok jártak. Alig két éve, hogy bátyja meghalt a messzi Troaszban, a régi Trója táján. Ott temették el az idegenben, és Catullus máig sem tudott megnyugodni. Bátyja volt az egyetlen ember, aki még szülőföldjéhez kötötte, akiben élt közös gyermekkoruk minden emléke, Verona északi szépsége, romlatlan levegője s a tisztes szülői ház hagyománya. Két esztendeje már, hogy halálhírét vette, és sebe még ma is sajog.

Ebben az égő fájdalomban sem feledi, hogy verset ígért barátjának, Hortensius Hortalusnak. Hortensius, a híres szónok, a volt konzul, ötvenöt éves ezen a nyáron. Bár az idősebb nemzedékhez tartozott, mégis szerette és csodálta ezt a forrongó ifjúságot; rugalmas öregségében megértette és támogatta az új költők úttörését, az ifjúság pedig hálás volt iránta, és bámulta még akkor is, ha pillanatnyi hatások kedvéért el-elrugaszkodott az attikai mintáktól, és színfalhasogató, öblös szólamokkal és harsogásokkal puhította a népet vagy a bírákat. Hortensius bizonyára éppúgy tudott Catullus szerelméről, mint egész Róma. Nem lehetetlen, hogy a boldogtalan veronai ifjú egy bizalmas beszélgetésben el is panaszolta neki fájdalmait, s talán akkor mondhatta, hogy Kallimakhosz csodálatos versével fogja egész Róma színe előtt hűségre és szerelemre kényszeríteni az állhatatlan asszonyt. Az egyik versben, amelyet ebben a pillanatban szomjasan olvas Róma a Sosiusok oszlopán, megvallja Hortensiusnak, hogy gyászában sem feledkezett meg ígéretéről, s talán éppen ez az ígért Kallimakhosz-átköltés enyhítette legjobban mérhetetlen bánatát: „Elküldöm, hogy azt ne hidd: megfeledkeztem kérésedről.”

Senki sem mondhatta, hogy túlságosan önállók ezek az új költők, ezek a római „nyugatosok” akiknek Alexandria, vagyis a Kelet volt a Nyugatjuk. Nem is volt akkor erény a költői önállóság: az volt igazi költő, aki minél ügyesebben, minél művésziebben tudta megszólaltatni latin nyelven a görög műfajokat. Senki sem csodálkozott tehát, hogy Kallimakhoszban gyökeredzik Catullusnak ez a nagyszerű költeménye is, a „Bereniké haja”, amely lázba hozta Rómát.

Az aranyhaj legendája

Ki volt ez a titokzatos Bereniké, akinek emléke és mítosza századok múlva is megindította a költők képzeletét? Ki volt ez az asszony, aki egy Kallimakhoszt halhatatlan versek megírására ihletett, s akinek csodálatos haja megcsillogtatta a rómaiak előtt Catullus boldogtalan szerelmét?

Bereniké a kürénéi királynak, Mágásznak a lánya volt. Apja akarata szerint felesége lett III. Ptolemaiosz Euergetésznek, Egyiptom királyának. A királynak esküvője után hamarosan háborúba kellett mennie. Ekkor Bereniké szent fogadalmat tett, hogy ha férje épségben hazatér, hálából levágatja aranyhaját, és feláldozza Venus oltárán. Ptolemaiosz valóban épségben megérkezett, Bereniké pedig állta fogadalmát, levágatta haját, és feláldozta Venus templomában. Másnap aztán Küréné megdöbbentő felfedezésre ébredt: az aranyhaj eltűnt az oltárról. Ptolemaiosz éktelen haragra gerjedt, és halált esküdött a tolvaj fejére.

Csak a bennfentesek tudták, hogy a tolvaj az egyik ifjú testőr, Erosz volt. Ez a testőr halálosan szerelmes volt a királyné aranyhajába; a nyomozás pedig veszedelmesen közeledett a bűnös személyéhez; már eléggé hangosan suttogtak az udvarban az esetről, és szinte csak órák kérdése volt, hogy kitör a botrány, és lenyakazzák a szerelmes ifjút - de ebben a pillanatban jelentkezett a mentőangyal, Konón udvari csillagász személyében. Konón okos ember volt, atyai barátja az ifjúnak, aki régóta kerestette vele a csillagokban, hogy remélheti-e a királyné szerelmét... A legveszedelmesebb pillanatban tehát Konón lelkendezve jelentette királyi urának, hogy az égen, az Oroszlán és a Göncölszekér között, felfedezte a királyné aranyhaját: nyilván maga Venus istenasszony helyezte az égboltra, hogy a legtündöklőbb szépség legyen a csillagok között.

A vers varázsa

Ezt a regényes, szerelmes történetet azon melegében megírta Kallimakhosz, a király udvari költője, s az ő nyomán, jó kétszáz esztendő múlva, az új római nyugatosok, vagyis keletesek híres költője, Catullus. És ezen a nyári napon Bereniké aranyhajának igézetében vergődtek a város irodalmárai.

Déltájban már a társaság színe-java ott szorongott a Sosius testvérek könyvkereskedésének kirakatoszlopa előtt. A vaskalaposok csepülték a költőt, szidták a verset: homályos, érthetetlen, tele van rejtett és tudóskodó mitológiai célzásokkal - mondogatták kajánul -, de a vers lángolt és lobogott, tüze szívről szívre harapódzott, egymás után gyújtott apró fényeket aszemekben s elragadtatott sóhajokat az ajkakon. Valaki hangosan olvasta. Érdekes -suttogta egy hallgató -, a haj maga beszél, maga mondja el megdicsőülésének csodálatos történetét, íme, Venus istenasszony elküldötte égi szolgáját, hogy felhozza az aranyhajat a hűvös oltárról, s odategye újabb csodának a Corona Borealis mellé, amely valamikor Ariadné haja volt, míg Bacchus isten a csillagok közé nem tűzte.

Szomjasán szívta magába az új költők közönsége a forró sorokat, az aranyhaj panaszát: íme, isteni megtiszteltetésben van része a királyi hajkoronának, de örökre visszavágyik asszonyához; kéri a királynőt, hogy ha ünnepi mécset gyújt Venusnak, hozzon áldozatot illatos kenettel az elhagyott, régi oltáron is...

Szájról szájra járnak az aranyban fürdő sorok. Érzik és ízlelik a szavak mézét, s titokban mindenki Lesbiára gondol, a veszedelmes asszonyra, akinek halvány aranyszín haja Catullus költészetének is legszebb csillagképe már.

S mint ha sötét barlangban mécset gyújt valaki, és a pislákoló lángon meggyújtja fényét a másik, szaporodnak a lángocskák, mint fürge lidércek, libegnek, s meghasogatják a sötétség kárpitját, már tíz, már száz, már ezer lángocska sugárzik boldogan: úgy lebbent végig a világváros utcáin és szívein az aranyhaj varázsa, úgy gyújtott apró tüzeket a hétköznapok szürkeségében; megteltek vele az utcák és terek, zengtek a házak és a templomok, a színházak és a fürdők fürödtek fényében, lángolt a Capitolium a forró sorok igézetében. Róma napja izzott a mélykék boltozaton, s arannyal csillogtatta tele a város nyári delét. Valami ismeretlen varázslat mélységeiben merült el a politika és a mindennapok küszködése.

Ebben a pillanatban jelentéktelenné zsugorodott a fölséges Cicero; a városnak, a jövendő városának irodalmárai megfeledkeztek Caesarról, a lángolva közeledő üstökösről: Bereniké aranyhaja végigterült a márványpaloták fölött. A zöldellő lombok, a tomboló kertek, a csillogó márványoszlopok megszikráztak aranyporában, egy pillanatra megállt az élet, és megdobbantak a szívek. És most aléltan élvezték Róma irodalmárai a költészet édességét, s emberek és sorsok, életek és történelem fölött mint ritka égi tünemény lebegett Catullus szerelmének örökkévaló elégiája: a Vers!

FLAVIUS JOSEPHUS A ZSIDÓ LIVIUS

Körülbelül 1900 éve, hogy Mátyás pap fia, József, beiratkozott a jeruzsálemi farizeusiskolába: ez az a József, akit Joseppos, Josephus s végül Flavius Josephus néven ismert meg a művelt hellenisztikus világ. Az ifjú Josephus huszonnyolc éves, mikor Gessius Florus római helytartó szerencsétlen politikája lázadásba, majd háborúba hajszolta a római uralommal már-már megbékélt zsidóságot (i. sz. 66). Hazafias ellenállásuk hamarosan még az együttműködés híveit, a hellenisztikus zsidókat is magával ragadta, és a tudós Josephus is így sodródott bele a függetlenségi harcba, amelynek vége, a higgadt és tisztánlátó zsidók szerint is, csak a zsidóság tragikus bukása lehetett. Josephus, a tudós rabbi, kardot köt: a jeruzsálemi kormány kinevezi Galilea főparancsnokává. A galileai zsidó sereg hősi harcok után beszorul a kis Jotapata várába, szívósan tartja magát, de végül az éhség és a szomjúság megadásra kényszeríti.

E harcnak, ellenállásnak és bukásnak cselekvő és szenvedő hőse Josephus. A zsidó háborúról írt művében részletesen elbeszéli az ostrom viszontagságait, s elbeszélésében különösen két mozzanat ragadja meg figyelmünket.-Az egyik az a jelenet, mikor távozni akar a várból, hogy segítséget hozzon, s a védők körülveszik, és sírva kérik, hogy ne hagyja őket magukra: Josephus tehát, a rajongva szeretett vezér, marad. A másik Jotapata tragédiájának utolsó jelenete: a vezér néhány főemberével a várba tóduló rómaiak elől egy föld alatti vízmedencébe menekül, s azt javasolja, hegy adják meg magukat. De hívei most sem engedik el, hanem karddal kényszerítik maradásra. Igaz, hogy ügyesen rendezett sorsolással most is megmenekül, leöleti a „jusque au bout” elszánt fanatikusait, s végül mégis megadja magát a rómaiaknak azonban itt nem ez a lényeg, hanem inkább az, hogy ez a föld alatti lázadás tulajdonképpen párjelenete az előző fejezetben leírt sírásnak és marasztalásnak, s mind a kettő együtt: Josephus kettős állásfoglalásának kritikája.

Jeruzsálem és Róma

Egész életére és munkásságára rányomta bélyegét ez a kettősség. Így hányódik holta napjáig Jeruzsálem és Róma között. Állásfoglalása népszerűtlen, s mégis az ilyen állásfoglalásoknak köszönhető a zsidóság kivételes helyzete a római birodalomban. Nagy Heródes hellenisztikus hagyománya ez. Hogy Josephusnak ez az állásfoglalása

mennyire tudatos volt, mutatja zsidó történelmének egyik őszinte vallomása: „Vajon van-e olyan község, olyan város, olyan nemzet, amely ne tartaná a legnagyobb szerencsének a római uralmat és a ti hatóságaitok védelmét?... A ti világuralmatok olyan, hogy feltételezi a kölcsönös jóakaratot, és kiküszöböli a gyűlölködést azokból, akik inkább erre hajlanának az előbbi helyett.” Damaszkuszi Nikolaosz, a kiváló történetíró és szónok szájába adja Josephus ezt a vallomást, mikor Agrippa előtt nagy beszédben védelmezi a zsidók hagyományos kiváltságait. A hang Nikolaoszé, de a vallomás Josephusé.

Ötvenhat éves volt Flavius Josephus, mikor kiadta a zsidók történetéről írt húszkönyves művét. Ez a húsz könyv az i. sz. 94. évben, Domitianus császár uralkodásának utolsó éveiben jelent meg, s újabb és az eddiginél is nagyobb sikert jelentett a római zsidó író pályáján. Mert első műve, a zsidó háború története, már tizenöt évvel azelőtt kora ünnepelt íróinak sorába emelte.

A kétarcú ember

Flavius Josephus élete hősi és regényes élet. Az írón túl volt ebben a kivételes emberben egy hitéhez hű pap is, egy szabadságharcos is, egy római polgár és nagyúr is, aki császárok barátságával dicsekedhetett. Kétarcú ember: gyökerei mélyen lenyúlnak a zsidóságba, minden idegszálával a Templom és a rabbinizmus nagy hagyományaiba kapaszkodik, kitanult minden teológiai tudományt, büszkesége a farizeusiskolának, amelyet önérzetesen egy rangba helyez a sztoikus filozófiával, emellett azonban meggyőződéses római, jellegzetes képviselője a Róma eszményeihez hasonult hellenisztikus műveltségű polgárnak, aki úgy érzi, hogy csak a Birodalom szárnyai alatt bontakozhat ki a meghódított kis népek szabad élete. A hellenisztikus műveltség és a Pax Romana hitvallója ez a tehetséges zsidó író, aki szabadságharcos és filozófus múltjával, mindvégig rendületlenül vallott zsidóságával, római lovagi gyűrűjével és kiváltságaival, sokszor bátor, sokszor megalkuvó, sokszor hiteles, sokszor regényes történeti műveivel, hithűségével és megalkuvásaival, Jeruzsálemért

Ontott könnyeivel és császár barátaival, ősi zord hitével és fiatal rómaiságával, a maga egész tragikus és végzetes kettősségével jellegzetes képviselője vajúdó századának, a világtörténelem egyik legvéresebb, legfájdalmasabb korváltásának. Flavius Josephus azzal, hogy műveiben megmutatta népe igazi arcát, és világosan megjelölte történelmi feladatait: páratlan történelmi és írói hivatást teljesített. Könyveit azért írta, hogy a hellenisztikus műveltségű rómaiakat hitelesen felvilágosítsa a zsidók vallásáról, műveltségéről, életéről, eszményeiről: mert a birodalomban akkor nem volt érdekesebb, izgalmasabb és rejtélyesebb jelenség a zsidóságnál. Azonban könyvei ennél sokkal tartósabb, átfogóbb, döntőbb hatással voltak későbbi korokra is; a zsidóság igazi, történeti megismerésének és szerepe értékelésének ma is Flavius Josephus a legfontosabb ókori forrása. Sikerének titka egyetemes tudományos képzettsége és tájékozottsága.

Mert nemcsak a farizeustudományon nevelkedett: végigtanulta a másik két filozófiai irányzatot, a szadduceus és az esszénus iskola tudományát is, sőt három évet egy puszta remete magányában töltött, hogy része legyen az aszkézis élményében is. Döntő fordulata életének, mikor huszonhat éves korában, i. sz. 64-ben, első ízben Rómába került. Egy római zsidó színész bemutatja Nero feleségének, a zsidó Poppaeának, s az ő közbenjárására sikerül néhány elfogott honfitársa sorsán enyhítenie. Felvetődik itt az izgató kérdés: vajon kit látott Rómában, kivel találkozott, kikkel ismerkedett meg? Vajon találkozott-e Senecával vagy a fiatal Lucanusszal, vagy a sztoikus forradalmi ellenzék vezérférfiaival? Erre a kérdésre, sajnos, nincs

felelet. Mire hazatér, szívében Róma varázsával, bizonyos zsidó kiváltságok megnyirbálása miatt már forrong Judaea: kitör a lázadás, és Josephust is magával sodorja. A galileai vitézkedés után 67-ben fogságba kerül, s mikor később Vespasianus fővezérnek mondott jóslata, hogy hamarosan elnyeri a császári méltóságot, beteljesül, az új császár felszabadítja Josephust, és megajándékozza a maga nemzetségnevével: az író ettől fogva viseli a Flavius nevet.

Vallomások

Önéletrajzában szinte legendává magasztosítja galileai szereplését, viszont a zsidó háborúról írt művében annál leplezetlenebb őszinteséggel tárja fel tengernyi megszégyenülését, belső viaskodását, gyötrő fájdalmát: látnia kellett népe halomra gyilkolását, a város nyomorúságát és pusztulását, a Templom égését, kifosztását, a zsidók rabszolgaságba hurcolását. Vespasianus és Titus elhalmozta kegyeivel: mindketten felismerték szerepének jelentőségét. Lakást kapott a császári palotában, évjáradékot húzott, birtokot kapott Judaeában, felmentették az adók és tizedek fizetése alól. De a császári barátságnak voltak kellemetlen mellékzöngéi is: Vespasianus egyszer nagyúri szeszélyében arra kényszeríttette, hogy feleségül vegyen egy hadifogoly zsidó lányt, holott a törvény az ilyen házasságot szigorúan megtiltotta a papoknak. De a császárnak nem parancsolt a zsidó törvény. Bár Josephus elvált ettől a feleségétől, a zsidók sohasem bocsátották meg neki ezt a súlyos törvényszegést. Népének ez a konok és engesztelhetetlen meg nem értése: Josephus életének nagy tragikuma.

A zsidók általában rossz néven vették Josephus kiegyenlítő és békéltető politikáját, de a művelt és tudós zsidók hamarosan belátták állásfoglalásának helyességét: valóban, a borzalmas háború után csak ez az út vezethetett Judaea újjáépítéséhez. Egyébként Josephus egész magatartása és írói munkássága meggyőzhette a zsidókat hithűségéről és ragaszkodásáról zsidóságához. Ennek bizonysága nagy védőirata Apion ellen, az egyetlen rendszeres zsidó apológia, amelyben hitét és népét védelmezi a görög-római támadások és gyanúsítások ellen. S még ennél is különb bizonysága hatalmas műve, a zsidóság egyetemes történelme, érett férfikorának ez az értékes gyümölcse.

Biblia, történelem, politika

Flavius Josephus nagy zsidó történelme a Biblia szavaival kezdődik: első mondata azonos Mózes első könyvének első mondatával. A szerzőnek ez az eljárása tudatos: ez a mondat, itt, a mű elején, jelkép és vallomás. A mű első felében a Biblia a főforrása, ennek alapján adja elő a régi zsidó történelmet, egészen Eszterig. Csakhogy Josephus görögöknek és rómaiaknak ír, tehát az anyagot nem adhatja azon nyersen: hangsúlyozni kellett Mózes törvényei kapcsán a zsidó állam teokratikus-szociális jellegét, hogy az autokrata-rabszolgatartó birodalom annál jobban felfigyeljen a zsidóság magasrendű értékeire. De egyúttal alakítania és gazdagítania is kellett ezt az anyagot s mindenekfelett a művészi előadás és stílus hellenisztikus foglalatába ötvöznie. Ezt az utóbbi munkát barátai végezték el, mert ő maga nem volt mestere a görög stílusnak; az anyag alakítása és gazdagítása azonban az ő leleményének és írói tehetségének műve. A bibliai elbeszélés, történelme első tizenegy könyvében, valóban csak nyersanyag: Josephus valósággal átdolgozza az Ószövetséget, megtűzdeli egyéni leleményből fakadó toldásokkal, költött szónoki beszédekkel, mesékkel, legendákkal, novellákkal. Néha meg is szépít bizonyos dolgokat, s mindig nagyon vigyáz, hogy meg ne sértse a művelt rómaiak vallási érzékenységét vagy történelmi hagyományait. Ezzel a módszerével sokszor letörli a bibliai elbeszélések naiv báját, de így jobb szolgálatot tett népének is, a hellenisztikus irodalomnak is, mintha szolgai hűséggel átírta volna a Bibliát.

Művének második felében már történelmi forrásműveket használ, s ezeket mindig pontosan meg is nevezi. Adataikat gondosan bírálja és mérlegeli; csak ritkán fordul elő, hogy forrásaival együtt téved, s éppen ezért sohasem vonták kétségbe hitelességét. Egyetlenegy rövidke fejezete van csupán, amely körül a XVI. század óta hatalmas vita kerekedett: ez a néhány sor Krisztusról szól, íme: „Ebben az időben élt Jézus, ez a bölcs ember, ha ugyan szabad őt embernek

neveznünk. Ugyanis csodákat művelt, és tanította az embereket, akik szívesen hallgatják az igazságot, és sok zsidót és görögöt megnyert, ö volt a Krisztus. És ámbár főembereink feljelentésére Pilátus keresztre feszíttette, most is hívek maradtak hozzá azok, akik addig szerették. Mert harmadnap feltámadt, és megjelent közöttük, mint ahogy Istentől küldött próféták ezt és sok más csodálatos dolgot előre megjövendöltek felőle. S még ma is megvan a keresztények felekezete, amely róla vette nevét.”

A tudósoknak az a véleménye, hogy ez a néhány sor egészen keresztény jellegű, tehát nem származhat Josephus tollából: bizonyosan keresztény kéz toldotta bele az eredeti szövegbe. Keresztény szempontból mindenesetre értékes lehetett volna ily kiváló zsidó tudósnak elismerő, sőt hódoló nyilatkozata Krisztusról. De azok, akik e sorok hitelessége mellett kardoskodnak, megfeledkeznek arról, hogy Josephus farizeus volt, Krisztus pedig szemben állt a farizeusokkal! Egy farizeus nem írhatott így Krisztusról! De egyáltalán foglalkozni Krisztussal: már ez is elvtagadásszámba mehetett; Josephus nemcsak farizeus volt, hanem történetíró is; újra meg újra hangosan bizonygatja tárgyilagosságát, őszintén feltárja a zsidók fogyatkozásait és történelmi bűneit is: nem lehetetlen tehát, hogy mégis írt Krisztusról, azonban eredeti szövegét a keresztény másolók megváltoztatták. Ez ma a legvalószínűbb feltevés.

Flavius Josephus zsidó történelmének célja tiszteletet gerjeszteni a görögökben és rómaiakban a zsidóság nagyszerű múltja és intézményei iránt, megmutatni törvényeinek emelkedett szellemét, nagy férfiainak kiváló egyéniségét. Ezt a célját, a hellenisztikus műveltségű olvasók felvilágosítását, teljes mértékben elérte: a görög-római világot megismertette a zsidóság történelmével és hagyományaival, a néppel, a vallással, a kultúrával, egyúttal pedig eloszlatott sok téves nézetet és gyanúsítást. A nagy mű megérdemelt sikert aratott, a keresztények is szívesen olvasták. Sikerében jelentékeny része volt Flavius Josephus nagy tekintélyének is: az író, császárok barátja és kegyence, hamarosan bejutott műveivel a nyilvános könyvtárakba, sőt szobrát is felállították a nagy görög és római írók szoborcsarnokában.

A flaviusi zsidó történelem legnagyobb erénye és legjellemzőbb tulajdonsága: monumentális tárgyilagossága. Ez üti rá a hitelesség pecsétjét, ez avatja megbecsülhetetlen értékű forrásművé; ez jogosította fel a félelmetes tudású és ítélőképességű egyházatyát, Szent Jeromost, hogy Flavius Josephust a „zsidó Livius" elnevezéssel tisztelje meg.

Művészet és igazság

Történetírói módszerének és írói egyéniségének jellemzésére érdemes számba venni sűrűn ismétlődő nyilatkozatait, amelyekben egyetlen szándékának vallja az igazság megírását. Minden egyéni vallomásának ez a vezérszólama. Az igazság fanatikusának mutatkozik, bár önéletrajzában és a zsidó háborúról írt művében a maga igazolására kissé megszépítette néha az igazságot. Büszkén hivatkozik rá, hogy szemtanú, tehát adatai feltétlenül hitelesek, azonban magatartásának magyarázatára vagy igazolására nem riad vissza egy-egy történeti tény egészen egyéni beállításától. A zsidó történelmet tárgyaló művében más a helyzet: itt róla magáról nincs szó, itt nem nehéz egészen tárgyilagosnak maradnia. Mindjárt bevezetésében elvi jellegű nyilatkozatot tesz a történetíró feladatairól, és műve számos helyén külön is hangsúlyozza a történelmi igazság szolgálatának mindenek felett álló kötelességét. Ezért is hivatkozik ebben a művében szüntelenül forrásaira.

Történelmét, mint maga mondja, „helléneknek" írta, vagyis hellenisztikus műveltségű közönségnek, tehát ha igazán el akarta érni célját, hogy a zsidóságot műveltnek, rokonszenvesnek, vallásosnak, hagyománytisztelőnek és a birodalmi eszme hűséges hívének tüntesse fel, akkor a hellenisztikus író fegyverzetében és díszében kellett a

nyilvánosság előtt megjelennie, vagyis híven meg kellett tartania a hellenisztikus történetírás műfaji és formai hagyományait és szabályait. Ezért történelme valóságos retorikai mutatvány: megvan benne minden, amit az akkori olvasó az irodalmi műtől joggal megkívánhatott. Amikor tehát a műfaj szabályai szerint művét telehintette stilizált történeti beszédekkel, leírásokkal, novellákkal, csataképekkel, mesékkel, hasonlatokkal, példázatokkal és filozófiai kitérésekkel, nem csupán a hellenisztikus műfaj kedvelőinek ízlését szolgálta, hanem egyúttal példát akart mutatni arra is, hogy íme: a művelt zsidók is értékelik és értik a stílus művészetét, így ez a nagy mű egyúttal a hellenisztikus zsidóság egyik legnagyobb szellemi erőfeszítése és sikere.

Josephus és az utókor

Flavius Josephus zsidó történelmének olvasása közben nem csupán a zsidóság viszontagságos és küzdelmes élete elevenedik meg az olvasó előtt, hanem közben kibontakozik a messzi századok ködéből a „római zsidó” alakja is. A történetíró tárgyilagos mondataiban felismerjük nemcsak a tárgy és a mű, hanem az író jelentőségét is. Mert ez a mű nem is annyira események halmaza, mint inkább a zsidó vallás és kultúra rejtett kincseinek felmutatása az egyoldalúan beidegzett görög-római világ előtt. És tagadhatatlanul az utókor előtt is. Bizonyos, hogy sokan csak Flavius Josephus olvasásakor csodálkoznak rá a zsidó vallásra és kultúrára, az egyetemes emberi művelődés e bővizű forrásaira, és tájékozódnak, okulnak komolyan azok, akik addig nem ismerték vagy nem akarták megismerni e nép kivételes történelemalakító erejét és szerepét.

A mű felvilágosítja a felületesen értesült közvéleményt a zsidóság tisztes múltjáról, történelmi életéről, hősi küzdelmeiről, erényeiről és hibáiról s mindenekfelett jelentős szerepéről a keresztény európai kultúra kialakításában.

SZÍNHÁZ ÉS BALETT

Régen volt, majdnem 1900 esztendeje már. Az öregebbik Seneca, a drámaíró és filozófus Seneca apja, a híres egyetemi tanár (i. e. 54 - i. sz. 39) szégyenkezve panaszkodik a hallgatói számára írt egyik könyvében, hogy öreg napjaira őt is megmételyezte a színház, az a bizonyos színházláz, amelyet Tacitus histrionalis favornak, színházőrületnek nevez.

Háromféle játékokat élvezhettek a császárkori rómaiak: a cirkuszi játékokat, vagyis lóversenyeket, helyesebben kocsiversenyeket, aztán gladiátori játékokat s végül a színházat. Csakhogy ennek a színháznak semmi köze sem volt a régi klasszikus idők színházához, amelyben görög szabású tragédiákat játszottak meg Plautus és Terentius vígjátékait. Ezeknek már nem volt közönségük, éppen azért tűntek el a színpadról. Az új világvárosi élet szédületes tempója, ideges közönsége mást kívánt: könnyű szórakozást, látványosságot, sekélyesebb, de mulatságosabb mutatványokat. Meg is kapta ezeket az új műfajokban, amelyek diadalmasan kiszorították a színpadról az úgynevezett irodalmat.

Mindez a lehető legtermészetesebben ment végbe. Színházi válságról abban az időben szó sem lehetett, mégpedig egyszerűen azért nem, mert a színház nem volt magánvállalkozás. Vagy az állam fizette a játékok költségeit, vagy valamelyik magasrangú tisztviselő, aki politikai okokból népszerűségre pályázott; a színészek pedig rabszolgák voltak, akik a hangos színpadi siker után gyakran száraz kenyeret vacsoráztak kuckójukban, s mikor álomra hajtották fejüket a bódító tapsorkán után, piszkos rongyokkal takaróztak. Voltak köztük, akik kiemelkedtek az átlagos művészek közül: az ilyenek aztán óriási vagyont kerestek, meg is vásárolták szabadságukat, a tekintély és vagyon fényében élték tovább diadalmas művészéletüket. A sztár nem a modern idők találmánya.

Új műfajok

A közönség megváltozott ízlése hozta meg az új műfajokat. Ezek között első és legrégibb az úgynevezett Atellana, a népies bohózat. Örök műfaj, századokon át élt a commedia dell’artéban. Az Atellana állandó szereplőkkel mulattatott, mint Pappus: az együgyű öreg, a papa, vén gyámoltalan kopasz, akit mindenki becsap; aztán Maccus és

Bucco, a bárgyú és esetlenül komikus tökfilkó és a nagyszájú, falánk, egyúttal hencegő és fecsegő fajankó. Ezeken az egyéni tulajdonságaikon kívül megegyeznek abban, hogy mind nagyétűek; az egyik megmaradt töredékben így kiált fel a Maccus: „Hohó, dupla porciót! Hozzá se tudok fogni, ha nem látok magam előtt két emberre való ételt!” A negyedik állandó személy a Dossenus, a commedia „dottoré”-ja, az okos ember, a komikus fontoskodó, aki mindenre tud kádenciát, mindig magyaráz, minden lében kanál: nyilvánvalóan a tudós és filozófus karikatúrája, akinek jellemző testi tulajdonsága a púp és a kopaszság. Elképzelhetjük, hogy ezek a válogatott figurák micsoda bolondságokat vittek végbe a színpadon! Szövegkönyveik nem voltak, tréfáik javát ott a színpadon rögtönözték.

Éppen ezért nem maradt ránk ilyen játék egy sem, csak egy-két foszlány, töredék meg cím. Ezekből tudjuk, hogy szerették kigúnyolni a parasztokat, a falusi élet furcsaságait, a városi mesterembereket, különösen a halászokat, festőket, kikiáltókat, fehérnemű-tisztítókat és egyes, bárgyúságukról híres vidékek lakosait.

Zenétől, énektől és tánctól volt hangos a színpad, a császárkor másik, még az Atellanánál is népszerűbb műfajának, a mimusnak előadásain. A mimus abban különbözik a többi népies színpadi műfajtól, hogy csak egy állandó szereplője volt, a stupidus (hülye): kopasz, pocakos, harlekinruhás bohóc; továbbá, hogy a színészek álarc nélkül játszottak benne, a női szerepeket nők játszották, a legfontosabb eleme a darabnak a groteszk tánc. Ez az álarcnélküliség és a női szereplők játéka nem tipikus az ókori színjátszásban, s éppen ezért érdekes. Érdekes az is, hogy a mimus nagyon szerette az aktualitásokat. Például Caligula császár meggyilkolásának napján eljátszották a híres rablóvezér, Laureolus kivégzésének komédiáját; erről följegyezték, hogy a vér folyását mesterséges színpadi eszközökkel utánozták. De igen gyakori volt, hogy a mimusok magukat a császárokat sem kímélték, hanem a darabba illesztett kuplékban kegyetlenül kifigurázták. A mimus tárgyai nagyobbrészt városi, sőt a nagyvárosi élet furcsaságai és bolondságai voltak, például: a rajtacsípett udvarlót hirtelen ötlettel ládába bújtatják, és úgy viszik el a férj dühe elől; a Marcellus-színházban adtak egy mimust, Vespasianus császár is megnézte, s ebben nagy bohóckodások közben elbódítanak egy kutyát, majd fölébresztik, s közben csak úgy sziporkáznak a viccek, táncok, kuplék; koldusok hirtelen meggazdagszanak; a gazdag embert elpáholják és megkergetik; sőt az istenek kicsúfolásától sem riadnak vissza: az egyik mimusban felolvassák a boldogult Jupiter végrendeletét, a másikban az éhes Héraklésszel ingerkednek. A tánc, az ének, a zene, a bolondozás, az időszerűség, továbbá a pazar jelmezek, a csiklandós, sőt durva és trágár tréfák, végül a színésznők

szereplése: oly népszerűvé tette a mimust, hogy még az i. sz. V. században is rajongott érte a közönség.

Nem annyira a köznép, mint inkább a műveltebbek legkedvesebb szórakozása volt a császárkor színpadának harmadik műfaja, a pantomimus. A műfajt tökéletesen megismerjük, ha elolvassuk Apuleiusnak költői, részletes és színes leírását:

Egy ókori balett

Feltűnően szép, viruló fiatal fiúk és leányok csillogó ruhában, bájos mozdulatok közben lépdelve a görög fegyvertánc ellejtéséhez készültek. Miután rendekbe álltak, csinos fordulatokkal kezdtek ide-oda lebegni: előbb forgó karika módjára kanyarogtak, aztán ferdén láncba fogódzkodtak, majd tágas négyszögbe ékelődtek össze, s végül kis csoportokra váltan szétszakadoztak. Mikor aztán felharsant a kürt, s jelezte a hullámzó tánc kanyargó fordulatainak végét, rájuk borult a függöny. Majd mikor újra fellebbent, megkezdődött a színjáték.

Fából épült hegy jelképezte most a színpadon ama híres-nevezetes Ída hegyet, amelyről Homérosz, a költő énekelt. Ezt a hatalmas alkotmányt cserjék és élőfák borították, a legtetejéről pedig művészkéztől remekelt forrás folydogált, s ontotta magából a csergedező vizet. Itt is, ott is kecskék tépdesték a füvet, s phrügiai juhász módjára csinosan öltözött ifjú játszotta a pásztor szerepét; a válláról keleti köpeny hullámzott alá, fejét aranyszalag abroncsozta körül. Most gyönyörű ifjú lépett föl, csak épp a bal vállát takarta fiús, rövid köpeny; csodálatosan szép volt szőke hajával: fürtjei közül aranyabronccsal összefogott két aranyszárnyacska kandikált elő. Pálcájáról rá lehetett ismerni, hogy Mercurius. Tánclépésben előrelejtett, és a jobb kezében tartott, aranyfüsttel bearanyozott almát átadta a nyilván Pariszt megszemélyesítő pásztornak, és némajátékkal közölte vele Jupiter parancsát. Aztán ügyesen visszatáncolt, és eltűnt a színpadról. Most egy Juno istennőnek öltözött fenséges tekintetű leány lépett fel: hófehér, királyi szalag övezte fejét, s kormánypálcát tartott a kezében. Most berobbant egy másik - könnyű volt kitalálni, hogy Minerva -, csillogó sisak a fején, a sisakra olajfa koszorú borult, pajzsát emelte, lándzsáját rengette, szakasztott, mint az istennő, mikor harcba száll. Utánuk harmadiknak szemkápráztató szépségben tündöklő leány lépett fel; isteni alakjának bája mutatta, hogy Venus, mégpedig a szűzi Venus: teste feltárta tökéletes szépségét; alig volt rajta ruha, csak egy finom selyemfátyol lehelt árnyékot ki-kivillanó testére. Az istennő két színben pompázott: fehér volt a teste, mert az égből szállt alá, s kék a fátyla, mert a tengerből merült fel. Az istennőket megszemélyesítő mindhárom leánynak az őket megillető kíséret járt nyomában: Junót Castor és Pollux kísérte - természetesen ezek is színészek voltak -, fejükön gömbölyded sisak, sisakjaik csúcsán

csillaguk ragyogott. A színésznő előrelépett - közben változatos ión dallamon búgott a fuvola -, s nyugodt és mesterkéletlen mozdulatokkal, néhányméltóságteljes intéssel megígérte a pásztornak, hogy egész Ázsia urává teszi, ha neki ítéli a szépség díját.

Azt a színésznőt, aki díszes fegyverzetben Minervát játszotta, két színész fogta közre; a hadak istennőjének fegyveres kísérői voltak ezek, a Szörnyűség és a Borzalom: meztelen karddal kezükben táncot lejtettek. Hátuk mögött a fuvolás harcias dór dallamra fújta, és néha tompa bugással, néha meg kürthang módjára csendülő harsanással szította fürge táncuk lendületét. Az istennő dacosan fölvetett fejjel, fenyegetőn előreszegzett tekintettel, hadonászó hirtelen mozdulatokkal élénken magyarázta Parisznak, hogy ha a szépségversenyben neki juttatja az elsőséget, akkor hozzásegíti, hogy vitézsége s harci zsákmányai révén híres-nevezetes ember legyen belőle.

Íme, most megállt a színpad közepén édes mosollyal Venus: a nézőtér elragadtatásban hullámzott. Körülötte hancúrozó fiúcskák csapata nyüzsgött: az ember igazán azt hihette, hogy ezek a pufók, tejfehér fiúcskák mindmegannyi Amor, s éppen most röppentek ide az égből vagy a tengerből, mert szárnyacskáikkal, nyilacskáikkal, egész bájos megjelenésükkel szakasztott olyanok voltak. S mintha csak nászlakomára menne Asszonyuk, lángoló fáklyákkal világították be útját. Nyomában hajadon leányok, gyönyörű gyermekei: a bájos Gráciák, a szépséges Horák özönlenek; elragadó kartáncba igazodnak, koszorúkkal s virágokkal hódolón dobálják istennőjüket; a gyönyörök asszonyának a tavasz ékességeivel kedveskednek. Sokfuratú fuvolák édesen zengenek líd dallamokat, amelyek a nézők lelkét lágyan simogatják. De még lágyabban-simábban kezdett most mozogni Venus: lassú lépte tétovázik, dereka hullámosan ring, feje leheletszerűen meg-megbillen. Most megindul: a fuvolák lágy zenéjére bájos mozdulatokkal hajladoz; szeme szelíden lehunyódik, majd fenyegetőn felvillan, s néha mintha csak a szemeivel táncolna. Alighogy a bíró szeme elé került, karjának mozdulataival -úgy látszott -azt ígéri, hogy ha különbnek ítéli őt a másik két istennőnél, gyönyörűséges szép feleséget ad neki, maga szakasztott mását. Erre a phrügiai ifjú készséges örömmel átnyújtotta a leánynak a kezében tartott aranyalmát, diadala díját.

Miután tehát Parisz ekként ítélt, Juno és Minerva leverten, duzzogva, a mellőztetésen érzett felháborodásukat mozdulatokkal jelezve távoztak a színpadról, Venus pedig egész kíséretével együtt táncra perdült, s derűs-vidáman így adott kifejezést örömének. Most a hegy csúcsán valami láthatatlan csövön át borban oldott sáfránylé lövellt fel, aztán permetezve lehullott, s a hegyoldalban legelésző kecskéket illatesőben fürösztötte, úgyhogy ragyogó szép hófehér színűket sáfránysárgára váltották. Már az egész nézőtér ebben az illatárban úszott, amikor egyszerre csak megnyílt a föld, s elnyelte a fából épült hegyet.

Elég ennyit is idéznünk Apuleiusból, hogy lássuk, mi egyéb ez, ha nem tökéletes ókori mása a modern balettnek.

Ókori jazz-band

Amikor a kilikiai Püladész és az alexandriai Bathüllosz, mindkettő Augustus korában, a pantomimet megalapította, nem szerepelhetett benne ennyi színész, s főképp nem szerepelhetett benne nő. Az eredeti római pantomimet csak egy színész adta elő; ez pedig táncos volt, mert a pantomimtáncos művésze volt a mesterségének; a darab valamennyi szerepét egymaga adta elő, ami igazán rendkívüli művészetet követelt. Táncával és némajátékával kellett éreztetnie, hogy most ehhez a szereplőhöz beszél, most amahhoz, ezenfelül pedig hirtelen, pillanatok alatt kellett átöltöznie, amikor másik szerepére került a sor, de emiatt a darab előadásában nem volt szabad zökkenőnek lennie. Maguk az alapítók is híres művészei voltak ennek a műfajnak, de utolérhetetlen mestere volt a Nero-korabeli Parisz. A művésznek kifogástalanul kellett végeznie a produkciót, mert a közönség a legkisebb hibát is észrevette, és nemtetszésének azonnal gúnyos megjegyzésekkel adott kifejezést, úgyhogy sokszor lehetetlenné tette az előadás folytatását. A híres sztárok soha a legkisebb hibát sem ejtették, sem mozdulataikban, sem láncukban, sem arcjátékukban. Éppen ezért fizették őket csengő arannyal, éppen ezért kerestek olyan arányokban, hogy mind óriási vagyonra tettek szert.

De nem is volt csoda, hogy nem hibáztak, hiszen oly aszkéta módon kellett élniük, mint ma az igazi sportembereknek: szigorú diéta, torna és táncgyakorlatok - ez volt a művész magánélete.Így nyerte testük azt a hajlékonyságot és rugalmasságot, amelynek különösen a női szerepek előadásában vették nagy hasznát. Juvenalis, a híres szatirikus írja, hogy mikor Bathüllosz a hattyúval enyelgő Léda szerepét táncolta, még a legkitanultabb „széplány” is megirigyelhette, és tanulhatott tőle.

A pantomim tárgya mindig mitológiai volt. A szövegkönyvet vagy íratták, vagy már meglevő költői mű egyes részleteit használták fel. Így különösen kedvelt pantomimtéma volt Dido tragikus szerelme; ennek szövegkönyve Vergilius Aeneisének Dido-epizódja volt. Ovidius írja a „Tristia” című versciklusban, hogy nagy örömet szerzett neki a számkivetésben, mikor értesült, hogy egyes mitológiai tárgyú költeményeit a színházban előadták, eltáncolták, és a darabokkal nagy sikert aratott. Arról is tudunk, hogy a híres írók megrendelésre írtak pantomim-librettókat, így Lucanusról, a „Pharsalia” költőjéről (akit Nero fiatalon kivégeztetett) olvassuk az életrajzában, hogy tizennégy pantomim-librettót írt.

Bármennyire izgatta is a közönség fantáziáját a pantomimnek ez a klasszikus alakja, nemsokára betelt azzal az artistaügyességgel, amellyel a táncművész egy-egy pantomim számos szerepét egymaga adta elő, folytonos átöltözések közben, így már a császárság második századában megszaporodtak a pantomim szereplői, s lassanként a nők is helyet kaptak a színpadon.

Ezt az antik balettelőadást halkan zümmögő kar éneke kísérte. Ez is Püladész újítása volt, valamint az is, hogy az addigi fuvola helyett egész zenekart szervezett, amelyben a fuvolán kívül sípok, cimbalmok, kitharák és lantok voltak. A taktust a táncosok talpára erősített két összeverődő fémlap adta, amelyeken néha csengettyűk is voltak. Sikoltó, fülhasogató, disszonáns, zűrzavaros, nyugtalanító, ingerlő, néha lágy és érzékeket csiklandozó zene volt ez, idegen és új, amelytől megvetéssel fordultak el a régi szabású rómaiak. Ilyesmikért szégyellte magát az öreg Seneca, hogy komoly tudós létére folyton színházba jár.

Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy ez a pantomimzene volt a római császárkor jazz-bandje?

SZÍNPADI CSILLAGOK

Az ókori színésznek az volt a legszörnyűbb tragédiája, ha nem vált ki a szürke tömegből, hanem közepes, sőt talán „névtelen" maradt. Az ilyen tehetségtelen színésznek ugyanolyan volt a sorsa, mint a többi rabszolgának: sovány kenyéren élt, s ha a közönség netalán kifütyülte, a gazdája kegyetlenül megkorbácsoltatta.

A színészeket vették és eladták, úgy, mint általában a rabszolgákat: a mezei munkásokat, a kocsisokat, szakácsokat vagy a tanárokat. Viszont az igazi nagy művészek jóval értékesebbek voltak, mint akár a leghíresebb szakácsok vagy a legtudósabb tanárok.

Plinius, a természettudós írja, hogy Marcus Scaurus 700 000 sestertiusért (175 000 forint) vette meg a híres Daphnisz professzort, és felháborodva teszi hozzá, hogy egy jónevű színésznek az egyévi jövedelme nagyobb ennél.

Az antik színművészetnek legalább olyan szédületes anyagi lehetőségei voltak, mint például a mai filmművészetnek, amelyből a sztárrendszer kivirult. Mint mondottuk, sztárok már az ókorban is voltak, sőt nemcsak a császárság, hanem már a köztársaság korában is. Ezeknek az ókori sztároknak keresete messze túlhaladta nemcsak a többi színészek, hanem a tanárok, versenykocsisok, sőt a gazdag iparosok és földbirtokosok keresetét és évi jövedelmét.

A dolog azzal kezdődött, hogy egyes híres színészek, művészetük jutalmául, ajándékba megkapták szabadságukat, aztán feliratokon örökítették meg egyes városok a dicsőségüket, sőt szobrokkal és emlékművekkel tisztelték meg őket, nemritkán pedig polgárjoggal ajándékozták meg. A feliratokon az ilyen nagy művészeknek megtisztelő elnevezése rendszerint ez: „Temporis sui primus" -korának legnagyobb művésze. Egy vidéki kisvárosban, Bovillaeben egy kitűnő archimimust polgármesterré választották, mikor pedig i. sz. 169-ben felállították a szobrát, Lucius Acilius Eutyches - így hívták a művészt - hatalmas pénzösszeget osztatott ki a városka lakosai között. Ez mutatja, hogy ebben az időben már szertelenek voltak a nagy művészek kereseti lehetőségei.

Roscius a nagy komédiás

A legrégibb ókori sztár, akiről tudomásunk van, Quintus Roscius

Gallus, akit Comoedusnak is neveztek, mert vígjátékokban szerepelt. Időszámításunk előtt 125-ben született, és 62-ben halt meg. Természetesen rabszolga volt, de művészetével oly szépen keresett, hogy szabadságát csakhamar megvásárolta. Pályája vége felé egyike volt a leggazdagabb római milliomosoknak, úgyhogy ebben az időben játékáért már nem is fogadott el pénzt. Évi jövedelmét Cicero hatmillió sestertiusra (másfél millió forint) becsülte. Roscius nemcsak kitűnő színész, hanem nagyszerű ember is volt: barátja Cicerónak és Sullának, aki az állami aranygyűrűvel, a szenátorok jelvényével tüntette ki, Cicero pedig, aki egyik perében védte, azt mondja róla, hogy embernek különb, mint színésznek, jelleme fényesebb, mint művészete. Az ókori írók nem győzik magasztalni gyönyörű alakját, hajlékony és harmonikus mozdulatait. Valerius Maximus, az i. sz. I. században élt népszerű író „Emlékezetes mondások és esetek" című munkájában említi, hogy nemcsak a közönség rajongott érte, hanem fejedelmek és előkelő urak is versenyeztek barátságáért; szüntelenül tanult, gyakorolta és képezte magát; és ezekért az erényeiért méltán sorozzák őt a legnagyobb emberek közé. Másik fejezetében azt írja róla, hogy éppúgy, mint a híres tragikus színész, Aesopus, mindig ott volt a hallgatóság soraiban, mikor Hortensius, a nagy szónok beszélt, és leste mozdulatait, hogy eltanulja azokat. Ennek azonban a fordítottjáról is beszélnek az ókori írók: sok államférfi és ügyvéd híres színészeknél tanult hanglejtést és mozdulatművészetet. Rosciusról följegyezték, hogy legjobb szerepei a komédiákban hagyományos parazita (élősdi) figurák voltak.

Egyik legnagyobb dicsőségeként emlegetik, hogy soha egész pályája alatt, egyetlen fellépése alkalmával sem követte el a színpadon a legkisebb hibát sem. Aki az ő tanítványa volt, annak a hírneve egyszer s mindenkorra meg volt alapozva: a közvélemény pusztán Roscius nevéért, gyakran érdemén felül is, égig magasztalta. Cicero beszéli, hogy egy Eros nevű színészt kegyetlenül kifütyült a közönség. A szerencsétlen színész kétségbeesetten Rosciushoz menekült, és megkérte, hogy vegye pártfogásába, tanítsa. Roscius vállalta is, mert látta, hogy tehetséges: és a fiatalember hamarosan kora egyik legkitűnőbb színészévé lett.

Pompeji csillaga

Cicero barátja volt a híres tragikus színész, Clodius Aesopus is. Róla sokkal kevesebb adatunk maradt, mint Rosciusról, de Horatius és Cicero nyilatkozataiból tudjuk, hogy éppen olyan híres volt a tragikus szerepekben, mint Roscius a komikusokban, sőt Cicerótól azt is tudjuk, melyek voltak leghíresebb alakításai: Agamemnón, Aiax, Teukrosz. Szerepeibe annyira beleélte magát, hogy szinte önkívületben játszott; egyszer megesett vele, hogy mikor királyi haragjában meg kellett fenyítenie egyik szolgáját, oly hatalmas erővel ragadta meg színésztársát, hogy megfojtotta. Ennek persze nem lett semmiféle következménye, hiszen az a színész rabszolga volt. Aesopus is óriási vagyont gyűjtött, és rengeteg kitüntetésben volt része: előkelő barátai voltak, és tisztelt tagja volt a római előkelő társaságnak. Utoljára Pompeius színházának felavatásán lépett fel, i. e. 55-ben.

A császárkor elején, mikor a régi műfajok lehanyatlottak, és divatba jött a színházi szórakozások könnyebb fajtája, a bohózat, a mimus és a balett (pantomim), újabb sztárok tűntek fel. Ezek között a legnagyobb hírnévre jutott a két híres pantomimszínész: Püladész és Bathüllosz. Más kitűnő táncos színészek neveit is ismerjük ebből a korból: arannyal fizették Nomius, a népszerű Hülasz, Marcus Pileius Pierus művészetét; ezt az utóbbit egy felirat „Pompeji csillagá”-nak nevezi; egy másik felirat azt mondja Gaius Theodorusról, hogy „minden pantomimek fényessége, aki még az isteni császárt is rabul ejtette művészetével”.

De ezek a híres és vagyonokat kereső sztárok nyomába sem léphetnek e kor legnépszerűbb, szinte istenített pantomimusának: Püladésznek. Tragikus tárgyú mitológiai balettekben aratta szédületes sikereit. A megrendítő és könnyes drámai akciók és szenvedélyek mestertáncosa. Különösen Bacchus szerepében elragadó volt; egy egykorú görög költő azt írja róla, hogy igazán az égből szállt alá, mintha isten lett volna;

ha az istenek királynője meglátta volna mondja egy másik költő -, bizonyára fiának követeli. Egy feliratból tudjuk, hogy óriási összegekért vidéken is fellépett, például Pompejiben, az Apollo-ünnepen. Ebben a korban többnyire még maga a sztár táncolta egy-egy pantomim minden szerepét, a női szerepeket is; csak később vettek a sztárok maguk mellé mellékszereplőket, hogy egész művészetüket a főalak ábrázolására fordíthassák. Püladész még maga táncolta Dido szerepét; Dido megható története Vergilius révén a színpadon is a legnépszerűbb témák közé tartozott, amellett, hogy festők, szobrászok, szőnyegszövők lépten-nyomon ábrázolták.

Püladésznek híres színésziskolája is volt. Népszerűségének legfényesebb bizonyítéka, hogy nevét az utána következő száz évben számos színész felvette, mint később a Nero-korabeli híres sztárnak, Parisznak nevét is.

Róma szépsége

Az ókor legfényesebb színpadi csillaga, Parisz, Nero korában élt. Nemcsak a közönség rajongott érte, nemcsak könyökig dúskált az aranyban, nemcsak előkelő urak barátságát és előkelő hölgyek, sőt császári hercegnők kegyeit élvezte, hanem benső barátja, mulató cimborája volt magának a bolond császárnak is. Neróval együtt főzte a terveket a császár anyjának, Agrippinának meggyilkolására, de mikor a dolog balul ütött ki, és Agrippina kieszközölte a császártól, hogy többi vádlóit példásan megbüntesse, a császár színből kénytelen volt kegyetlenül elbánni titkos cinkosaival; jellemző azonban, hogy Parisz büntetlenül úszta meg ezt az aljasságot, vele szemben Agrippina is tehetetlen volt. Együtt ivott, mulatott, dőzsölt a császárral, és emellett tanította a táncművészetre, mert Nerónak szent meggyőződése volt, hogy ő császárnak is kitűnő ugyan, de mégiscsak a világ egyik legtehetségesebb művésze, akinek nem szabad a tehetségét parlagon hevertetnie.

De ennek a nagy hatalomnak és dicsőségnek igen szomorú vége lett: mikor Nero maga is fellépett már a színpadon mint táncművész, egyre veszedelmesebb versenytársnak tartotta Pariszt, és egy szép napon valami ürüggyel kivégeztette. Ezzel természetesen megkaparintotta a dúsgazdag művész óriási vagyonát is.

Századokig fennmaradt a híre Apellész tragikus színésznek, aki fiatal éveiben dédelgetett kedvence volt az őrült Caligula császárnak. A császár valósággal imádta a gyönyörű hangú művészt, de ez nem akadályozta meg abban, hogy egy őrült pillanatában kegyetlen tréfát ne űzzön vele. Suetonius, a császárkori udvari pletykák szorgalmas gyűjtője, írja Caligula életrajzában, hogy egyszer a császár megállt Jupiter szobra előtt, és azt kérdezte Apellésztől, melyikük tetszik neki jobban. A színész egy pillanatig habozott a felelettel, mire a császár kegyetlenül megkorbácsoltatta; miközben a szerencsétlen művész kétségbeesetten rimánkodott kegyelemért, a császár egyre a hangját dicsérgette, s azt mondta, hogy jajgatásában is kellemes és művészi. Mikor később a Marcellus-színházat restaurálták, és nagy ünnepséggel felavatták, Vespasianus császár minden művészt aranykoszorúval és 40 000 sestertius (10 000 forint) díjjal jutalmazott; ez alkalommal Apellész ennek az összegnek tízszeresét kapta: 100 000 forintot.

Ugyancsak az őrült Caligula kedvence volt annak a kornak egyik leghíresebb táncművésze, Mnester is. Ezt annyira szerette, hogy ha valaki a színházban Mnester tánca közben nemtetszésének legkisebb jelét adta is, a császár azonnal páholyába hozatta, és sajátkezűleg korbácsolta meg. Egyszer egy római lovag Mnester tánca közben hangos megjegyzéseket tett; a császár azonnal odaüzent neki egy

századossal, hogy rögtön induljon Ostiába, s a legközelebbi hajóval Mauretániába (a mai Marokkóba), és vigyen oda Ptolemaiosz királynak ilyen tartalmú levelet: „Annak, akit ezennel hozzád küldök, semmi jót és semmi rosszat ne tégy.” A szerencsétlen lovag hamarosan éhen halt.

Híres színésznőkről sokkal kevesebb adatunk van; érdekes azonban az, hogy a VI. században, Justinianus uralkodása alatt is divatban voltak a táncos darabok és ezzel a sztárok is, mert éppen az ő korából maradt ránk két híres ókori művésznőnek a neve: Theodora volt az egyik, Chrysomallo a másik. Annyit tudunk róluk, hogy a színpadon is, a magánéletben is zajos sikereik voltak: Theodora császárné lett, mindketten fejedelmi vagyont szereztek, és villájuk kényelmét és keleti fényűzését akármelyik mai színpadi csillag megirigyelhette volna.

A balett népszerűségével és a sztárok kultuszával együtt járt, hogy a tánc valóságos járvánnyá vált Rómában; minden valamirevaló házban tartottak balettmestert, s öregje-fiatalja szenvedélyesen lejtette a ritmikus és egyéb táncokat. A modern táncőrületnek is megvan hát az antik előzménye. Ezzel azonban együtt járt a műkedvelősködés elharapódzása is. Előkelő magánházakban a háziasszony és házikisasszony sem szégyellte, hogy vendégei előtt fellépjen, sőt a nagy vacsoráknak és mulatságoknak ez volt a koronája.

Az ókori színpadi csillagokat túlélte nagy hírük; az a másik Parisz, akit Domitianus császár végeztetett ki a Via Flaminián, éppen olyan népszerű volt, mint Nero-korabeli elődje.

Martialis pedig egyik legszebb versében örökítette meg emlékezetét:

> Utas, ha jársz a Via Flaminián,Állj meg e márvány síremlék előtt: E sírban Parisz nyugszik és véle Róma szépsége, Egyiptom humora, Művészet, báj és tréfa és gyönyör. Színpadunk dísze és örökre gyásza: Parisszal itt e néma sírba hullt.
>
> (Révay József fordítása)

A KÖLTŐ FELTÁMADÁSA

Ó, milyen szép volt az a nyári délután, ott a Nagyszombat utcai amfiteátrum kétezer éves köveinek izzásában, emberek és állatok halálos viaskodásainak emlékeivel körülöttem! Hányszor verte fel halálhörgés és harsány diadalordítás ezeket a visszhangos falakat! Háromezer néző leste itt valamikor emberek és állatok izmainak gyilkos feszülését, az utolsó rimánkodást a nyomorult életért, a kegyelemdöfést, a vért és halált, ezt az akkoriban mindennapos és mégis örökké új és izgalmas színjátékot. Aztán kihunyt Róma napja, elfogytak a gladiátorok, és elhulltak a légiók, s az amfiteátrum roppant falait szép lassan eltemette az évezredek finoman szitáló pora.

A por dombbá púposodott, s fölötte legendák foszlányait lebegtette a könnyű szél: talán Sicambria volt itt valamikor vagy éppen Etzelburg, de királyi vár lehetett, különben nem maradt volna rajta századokig a Királyhegy név, azaz csak addig, amíg le nem hordták a 48 000 köbméternyi földtömeget, s ki nem fejtették a királyi hegy mélyéből Aquincum katonai amfiteátrumát.

Most itt állok a legfelső üléssor peremén, múlt és jelen határán; milyen furcsa, ahogy az óriási romot körülölelik a józan és célszerű mai paloták sima felületei és egyenes vonalai! S Róma és Pannónia örök ölelkezésének szinte kőbe faragott jelképe itt az amfiteátrum tőszomszédságában az Árpád Gimnázium. Akik innen kirajzanak, továbbviszik és nemzedékről nemzedékre továbbadják a humanista hagyományok kiolthatatlan fáklyalángját.

A néma koporsó

Odalent megint a halál állít meg: római kőkoporsók pihennek súlyosan és mozdulatlanul, mint fáradt óriások, az óbudai utca hangos forgatagában. Halottak örök lakásának faragták valamikor ezeket a zömök szarkofágokat, s valóban örök lakások: az évezredek fogai nem őrölték meg egyiket sem; de hol vannak a halottak? Elomlottak, elenyésztek, elvegyültek az anyafölddel, vagy századok viharai nyomtalanul szétszórták poraikat. S talán ezért nem ijesztő az üres szarkofág, s a római halálnak hatalmas emlékei előtt talán ezért nem gondolok soha a halálra, hanem inkább az életet keresem a hideg és néma kövek mögött: vallatom a köveket, és izgatottan figyelem, mikor szűrődik fülembe az idők messzeségéből rég halott ókori testvéreim

hangja.

Így szólalt meg itt is az egyik szarkofág, amelyet a Daru utcából szállítottak ide, majd innen 1960-ban az Aquincumi Múzeum kertjébe; a Daru utcában találták 1938-ban, egy római családi sírkertben, azon a területen, ahol a tudósok az Aquincumban élő szírek telepét sejtik. Hogy mit kerestek szírek itt Aquincumban? A szírek voltak a birodalom leghíresebb íjászai, s itt a Dunavonalon nagy szükség volt rájuk, mert a folyton nyugtalankodó bal parti barbár jazigok nyilai ellen nem lehetett karddal és lándzsával harcolni. A kommagenei, ituraeai, emesai, palmürai szír íjászok aztán itt a Duna-vonalon szolgálati idejük letelte után megtelepedtek, családot alapítottak, s harmadik nemzedékük már nevében is elrómaiasodott.

Nem csoda hát, hogy Aquincumban is volt szír telep, a mai József-hegy oldalában, ott, ahol ezt a szép sírládát is találták. Milyen szép szokás volt ez: ott temették el kedveseiket, a lakóházuk mellett, a kis sírkertben! Nem váltak meg tőlük, hogy a halálon túl is együtt maradjanak azok, akik szerették egymást.

Szép ez a szarkofág. A fedelének ugyan már csak kisebbik fele van meg: feltörték vagy felrobbantották, hogy hozzáférjenek a koporsóban sejtett kincsekhez, ékszerekhez, arany és ezüsttárgyakhoz. Magának a sírládának nem sokat ártott az erőszakos feltörés: kisebb sérülésekkel megúszta. Kétoldalt egy-egy szárnyas Genius búslakodik: örök szimbóluma a gyásznak. Közöttük a terjedelmes feliratos mező, a sírkövek és szarkofágok legértékesebb része: ettől várjuk a vallomást.

A vallomás

Vall is a kő, de mindjárt az első szavaknál elcsuklik a hangja. Mikor a szarkofágot feltörték, nemcsak a fedelét zúzták össze, hanem a feliratról is lepattant néhány szilánk, a világháborús ostromban pedig az alatta bevésett sírvers is megsérült; mindjárt az első sorban hiányzik a halott neve, s megsérült még a hetedik sor második szava is. De azért megértjük a néma kő töredékes vallomását; ha nem is hallom a halott nevét, megtudom, hogy katona volt, az egyik szír íjászezred fiatal katonája: húszéves korában halt meg, s mindössze három évet szolgált. Anyja, Aelia Marcia állította a feliratos kőkoporsót „legdrágább fiának” és testvére, Aelia Apollónia.

Egyéb személyes vagy családi vonatkozás nincs a sírfeliraton, de annyit máris elárul, hogy Aelia Marcia özvegyasszony volt: hiszen ha élt volna a férje, azt is megnevezné a felirat. A férj, a fiatal katona édesapja, akkor már ott nyugodott a családi sírkertben; valóban, a fiatal katona szarkofágja mellett még egyet találtak, de ezen nem volt felirat. Azonban egyebet is elárul a fiatal katona sírfelirata: a csapattestet, amelyben szolgált; erről pedig már régen tudjuk, hogy Szentendrén állomásozott, ahol akkor az Ulcisia Castra nevű katonai tábor védelmezte a Duna vonalát.

Úgy. Tehát a család Aquincumban lakott, a fiú Szentendrén szolgált. Hazajött meghalni, vagy holtan hozták haza? Ki tudja már?

Közvetlenül a szűkszavú családi adatok után tízsoros verses felirat következik, amely egyáltalán nem beszél a halottról, sőt úgy tűnik fel, mintha maga a halott beszélne, és megszívlelendő intelmeket intézne az élőkhöz. Hallgassuk meg a halott hangját:

> Ingatag, omlatag és keserédes, röpke, törékeny,
> Jaj, csalafinta az emberi élet, a vége homályos.
> Hány-vet a sors, és hajszálon himbálnak a Párkák.
> Élvezd, ember, az életedet, míg futja idődből,
> Bármi a sorsod: a föld vagy a város, a tábor, a tenger!
> Venusnak kedveld a virágait, és Ceres áldott

Termését élvezd s Pallasz sok dús adományát.
Tiszta legyen lelked, szíveden jóság mosolyogjon.
Gyermekül, ifjan, férfikorodban s gyenge öregként:
Boldogan így nyugszol, s nem bánt már földi dicsőség

(Révay József fordítása)

Így beszél a fiatal halott. Azt mondja: röpke és csalékony az emberi élet, nem tudod, melyik pillanatban ér utol a halál, s ha már úgyis meghalsz, legalább élvezd az életet, amíg telik idődből; de okosan élvezd: ne csak az ételt, italt, szerelmet hajszold, ne csak Venus virágait szeresd, hanem becsüld meg Pallasz Athéné, azaz Minerva bőséges adományait is, vagyis műveld szellemedet, légy jó és igazságos életed minden percében, mert akkor nyugodt lélekkel térsz meg sírodba, és nem sajnálod itt hagyni a föld gyönyörűségeit.

Ismerős hang ez, ismerős életfilozófia, húszéves fiatalembertől nem telik ekkora bölcsesség. Igen, ráismerünk, Epikurosz hangja ez! Hányszor olvassuk a sírfeliratokon: „Az élet bizonytalan, csalóka, röpke, törékeny, sorsod a kegyetlen Párkáktól függ, élvezd hát a földi gyönyörűségeket, amíg lehet!” Így beszél Trimalchio a híres lakomán:

Haj, nyomorultak mink, csak por, hamu, semmi az ember.
Erre a sorsra jutunk, a halál ha lezárja szemünket:
Élvezzünk hát, míg vígan együtt lehetünk.

(Révay József fordítása)

És ezt ismétli a Pannóniában talált híres Acastus-pohár felirata: „Rövid az élet, törékeny a remény! Jertek, ég a lámpa, amíg lehet, igyunk, barátaim!” És jól ismerjük ezt a vidám életbölcsességet Horatius verseiből: „Ne törődj vele, mi lesz holnap! Élvezd ki minden percedet, ne vesd meg az édes szerelmeket!” És hogy még egyet idézzek: „Bort és illatszert és drága rózsák hirtelen hervadó virágait hozasd ide, míg módod, korod és a három Párka fekete fonala megengedi!” Sírfeliratunk kísértetiesen emlékeztet az epikuroszi életbölcsességnek erre a horatiusi fogalmazására.

Viaskodás az éjszakában

Ezt a szép verset néhai Nagy Lajos, régészetünk büszkesége, az aquincumi orgona felfedezője találta meg és adta ki, és ő volt az első, aki a vers epikuroszi jellegét hangsúlyozta. A sírversekben egyébként alig találunk egyéni, megragadó hangot, újszerű költői kifejezéseket és emelkedettebb művészetet, de ez a vers szép: verselése jó, stílusa csak ritkán zökken, a költő a rég bevált s kissé már meg is kopott szólamokat eléggé ügyesen rakta össze újra. Olvasott ember volt, és jól verselt, annyi bizonyos. De vajon miért vésetett a gyászoló anya ilyen epikureista ízű verset korán elhunyt fia sírjára? Igen, igen, bizonyára azt akarja mondani vele, hogy íme, az élet milyen ingatag és tünékeny, a halál még a fiatalembert is elragadja, tehát amíg tartanak napjaink, élvezzük bölcsen és nemesen az életet, igyuk ki minden borát, szakítsuk le minden virágját.

A névtelen fiatal katonára gondolok, akinek mindebből semmi sem jutott, aki „még élni sem élte az életet”, s máris „halni kell neki, halni”. Ezen a csöndes nyári estén, a napfényes déli séta után, vele beszélgetek, és furcsa sorsára gondolok. Tudom, hogy az ókorban jóval alacsonyabb volt az emberek átlagos életkora a mainál, de meghalni húszévesen, az ifjúság virágjában, igen, az irigy istenek kemény bosszúja volt ez, úgy hitték, a zord Párkák sötét és kaján

mesterkedése. S a fiatal halál szomorúságát még azzal a kegyetlenséggel is tetézte a sors, hogy letörölte a kőről a fiatal katona nevét. Majdnem 1800 éve állja már a kőkoporsó a gyilkos idő acsarkodásait, és győzelmesen állja, de egy-két szilánkja lepattan, s magával viszi az ifjú katonanevét a feledésbe. Ó, ha tudnám, ki volt, mindjárt közelebb érezném magamhoz! Így csak testetlen árnya imbolyog előttem a léthéi rétek aszphodeloszai között, a messzi századok opálos derengésében.

És amint a csöndes nyáresti órán a verssel játszadozom, és megpróbálom magyar hexameterekbe kerekíteni a szép és bánatos latin versek áradását, megint csak utamat állja egy sérülés: igen, a vers hetedik sorának elején is lepattant egy kőszilánk, s most hiába töröm a fejemet, nem tudom kitalálni, milyen szó lehetett valamikor itt, a mai üresség helyén. Csak néhány betűroncs ködlik fel homályosan a kövön, mintegy csontváza az eltűnt latin szónak. Hiába, nem találom az élő szót, nem tudom latin zengéssel megtölteni a megsántult és kicsorbult hexametert. Bosszant a barbár, aki összezúzta a kőkoporsó fedelét, és lepattantotta a kőszilánkot innen, a hetedik sor elejéről. Pedig mindenáron tudni akarom az elmosódott latin szó titkát: tudni akarom, hogyan szerkesztette meg a költő a szokatlan összefüggést Venus, Ceres és Minerva között. A kő azonban kegyetlenül ellenáll, a szó sötét leplekbe burkolódzik.

Hangfalán, szívós viaskodás ez az éjszaka csöndjében. Most már a vadászszenvedély tüzel. Hiszen értem én a szöveget e nélkül a makacs szó nélkül is, ez már legfeljebb csak halványan módosíthatja az értelmet... igen, igen, de hátha éppen az a szó döntő fordulatot adna a vers értelmezésének? Hátha ezen fordul meg minden? Egy belső hang ösztökél: ne add meg magad! Hát nem is! Meg kell találnom azt a szót! Igen, függetlenítem magam a betűroncsok szarkalábjaitól, csak a józan észre hallgatok: milyen szót kíván ide a nyelvtani szerkezet és az értelem? Igen, igen, így bizonyosan rátalálok a rejtélyes kulcsszóra. Az éjszaka csöndjében egymás után bukkannak fel a többé-kevésbé ide illő latin szavak; szépen sorba rakom őket, és rendre megvizsgálom: melyiket tehetném be a versbe? Versről van szó, vigyázzunk, figyelmeztetem magamat, mert fantáziám mellett most is őrt áll a filológus, hogy a szó szépen illeszkedjék a hexameter mértékébe: no, ennek a követelménynek egyik-másik meg is felel, hanem is éppen az, amelyet legjobban szerettem volna beiktatni. És most még egyszer: versről van szó, tehát meg kell vizsgálnom, nem akrosztichon-e a vers? Ha igen, akkor könnyű megállapítani, hogy milyen betűvel kell kezdődnie a hetedik sornak: ha nem, akkor szabad a vásár! A hetedik sor első betűje teljesen ép a kövön: E betű. Nézzük tehát, hogy szabad-e elvetni.

A csoda

Csak egy pillanatig tartott az egész, és máris megtörtént a csoda. Végigfutottam a sorok kezdőbetűin, s íme, a betűk egyszerre mintha kigyulladtak volna, és máris olvastam az akrosztichont: Lupus fecit.

Hagyján, hogy a hetedik sor E betűjét nem szabad megváltoztatni, mit érdekel most engem a felirat lappangó szava? A szilánk, az áldott kőszilánk, amely itt lepattant a kőről, egyszerre meteorrá változott, és tündöklő fényességet gyújtott a sír és a vers fölött. Lupus készítette vagy Lupus írta a sírverset, s a messzeségek ködéből egyszerre kibontakozott a fiatal katona sírversének költője, Lupus.

Olyasféle izgalmat éreztem, mint a varázsló: mintha rejtelmes varázsszavakkal, és hieratikus hókuszpókuszokkal halottat támasztottam volna fel. A szó meghalt, a költő feltámadott! Íme, találkoztam az aquincumi költővel, az első költővel, akit Pannónia földjéről ismerünk. Nem is a költőt kerestem: reménytelen vállalkozás lett volna arra gondolni, hogy megkeressem a vers szerzőjét. S íme, a titkok függönye szétvált, és megjelent mögötte Lupus, a költő! Most már nem törődtem a rejtelmes szóval, most már mindent megértettem.

Íme, távoli századokban élt itt egy ember, aki ritmusokkal és metrumokkal játszadozott, aki versbe foglalt örömet és fájdalmat, aki élet és halál titkain elmélkedett zengő sorokban.

És most egyszerre mohó kíváncsiság rohant meg: szerettem volna közelebbről is megismerni a költőt. De hogyan induljak el? Hol keressem? Hol is kereshettem volna másutt, mint a feliratokon?

Mindig a feliratok azok, amelyek a kezünkbe adják az aranykulcsot, amellyel az ókori titkok zárjait felnyithatjuk. Nos, nagyon sok feliratunk van, amelyeken a Lupus név szerepel; ismerünk Lupust az itáliai feliratokról, van savariai, vagyis szombathelyi Lupusunk, de van aquincumi is! Igen, állítólag Rómer Flóris (1815-1889), a kiváló régész látott egy falkarcot, a hajógyár-szigeti helytartói palota egyik megmaradt faldarabján, és ezen a falkarcon, elolvasta a Lupus nevet, sőt azt is, hogy ez a Lupus a II. tartalék-légió, vagyis az aquincumi háziezred centuriója, mondjuk: századosa volt. Nem, nem, erről a Lupusról le kell mondanom, mert ingatag alapja volna az azonosításnak, de meg mi köze is lehetett a II. légió tisztjének a szentendrei szír íjász közlegényhez?

Szerencsére a feliratok nem hagytak cserben: van egy sírfeliratunk Szentendre területéről, s ezen is ott szerepel a Lupus név. Ezt a sírkövet egy kisfiúnak, a kilencéves Aelius Lupusnak állíttatta az apja, Aelius... -és most megállhatunk, mert az apa másik neve hiányzik, csak betűtöredékek maradtak belőle. Mindössze annyit árul el a felirat az apáról, hogy decurio volt, vagyis városi tanácsnok; feliratunk felfedezője szerint altiszt. Nekünk mindegy. Mindenképpen lehetséges, hegy éppen úgy hívták, mint a fiát, és az is lehetséges, hogy ismerte az epikureista költészet közhelyeit, és ezekből nem volt nehéz összeeszkábálnia a sírverset.

Hát persze, ez csak afféle játék az éjszakában. Igen, igen, a felfedezés izgalmában messze kalandozik a képzeletem: már-már megfogtam a költőt, s egyszerre csak megint kisiklik a kezemből. Pedig hiába, még most sem mondok le erről a szentendrei Aelius Lupusról, az apáról, ha csakugyan így hívták; a fiúra nem gondolok, hiszen kilencéves gyerek nem írhatott ilyen verset. Mindenképpen szeretnék ragaszkodni Szentendréhez, hiszen ott szolgált a katona, ott ismerték legjobban; ott voltak bajtársai, ismerősei, talán rokonai is: ezek közt keresem a sírvers költőjét. Milyen furcsa: a katonának ismerjük a korát, a családi és szolgálati viszonyait, de nem ismerjük a nevét, a költőnek ismerjük a nevét, viszont egyáltalán semmi mást nem tudunk róla.

De most szöget üt a fejembe a fiatal katona kettős élete. Családja Aquincumban lakott, bizonyára már nagyon régóta: az anya és a testvér neve elárulja, hogy a család az Aelius törzsbe tartozott, vagyis Hadrianus császár törzsébe, tehát az ő uralkodása alatt szabadult fel a rabszolgaságból: i. sz. 117-138 között. A szarkofág a tudósok egyhangú véleménye szerint a
III. század elejéről való, nem is lehet későbbi, mert Severus Alexander császár a szír íjászokat
i. sz. 230 körül elvitte Szentendréről. De hiszen most már, szinte észrevétlenül, kezd megvilágosodni a fiatal halott árnya is a messzi századok derengésében. Ha anyja és testvére az Aelius törzshöz tartozott, feltétlenül odatartozott ő is. A sírfeliraton megmaradt a nevéből elöl egy Q betű; ez kétségtelenül a Quintus név rövidítése... tehát egyszerre csak ismerjük a katona első két nevét: Quintus Aelius. Igen ám, de megmaradt a kövön nevének utolsó három betűje is: - oni. Idézem egy pillanatra húgának a nevét: Apollónia, s azonnal fölmerül bennem a gyanú, hátha a fiatal katonának is ez volt a neve, csak férfinév alakjában: Apollonius. A sírfeliraton megmaradt három betű ezt a gyanúmat bizonyossággá erősíti, íme, nemcsak a költő lép ki az éjszakából, hanem a fiatal katona is: Quintus Aelius Apollonius.

Quintus Aelius Apollonius

Szép éjszaka volt ez, a feltámadások éjszakája. Mire odakint hajnalodik, már színes látomásban elevenedik meg képzeletemben a néma kőkoporsó mögött az egyszerű szír család élete és halála. Látom az ifjú katonát az íjászezred gyakorlatain, látom, amint ott dolgozik Severus császár hatalmas útépítkezéseiben, látom aztán betegen, Aquincumban, talán a római fürdőben, talán a szülői házban. Látom a riadalmat az özvegyi házban, látom az Ulcisia Castra-i tanácsnok megdöbbenését fiatal rokona halálán. Látom a zokogó anyát, amint megbeszéli vele a sírfeliratot, és látom a kőfaragókat, amint nagy igyekezettel vésik a vers szokatlanul hosszú sorait a koporsó feliratmezejére, s közben bizony néha egy-egy helyesírási hibát is ejtenek.

Látom a könnyes temetést és utána a fásult napok hosszú sorát. Ott üldögél a sírkertben fakó alkonyatokon Aelia Marcia, a boldogtalan anya és Aelia Apollónia, a bánatos kis testvér, megöntözik a virágokat, és fátyolos szemmel olvasgatják a jól ismert feliratot:

Boldogan így nyugszol, s nem bánt már földi dicsőség...

Quintus Aelius Apollonius, a fiatal katona, eltűnt örökre. Koporsója sokáig ott állt a véres játékok arénája mellett, ahol valamikor bőven omlott a vér, s irgalmatlanul aratott a halál. És íme, most a véres falak tőszomszédságában az élet himnusza harsan: megszólal a költő, Lupus, aki az öröm dalát zengi, s túlharsogja a vad idők dübörgését. Évoé! - zengi a fiatal halott a sírból; Évoé! - zengi a költő, aki majdnem 1800 évig szunnyadt maga is, s most, mikor kilép távolba enyésző századok ködfüggönye mögül, az élet örömét és szépségét hirdeti a késő utódoknak.

BÖLCSESSÉG CSILLAGA

Deinokratésznek, a hírhedt görög szobrásznak - aki az Athosz-hegyet egyetlen szoborrá akarta kifaragni - mégis sikerült megalkotnia a remekművet, amely megőrizte nevét: ez a remekmű az ókori Alexandreia városa, amelyet ő tervezett Egyiptom új ura, Ptolemaiosz - Nagy Sándor tábornoka - megbízásából. A város egészen a modern várostervezés elvei szerint épült: utcái derékszögben metszették egymást, s középületeit a tervező, rendeltetésük szerint, egy-egy körzetben tömörítetté. A Brukheion volt a tudomány és a hatalom középpontja, a Szarapeion a vallási élet fellegvára. Alexandreia (Alexandria) alapításától (i. e. 331) fogva az ókori világkereskedelem egyik gócpontja, két pompás kikötőjével; rendeltetésének mintegy szimbóluma volt a kikötőket védelmező kis Pharosz szigetnek majdnem 500 láb magas világítótornya.

Kereken egymillió lakos élt ebben a világvárosban, s ennek egyharmad része volt szabad ember: ez az egyharmad rész az ókori rabszolgatartó társadalmak törvénye szerint -több mint 600 000 rabszolgát tartott a legnyomorultabb sorban; a kizsákmányolás valóságos magasiskolája volt ez, a „milliók egyért” elvnek véres megtestesülése. A lakosság vegyes és tarka, mint minden nemzetközi városban; legtöbb benne az egyiptomi, kevés a görög, és sok a zsidó: ezek külön két kerületben laktak. Egész Egyiptomban a zsidóság száma ebben az időben egymillió volt. De az egész lakosság, nemzetiségi különbség nélkül, izgága, nyakas, pökhendi népség volt, és ebből magyarázható a léptennyomon ki-kirobbanó sok véres csetepaté.

Túlzás nélkül keleti Rómának lehetne nevezni Alexandriát; I. Ptolemaiosz, az alapító, megépíttette a gyönyörű palotákat, a királyi palotát, a Kaiszareiont, a színházat, a Stadiont; Nagy Sándor síremlékét, a Semát; és főképpen a Muszeiont, a hellén tudomány fellegvárát. És hiába rendezett be II. Ptolemaiosz világhírű állatkertet, csupa ritka állattal, a város legnagyobb nevezetessége, híressége, szíve mégiscsak a Muszeion maradt.

Egy ókori akadémia

A Muszeion (Múzsák otthona) nem csupán épület volt, gyönyörű pergolákkal, csarnokokkal és termekkel és természetesen óriási könyvtárral (félmillió tekercs), hanem egyúttal nagyszabású

tudományos intézmény is. Az állam itt gyűjtötte össze a legkitűnőbb tudósokat, akik itt lakást, ellátást, fizetést és adómentességet élveztek. „A Muszeion filozófusai” - így nevezték őket közösen étkeztek a nagy éttermekben, dolgozhattak a könyvtárban, vitatkozhattak az oszlopos sétacsarnokokban, és előadásokat is tarthattak, bár nem az egyetemi előadás, hanem a tudományos kutatás volt a kötelességük és hivatásuk. Ezért a Muszeion nem is egyetem, hanem inkább az első ókori Tudományos Akadémia volt, amely munkásságának súlypontját a természettudományokra vetette; volt ugyan a Muszeionnak filozófiai, filológiai és történeti kutatóintézete is, de a kutatók java része mégis az asztronómia, a matematika, fizika és az orvosi tudomány művelője volt. Nagy szó ez abban a korban, amikor az öncélú spekulatív filozófiát tekintették minden tudomány koronájának.

S még nagyobb lett a jelentősége akkor, amikor - az i. sz. II. század végén Ammoniosz Szakkasz feltámasztotta a platóni idealizmust, és megalapította az „újplatonikus” filozófiai irányzatot. Ez az irány Platón ideatanából indult ki, s minden filozófiai rendszert igyekezett magába olvasztani. Célja merőben ellentéte volt a természettudományos gondolkodásnak: eksztázis útján eljutni az istenség szemléletéig!

Tudósok és rajongók

Ezt az öncélú irányzatot Plotinosz (204-270) alapozta meg azzal a tanításával, hogy minden a szellemből ered, tehát a lélek alakítja az anyagot, ami a Jónak vagyis az istennek ellentéte; a Jóhoz, vagyis az ős-egy istenhez a filozófiai gondolkodás útján jut el az ember, éspedig úgy, hogy a lélek „kilép önmagából”. Ez az eksztázis.

Ez a felelőtlen metafizikai spekuláció még Plotinosz tanítványánál, Porphüriosznál sem okozott súlyosabb bajokat, de végzetesen lejtőre sodorta az újplatonizmust a IV. századi Jamblikhosznál, akinek a rendszerében már 360 felsőbb lény, 21 uralkodó isten és 42 természetisten szerepel; vele eljutott ez az irányzat a miszticizmushoz; ő már jövendölt is, kiváltságos hívei pedig a theophoroszok (az istenhordozók) csodákat is tettek; ha kellett, vízen jártak; tűz és fegyver nem fogta őket; ha kellett, akár esőt is csináltak mindenféle hókuszpókusszal, így aztán az új platonizmusból theurgia lett, vagyis csalás, varázslat, bűvészkedés. Az efféle idealisztikus eltévelyedésnek koronája a hírhedt Maximus legendás életrajza; ez a Maximus szinte rendelésre művelte a csodákat, végül aztán, éppen varázslat miatt, pórul járt és kivégezték (i. sz. 370). Ennek a miszticizmusnak egyik kirívó alakja a rosszhírű táncosnő, Pelagia, akiből a későbbi keresztény legenda szentet faragott: Pelagia (aki lényegében nem más, mint Aphrodité Pelagia, a tengerből született Aphrodité) előbb a hellén miszticizmus szentje, aztán megtér, megkeresztelkedik, férfiruhába öltözik, belép egy szerzeteskolostorba, és most már a szentség leple alatt folytatja mágikus mesterkedéseit.

Ezekkel a rajongókkal és álszentekkel szemben állt az alexandriai Muszeion, az egzakt, empirikus tudományok akadémiája. A misztikus elfajulással szemben a Muszeion tudományos irányzata gyökeresen szakított az idealisztikus filozófiai rendszerekkel: elszakadt minden olyan irányzattól, amely a tényeket, a valóságot, az igazságot a maga spekulatív rendszerébe akarná belekényszeríteni. És ámbár az újplatonizmusnak megvan az az érdeme, hogy tömörítette a hellenizmus szellemi erőit a kereszténység ellen (bár egy húron pendült vele a miszticizmusban), mégiscsak az alexandriai akadémia egzakt tudományossága tartotta fenn a kereszténység tudományellenes tanításával és erőszakosságával szemben a haladó tudomány jogát és igazságát. Az alexandriai tudománynak - pozitív eredményei mellett igazi nagy jelentősége ez a magatartás: az állásfoglalás a tudományos gondolkodás és kutatás szabadsága mellett, az egyház ellen, amely minden haladás kerékkötője.

Egyház és tudomány

A Muszeion vezetői mindig az egzakt tudományok legkiválóbb képviselői voltak; s köztük egyike a legjelentősebbeknek Theón, aki magyarázatokat írt Aratosz és Eukleidész fizikai műveihez és Ptolemaiosz csillagász híres művéhez, az „Almageszt”-hez. De Theón nevét nemcsak tudományos művei tartották fenn, hanem az a tény is, hogy apja volt a Muszeion utána következő vezetőjének, Hüpatiának, a kitűnő csillagásznak és matematikusnak.

A kor, amelyben Hüpatia élt, tanított, alkotott, és vértanúhalált halt, Alexandria legviharosabb néhány évtizede (370-415). II. Theodosziusz, a gyermekcsászár kora ez (408-450), amikor nővére Pulcheria, majd felesége, Eudoxia, az egykori híres vagy hírhedt Athenaisz kormányozta a kelet-római birodalmat. Az egyház és a tudomány alexandriai harcának egyik protagonistája Oresztész, a helytartó: minden ízében hellén, igazi literary gentleman, aki csak afféle látszat-keresztény volt, egy tragikus korváltás mezsgyéjén. Tisztelte a tudományos kutatás szabadságát, baráti kapcsolata volt Hüpatiával, és ezért a felizgatott keresztény közvélemény azzal vádolta, hogy áldozatul esett Hüpatia mágikus mesterkedéseinek. Ezt a vádat csak megerősítette az a magatartása, hogy minden hatalmával ellene szegült a fanatikus pátriárka, Kürillosz túlzásainak.

A századforduló idején már szinte napirenden voltak a véres összetűzések hellének és keresztények között; 391-ben a keresztények elfoglaltak egy görög templomot és megcsúfolták a hellének szent tárgyait; erre a görögök kereszténypogromot rendeztek, majd visszavonultak a Szarapeionba, az újplatonikus Olümpiosz vezetésével. A gyilkolásért Theodosziusz kegyelmet adott, de a Szarapeiont le kellett rombolni. 401-ben a keresztények lerombolták Gazában Marnasz templomát, mire a görögök ismét kereszténymészárlást rendeztek. Mindez megismétlődött Alexandriában.

Egy népgyűlésen a Kürillosz-párti antiszemita Hierax pogromra izgat, mire Oresztész elfogatja; éjjel aztán a zsidók kereszténypogromot rendeznek, másnap a keresztények zsidómészárlást; Oresztész is, Kürillosz is jelentést tesz a császárnak, de Kürillosz ötszáz fegyveres szerzetest hoz be a városba; ezek megrohanják és bántalmazzák Oresztészt, sőt egy Ammoniosz nevű barát meg is sebesíti. Ezt Oresztész kivégezteti; Kürillosz pedig szentté avatja. Itt kezdődik a fanatikus, kicsinyes, diktatórikus, erőszakos és ellenszenves pátriárka gyászos szereplése: lényegileg az egyház első szervezett fellépése a tudomány szabadsága ellen, a babona szolgálatában.

Persze Hüpatia személye és magatartása váltotta ki elsősorban Kürillosz ádáz dühét. Hüpatia egyike volt azoknak az akadémikusoknak, akik előadásokat is tartottak. Előadásaira tódult a hallgatóság, mert az egyházi reakciónak ebben a fanatikus dühöngésében szomjasan szívták magukba a haladó tudomány akkor világhírű képviselőjének, Hüpatiának reális, tárgyilagos, misztikaellenes tanításait. Kürillosz veszedelmesnek tartotta az egyházra a tudomány szabadságát, s mivel olyan ember volt, aki semmitől sem riadt vissza, a maradi egyház és a haladó tudomány kérdését egyszerűen úgy oldotta meg, hogy meggyilkoltatta Hüpatiát.

Tonzurás vérebek

Ez a vérmes keresztény hitvitázó, a hellenisztikus műformáknak ez a kontár utánzója, annál veszedelmesebbnek érezte Hüpatia működését, mert keresztény püspök is akadt, aki lelkesedett érte, magasztalta, és hűségesen kitartott mellette: tanítványa, Szüneszziosz ptolemaiszi püspök, Oresztész mása, ez az ízig-vérig hellenisztikus műveltségű ember, akit akarata ellen tettek püspökké. Szüneszziosz hellén maradt a püspöki székben is, beszédeit és körleveleit mindig megküldte Hüpatiának, átnézés és kijavítás végett: hiszen tanítványa volt, tőle tanulta az egzakt tudományok becsülését, a tudomány szabadságának tiszteletét, s leveleiben „anyám és testvérem” megszólítással illette.

De Kürillosz szemében éppily veszedelmes jelenség volt az olyan újplatonikus misztikusok rajongása is, mint amilyen Damaszkiosz volt, a retorika és filozófia professzora s később az athéni egyetem vezetője; ez a bárgyú, misztikus, álmok és látomások rajongója, kegyhelyek bolondja, egyúttal Platónt magyarázta, és rajongott Hüpatiáért, azt írta róla, hogy káprázatos szépség, erényes, szerény, a szellem és a műveltség megtestesülése, a művelt társaság középpontja. Akiért hellének és keresztények egyformán rajonganak, az csak veszedelmes lehet az egyházra. Aki filozófusköpenyben járt, astrolabiumot szerkesztett, világhírű asztronómus, mechanikus és geometriatudós volt, aki éppen úgy szemben állt a tudományellenes egyházzal, mint a misztikumba fulladt újplatonizmussal, az ellen legjobb érv a „fizikai megsemmisítés”. Damaszkiosz nyíltan megírja, hogy Kürillosz volt Hüpatia gyilkosa; mert az igazi gyilkos a felbujtó.

Voltaire is tonzúrás vérebeknek nevezte azokat a szerzeteseket, akiket Kürillosz becsődített Alexandriába, hogy a „boszorkányt” elnémítsák. A fanatizált szerzetesek, egy Petrus nevű lector vezetésével, megrohanták az előadásáról hazafelé igyekvő Hüpatia kocsiját, őt magát lerántották a földre, elhurcolták a Kaiszareion templomba, amelyen már ekkor ott büszkélkedett a kereszt, darabokra tépték és elégették, 415 márciusában. Ad maiorem dei gloriam.

Halál és megdicsőülés

Hüpatia előtt is szerepeltek már nők a filozófiában, de java részük a misztikus rajongás híve volt: megszállott, mint az a Szoszipatra, aki Pergamonban a filozófia tanára lett, de egyúttal valósággal hellén szent és próféta, bár férje, Eusztathiosz, annak a Julianosz császárnak (361-363) barátja volt, akinek a hagyományát folytatta Hüpatia, s aki ellen ádázul küzdött irodalmi téren is Kürillosz. Lincselés is volt már, éppen Julianosz idején, mikor az alexandriai hellének meggyilkolták Geórgiosz pátriárkát, aki üldözte a hellén kultuszokat.

De soha még addig olyan gyalázatosan nem némították el a szabad szót és a szabad gondola-tot, és soha még addig oly gyalázatosan nem gyilkoltak meg a „szeretet istene” nevében tudóst, mint ahogy meggyilkolták Hüpatiát, akit ezzel a tudomány vértanújává avattak. Giordano Bruno sorsa ez, a kereszténység letörölhetetlen szégyene.

Mert Hüpatia célja nem volt más, mint legyűrni a „galileai babonát”, vagyis óvni és biztosítani a tudományos kutatás szabadságát.

Életének és tragikus halálának két nagy tanulsága maradt. Egyik, hogy a nő felszabadítása és egyenjogúsítása a tudományt is új értékekkel gazdagítja; a másik: hogy az egyház, már majdnem kétezer éve, hol a feudális, hol a kapitalista, hol az imperialista államhatalom segítségével, mindmáig minden erejével igyekszik gúzsba kötni a tudomány és a gondolat szabadságát.

Több mint 75 éve, hogy C. Kingsley híres regénye, a „Hypatia” megjelent (1883); a regény helyesen ismeri fel Hüpatia összefüggését Julianosszal és a hellenizmus védelmével, de a szerző, egyházi és politikai elfogultságai miatt, teletömi a regényt romantikus hazugságokkal. A múlt félszázad közvéleményében ez a Kingsley-féle romantikus Hüpatia-kép élt, és legfeljebb Leconte de Lisle rajongó verse, az „Hypatie”, a Poèmes antiques egyik legjellegzetesebb vallomás. A parnasszista költő romantikus ókorszemlélete hitvallás a szépség, a színek és formák örök költészete, a görögség előtt; Hüpatia a görög kultúra szimbóluma, megtestesülése Platón szellemének és

Aphrodité testének.

Ez persze teljesen hamis kép. Egy kis drámatöredéke (Hypatie et Cyrille) sokkal közelebb jár a valósághoz. Hüpatia a végzetes napon elindul előadására, a dajka könyörög, hogy ne menjen, de Hüpatia hajthatatlan. A dajka figyelmezteti: „Tu vas mouri.” (Meghalsz.) Hüpatia pedig ezt feleli rá: „Je vais être immortelle.” (Megdicsőülök.)

Mégiscsak a kortárs, Palladasz alexandriai költő remek görög epigrammája fejezte ki leghűségesebben Hüpatia tudós és harcos életének igazi értelmét (ford. Révay József):

Ha látlak, és ha hallom tiszta hangodat.
Az égbolt szűzi csillagfénye int felém;
Mert, bölcs Hüpatiánk, a messzi csillagok
Törvényeit kutatni szántad életed:
Te, bölcseletnek tiszta fényű csillaga.

ad maiorem dei gloriam (magyarul: istennek nagyobb dicsőségére) -a trentói (tridentinumi) zsinat (1562-1563) határozataiban első ízben megfogalmazott egyházpolitikai elv, minden egyházi szándék és cselekvés képmutató igazolására; később a jezsuiták jeligéje

Amenemhet, III. - egyiptomi király i. e. 1856-1814, a Labürinthosz néven ismert hatalmas havarai templom építője

Athenaisz (401-460) - görög költőnő, Leontiosz athéni retorikatanár leánya. II. Theodosziusz császár feleségül vette (421), s ennek fejében Athenaisz a keresztény hitre tért, és felvette az Eudoxia nevet. Később regényes szerelem szövődött közte és Paulinus testőrparancsnok között, ezért kénytelen volt elhagyni az udvart, alig másfél évtizedes házasság után; Jeruzsálembe költözött, s ott is maradt haláláig

Baedeker, Karl (1801-1850) - német könyvkereskedő; az angol John Murray (1778-1843) mellett az első hiteles modern útikönyvek kiadója. Neve, a „baedeker”, ma már egyszerűen útikönyvet jelent

Barthélemy, Jean Jacques (1716-1795) - francia régész; Voyage du jeune Anacharse (Az ifjú Anakharszisz utazása) c. méltán híres és népszerű művében mesterien rajzolja meg a görög társadalom életét az i. e. VI-V. században

Bél Mátyás (1683-1749) -tudós történetíró, latin nyelven megírta Magyarország történetét és földrajzát

Bernadotte, J. J. (1763-1844) -francia marsall; miután XIII. Károly svéd király örökbe fogadta, XIV. Károly néven svéd király lett, s megalkotta a svéd-norvég perszonáluniót. A ma is uralkodó svéd királyi család alapítója

Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius -az i. sz. 514. év konzulja. Nagy Theoderich kancellárja; kolostoraiban másoltatta az ókor irodalmi és tudományos műveit, s így vetette meg a közép- és újkori műveltség alapjait

Cassius Dio Cocceianus -történetíró, i. sz. 229-ben konzul; görögül megírta nyolcvan könyvben Róma történetét, alapításától a saját koráig. Műveiből csak az i. e. 68 - i. sz. 47. évek története maradt ránk

commedia dell’arte -olasz rögtönzött vígjáték vagy bohózat, vándorkomédiások adták elő; állandó szereplői voltak (típusok): a

bohóc (Arlecchino), az orvos (Dotlore), az együgyű apa (Pantalone), a ravasz szobalány (Marionette). A XV. sz. óta a XVIII. sz. végéig igen népszerű volt

Diels, Hermann (1848-1922) - német filológus, berlini egyetemi tanár, a görög filozófia kutatója

Edison, Alva Thomas (1847-1931) - amerikai feltaláló és tudós; feltalálta az izzólámpát, a fonográfot, tökéletesítette a távírót, a telefont, a hangosfilmet stb.

Erisz - a görög mitológiában a civakodás istennője. Péleusz és Thetisz lakodalmán, mivel nem hívták meg, bosszúból aranyalmát dobott a vendégek közé, ezzel a felirattal: A legszebb nőnek. Ezért a szépségkirálynői címért három istennő versenyzett, Héra, Pallasz Athéné és Aphrodité. Parisz volt az ítélőbíró, s ő Aphroditének juttatta az aranyalmát; jutalma a világ legszebb asszonya lett: Helené, Meneláosz spártai király felesége. Emiatt tört ki a trójai háború

Hebbel. Fr. (1813-1863) - német költő és színműíró. Híres drámája: Judith

Hedin, Sven (1865-1952) -svéd Ázsia-kutató és utazó; több expedíciót vezetett Belső-Ázsiába; kitűnő könyvekben foglalta össze utazásainak értékes tudományos eredményeit

Hérosztratosz -epheszoszi polgár; hogy világhírre tegyen szert, és nevét megörökítse, i. e. 356-ban, Nagy Sándor születése éjjelén, felgyújtotta az epheszoszi Artemisz-templomot, az ókori hét világcsoda egyikét. Büntetésül kínpadra vonták, s így végezte életét

Heyse, Paul (1830-1914) - német költő, regény- és drámaíró

Kingsley, Charles (1819-1875) - angol regényíró; forradalmi szellemű, munkásmozgalmi regényein kívül leghatásosabb műve a Hypatia, a politikai és vallási fanatizmus kíméletlen megbélyegzése

Kipling, Rudyard (1865-1936) - angol író; indiai tárgyú elbeszélő művei közül leghíresebb A dzsungel könyve

Kolumbus (Cristóbal Colon, Cristoforo Colombo; 1446-1506) - híres utazó. Amerika felfedezője

Kutuzov, Mihail (1745-1813) -orosz tábornagy, a borogyinói csatában (1812) leverte Napóleont, s utána a berezinai átkelésen megsemmisítette hadseregét

Küiosz (i. e. 559-529) - perzsa király, a perzsa birodalom megalapítója

literary gentleman (irodalmi úriember) - angol szólás; értelme: irodalom iránt érdeklődő művelt ember, műkedvelő író

Massilia (mai nevén: Marseille) - i. e. 600 körül alapított görög gyarmat Dél-Galliában; az ókori kereskedelem nyugati gócpontja

Mommsen, Theodor (1817-1903) - német történész, a római jog és politikai történet kutatója és összefoglalója. Legjelentősebb művei: Róma története és az ókori latin feliratok gyűjteménye

Petrie, William Matthew Flinders (1853-1940) - angol egyiptológus, londoni egyetemi tanár; kiváló tudományos eredményeket ért el ásatásaival, főképp Tell-el-Amarna területén, ahol királysírokat és babiloni ékírásos emlékeket tárt fel

praetorium -a római táborban a fővezér sátra, a városokban a hadsereg parancsnokának palotája, később a császári testőrség (praetorianusok) kaszárnyája

Prokopiosz -görög történetíró, az i. sz. VI. században, Justinianus

császár alatt (527-565) Konsztantinupolisz városparancsnoka, Belizár hadvezér titkára. Anekdota (historia arcana) c. művében a császár halála után hevesen támadta a császárt, feleségét, Theodorát és Belizárt

Rómer Flóris (1815-1889) - archeológus, a pannóniai római emlékek feldolgozója és rendszerezője

Sasfiók - E. Rostand (1868-1918) francia drámaíró Napóleon fiáról írt drámájának címe; szállóige a nagy emberek tehetségtelen vagy szerencsétlen fiainak megjelölésére. Ilyen volt Kaiszarion is, Caesar és Kleopátra fia (szül. i. e. 48), akit anyja császárnak szánt; Octavianus meggyilkoltatta (i. e. 31)

Schliemann, Heinrich (1822-1890) - német archeológus; feltárta a homéroszi Tróját, majd Mükéné, Tirünsz és Ithaka régiségeit, s jelentős művekben írta meg ásatásai eredményeit

Szeszosztrisz -egyiptomi király; újabban helyesen azonosítják a XII. dinasztia (i. e. 1995 és 1800 közt) I. Uzertezen nevű fáraójával

Stein Aurél (1863-1943) - magyar származású angol Ázsia-kutató Tell-el-Amarna -egyiptomi város Memphisz és Théba közt; ma az Echet-Aton nevű város mellett romterület; 1887 és 1892 óta eredményes ásatások színhelye

Thüssztész -a görög mitológiában a Pelopsz család vérfertőző és vérengzőőse
Torma Károly (1829-1897) - archeológus, Dácia (Erdély) és Aquincum római régiségeinek kiváló kutatója tribunus -a római hadsereg törzstisztje Trier -ókori római nevén Augusta Trevirorum, a római birodalom nyugati caesarjainak

székhelye, értékes római emlékekkel Voltaire, F. M. Arouet (1694-1778) -francia filozófus és író, a felvilágosodás harcosa; műveiben kíméletlenül küzdött a vallás, a babona s mindenféle maradiság ellen

Ptolemaioszok

I. P. Lagi (Szótér) 323-285 VIII. P. Szótér (II.) 117-107 és 88-81

II. P. Philadelphosz 285-246 IX. P. Alexandrosz 107-88 és 88-81

III. P. Euergetész 246-221 X. P. Alexandrosz (II.) 80

IV. P. Philopatór 221-204 XI. P. Nothosz (Auletész) 80-51

V. P. Epiphanész 204-181 XII. P. 51-45

VI. P. Philométór 181-146 XIII. P. 51-44

VII. P. Euergetósz Kleopátra 51-30 (II.) Phüszkón, 146-117 XIV. Ptolemaiosz Kaiszarion

Római császárok

Augustus i. e. 27-i. sz. 14 Maximinus Thrax 235-238 Tiberius 14-37 Gordianus 238-244 Caligula 37-41 Philippus Arabs 244-249 Claudius 41-54 Decius 249-251 Nero 54-68 Volugianus 251-253 Galba 68-69 Valerianus 253-260 Otho 69 Gallienus 253-268 Vitellius 69 Aurelianus 270-275 Vespasianus 69-79 Probus 276-282 Titus 79-81 Diocletianus 284-305 Domitianus 81-96 Constantius (I.) 293-306 Nerva 96-98 Galerius 293-311 Traianus 98-117 Maximianus 286-309 Hadrianus 117-138 Maxentius 307-312 Antoninus Pius 138-161 Constantinus (I.) 306-337 Marcus Aurelius 161-180 Julianosz (Julianus) 361-363 Lucius Verus 161-169 Valentinianus (I.) 364-375 Commodus 180-192 Gratianus 375-383 Septimius Severus 193-211 Valentinianus (II.) 375-392 Caracalla 211-217 Theodosziusz (I.) 379-395 Heliogabalus 218-222 Theodosziusz (II.) 408-450 Severus Alexander 222-235 Valentinianus (III.) 425-455 Justinianus (I.) 427-565

UTÓSZÓ

Tőlünk, mai emberektől nagyon messze van az ókori világ élete, amelyről ez a könyv szól. Alig több mint száz éve zajlott le a szabadságharc; közvetlen múltunkhoz tartozik, emléke ma is eleven, de már nem mesélnek róla élő tanúk, s ez már meghúzza a végleges választóvonalat a jelen és a történeti múlt között. Több mint ezer éve telepedett le a magyar nép mai hazájában, s ez az esemény szinte megfoghatatlanul messze van a legtöbb ember számára.

Hát még az a majdnem kétezer évvel ezelőtti kor, amelyben a rómaiak éltek hazánk területén, amikor az aquincumi romok még virágzó város házai voltak, amikor még éltek azok az emberek, akiknek sírköveit most a múzeum falai mellett szemlélhetjük!

S a rómaiak csak a befejező szakaszát jelentik az ókor történetének. Mögöttük a múltban ott vannak a görögség századai; s az olvasók gyakran meglepődnek azon, hogy a görög irodalom első nagy alkotásait, Homérosz jó két és fél évezredes eposzait úgy olvashatják, akár egy mai szerző műveit. És milyen fiatal mindez a négy-ötezer éves múltra visszanyúló egyiptomi és mezopotámiai történelemhez mérve! Végtelen távolságnak érezheti ezeket az évezredeket az az ember, aki ritkán tekint ki saját korának határai közül.

De ha jól meggondoljuk, ez a néhány évezred, amely első pillantásra olyan rettenetesen soknak tűnik számunkra, tulajdonképpen csak egészen kis része az emberiség hosszú fejlődésének. Nem ezer vagy tízezer, hanem több százezer éven keresztül tartott az a hosszú, rettenetesen lassú fejlődési folyamat, amelynek során az ember kiemelkedett az állatvilágból, szerszámokat készítő, a tüzet felhasználó, tagolt nyelven beszélő, társadalmi közösségben élő lénnyé vált. Az őskor évszázezredein keresztül az ember gyűjtögetéssel és vadászattal tartotta fenn magát, abból élt, amit a természet készen nyújtott számára - de ezt sem volt könnyű megszereznie. Egész élete a természeti erők szeszélyeinek volt kiszolgáltatva. Csak hat-hétezer éve annak, hogy a Föld néhány területén (elsősorban Észak-Afrikában és Elő-Ázsiában) a földművelés és az állattenyésztés kialakulásával az ember kezdett megszabadulni ettől a kiszolgáltatottságtól, a természetből élő, de azt át nem alakító életmódtól. Ekkor jöttek létre az alapvető kézművesmesterségek, mint a fazekasság és szövés-fonás, majd később a fémek felhasználása és megmunkálása: a réz-, bronz- és vaseszközök új, fejlettebb termelési módszereket, nagyobb eredményeket tettek lehetővé.

Gazdagabb, jobban élő emberi közösségek, nagyobb, sűrűbben lakott területek, a kultúra fellendülése jelezték az új termelési eszközök és módszerek eredményeit. A fejlődés egyre növekvő méretei, a bonyolultabbá váló gazdaság és társadalom erőteljesebb szervezést és irányítást tett szükségessé, ami vezetői hatalmat összpontosított egyes emberek és embercsoportok kezében. A termelés növekedése pedig lehetővé tette: egyesek megélhessenek anélkül, hogy szerszámmal a kezükben maguk is dolgozzanak -mások munkája eredményéből. Az ősi vagyonközösséget és társadalmi egyenlőséget a vagyon és társadalmi helyzet különbsége kezdte felváltani, így vezetett el a fejlődés az osztálytársadalom és állam kialakulásához, legelőször Mezopotámiában és Egyiptomban, i. e. 3000 körül.

A Tigris, az Eufrátesz és a Nílus termékeny völgyei, amelyeket sivatagok és puszták öveznek, alkotják a civilizáció bölcsőjét, az ókori történelem első színterét. Valamivel később a civilizáció kiterjed a szomszédos vidékekre - Szíria, Kisázsia, Irán -, majd a távolabbiakra is, mint India és Kína. Ezekben a társadalmakban a kultúra új, döntő fontosságú eredménye az írás kialakulása. Ezek a korai írásrendszerek - az ékírás, a hieroglifírás stb. -nehézkesek, bonyolultak és megfejtésük ugyancsak sok fáradságába került az újkor kutatóinak. De a lényeg az, hogy ezeken az írásos feljegyzéseken keresztül ettől kezdve közvetlenül szólnak hozzánk az elmúlt idők emberei. Az írás megjelenésével kezdődik meg a tulajdonképpeni történelem, mintegy ötezer évvel ezelőtt.

Több mint kétezer éven át az ókori keleti államok haladtak az emberi fejlődés élvonalában. Ez a haladás azonban lassú volt: Mezopotámiában a sumerok és akkádok királysága, majd ababiloni és az asszír birodalom, Egyiptomban pedig a három nagy korszak, az ún. Ó-, Középés Újbirodalom egymásutánja nagy vonásokban szinte ugyanazt a képet tárja elénk, egészen a perzsa birodalomig, amely az i. e. I. évezred közepén a régebbi államokat leigázva, az egész Közel-Keletet egyetlen óriási államban fogja össze.

Az egymást váltó uralkodóházak és birodalmak korában csak lassan és keveset változnak a dolgok; a véres harcok, hódító háborúk sorozata kegyetlenül sújtja a népeket, és sorsuk lényegében ugyanaz marad. Az egyes területek és a különböző korok államai között nincs nagy eltérés: a despotikus királyságokban a nemegyszer istenként tisztelt uralkodó mellett csak a papok, hivatalnokok, arisztokraták szűk köre élvezi a civilizált jólét áldásait; a dolgozók tömegei, a köznép és a rabszolgák nyomorban, elnyomottan és kizsákmányoltan élnek. Az ő keserves munkájuk, véres verejtékük árán épülnek a fényes városok, óriási paloták, templomok, piramisok, a despotikus hatalom roppant emlékei, amelyekre ma is bámulva tekint az utókor. A „milliók egy miatt” világa ez.

Mégis nagy jelentőségű történeti korszak ez, amely sok maradandó értékkel gazdagította az emberiséget: a civilizált életmód alapjai, a városi életforma, a kő- és téglaépítkezés, az írás, az állami szervezet, a tudományok (matematika, csillagászat stb.) alapvetése mind innen öröklődik át a későbbi fejlődésre, az európai népekre is. De az európai fejlődés tulajdonképpeni megalapozói már nem az ókori keleti népek, hanem az eredményeiket átvevő és továbbfejlesztő görögök voltak.

A görög föld az a része Európának, amely legközelebb esik a Közel-Kelet régi, nagy műveltségeinek területéhez. Már az i. e. V-IV. évezredben az elő-ázsiaival rokon őslakosság emlékeit találjuk itt, amely a III. évezredben már fejlett kultúrát hozott létre, elsősorban Kréta szigetén. A görögség ősei a II. évezred elején vándorolnak be ide, és az őslakókkal összeolvadva, a civilizáció szintjére emelkedve, kifejlesztik azt az ókori keletiekhez hasonló kultúrát, amelyet legfontosabb lelőhelyéről, Mükénéről mükénéinek nevez a tudomány (i. e. XVI-XIII. század). Ez a mükénéi kor azonban, amelynek virágzását belső háborúk és újabb görög törzsek (a dórok) bevándorlása semmisíti meg, csak előjátéka a tulajdonképpeni görög fejlődésnek; emlékét csak a hősmonda őrizte meg, amelynek középpontjában a mükénéi királyoknak a kisázsiai Trója városa ellen vívott nagy háborúja állt. Századokkal később ennek a történetét énekli meg eposzaiban a görögség (és Európa) első nagy költője,

Homérosz (i. e. VIII. század vége).

Ebben a korban már - átmeneti hanyatlás után - ismét felemelkedőben van a görögség. Ekkoriban megy végbe a sajátos görög állami forma, a polisz (városállam) kialakulása és megszilárdulása, ekkor jelennek meg a történelem színterén az olyan nagy szerepet játszó városok, mint Athén, Spárta, Korinthosz, Milétosz és még sok más kisebb-nagyobb görög állam. Ezekben a városállamokban kezdetben általában a földbirtokos arisztokrácia van uralmon, de egyre erősebben jelentkeznek az egyenjogúságért küzdő köznép politikai igényei is.

Közben a szűk földjükön gyorsan túlnépesedő görög városok gyarmatosításokkal, telepítésekkel próbálják levezetni a belső feszültséget; ennek eredményeképpen mindenfelé új görög városok keletkeznek, a Földközi-és Fekete-tenger valósággal görög beltengerré válik. Az ipar és kereskedelem fellendül, a görög államok egyre inkább kiemelkednek a csak mezőgazdaságon alapuló, paraszti életmódból. A nagy átalakulás társadalmi-politikai síkon is érezteti hatását: a VII-VI. században a legfejlettebb görög államokban megdől az arisztokrácia uralma, s Athén városában - a VI. század végén - létrejön az ókor legfejlettebb államformája, az antik demokrácia.

A görög államok csakhamar szembekerülnek az ókori Kelet legnagyobb hatalmával, a hódítva terjeszkedő perzsa birodalommal. Az V. század első évtizedeit ez a nagy harc tölti be; de a görögök a marathóni és szalamiszi csatában (i. e. 490, ill. 480) megtörték a túlerőben levő ellenség erejét, és biztosították további szabad fejlődésüket.

Az V. század a görögség klasszikus fénykora, belső virágzásának csúcspontja. Az athéni demokrácia a nagy államférfi, Periklész vezetése alatt igyekezett megvalósítani az állampolgárok legteljesebb egyenlőségét; és bármilyen korlátai is voltak ennek a rabszolgákat és idegeneket kirekesztő demokráciának, ókori viszonyok között páratlanul haladó rendszert képviselt. Ez a politikailag haladó kor kultúrájában is fényes eredményeket hozott létre: Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész tragédiái, Arisztophanész komédiái, az Akropolisz épületei és szobordíszei mindmegannyi örökre szóló emlékei a görög művészet legszebb korszakának.

A klasszikus virágkort azonban aláásták a görög államok testvérgyilkos harcai, főleg a demokratikus Athén és a katonai-arisztokratikus Spárta nagy összecsapása, a peloponnészoszi háború (i. e. 431-404). A testvérharcban elgyengült görög államok önállósága nemsokára áldozatul esett az északi félbarbár hódító katonai hatalomnak, Macedóniának, amelynek királya, Philipposz (Fülöp) i. e. 338-ban leveri és uralma alá hajtja a görögöket. Fia, Alexandrosz (Nagy Sándor) (336-323) az egyesített macedón és görög erőkkel megtámadja és meghódítja a perzsa birodalmat. A görögség világa egyszerre óriási mértékben kiterjed. A fiatal hódító korai halála után ugyan széthull a Földközi-tengertől Indiáig terjedő óriási birodalom, de a belőle létrejött új államokban (Egyiptom, Szíria, Macedónia, Pergamon) mindenütt a görög kultúrát terjesztő macedón-görög vezető réteg kormányoz. A következő századokban, az ún. hellenisztikus korban (i. e. III-I. sz.) a görög kultúra nemzetközivé válik, a speciális népi vonások helyett az általános emberi kerül benne előtérbe, mindenütt elterjed és közkinccsé teszi a polisz-államok fejlődése során felhalmozott kulturális értékeket.

A hellenisztikus államok hatalmának viszonylag rövid idő múlva egy új, nyugaton felemelkedő állam vet véget. Róma, a kis itáliai parasztváros, századokon keresztül vidékies egyszerűségben élt, és nem avatkozott bele különösebben a kor „világpolitikájába”. Az arisztokrácia és köznép (patríciusok és plebejusok) közti belső harcok és a szomszédok ellen folytatott hosszú, szívós földszerző háborúk kötötték le minden energiáját. Katonai győzelmeivel és ügyes szövetségi rendszer kiépítésével Róma az i. e. IV. században már egész

Itália ura lett.

A következő (i. e. III.) században azután Róma kilép Itália határai közül, és harcba száll az egész földközi-tengeri térség hegemóniájáért. Jó száz éven keresztül húzódó, rendkívül véres küzdelemben - három háborúban, amelyben volt idő, hogy Róma maga is a pusztulás szélén állott - leveri és elpusztítja Karthágót, a Földközi-tenger nyugati medencéjén uralkodó hatalmas kereskedőállamot, majd kelet felé fordulva, az i. e. II. század folyamán megtöri a hellenisztikus államok erejét, és közvetlen vagy közvetett formában uralma alá hajtja a Földközi-tenger keleti partjait is. A mediterrán terület egyetlen nagyhatalom uralma alatt egyesül.

A római terjeszkedés nagy, világtörténetileg jelentős eredménye volt a görög kultúra átvétele és a római kultúra kifejlesztése, annak mintájára és azzal versengve. Rövid távon azonban főleg negatív hatások jelentkeztek: a világbirodalom, alighogy létrejött, máris súlyos, hosszan tartó válságot élt át. A hódítások hasznát a római uralkodó osztály fölözte le; a római nép, a parasztság a háborús terhek és a rabszolgamunka versenye következtében tömegesen ment tönkre. A római arisztokrácia elnyomta saját népét és a szövetségeseket egyaránt, a végletekig kizsákmányolta a rabszolgákat, és iszonyú rablógazdálkodást folytatott a meghódított területeken, a provinciákban. A II. század végén a Gracchus testvérek adtak hangot a nyomorgó parasztság követeléseinek, de próbálkozásukat fegyveres erővel nyomták el, és ugyanerre a sorsra jutottak a rabszolgák felkelései, köztük a legnagyobb is, amelyet Spartacus vezetett (i. e.

74-71). Csak az itáliai szövetségeseknek sikerült - fegyveres harc árán - kivívni a politikai egyenjogúságot. Legtovább tartott azonban a harc magán a római polgárságon belül az arisztokratikus és demokratikus irányzat között. Az i. e. I. században egymást követték a véres polgárháborúk. Marius és Sulla küzdelme, majd Catilina összeesküvése jelzik a társadalmi ellentétek kirobbanásait. A leghatalmasabb vezető politikusok ideiglenes megegyezése, az ún. első triumvirátus, csakhamar Pompeius és Caesar polgárháborújába torkollik; a győztes Caesar egyeduralmának azonban meggyilkolása vet véget (i. e. 44. március Idusán). Újabb véres harcok, a második triumvirátus katonai uralma, majd felbomlása után Antonius és Octavianus polgárháborúja eredményeként végre nyugvópontra jut a helyzet: a győztes Octavianus -Augustus néven - a köztársasági álruhában kialakuló új monarchia első császáraként biztosítja a békét a sokat szenvedett birodalom számára (i. e. 31).

A társadalom szerkezetében nem történt alapvető változás; de az ésszerűbb kormányzás, a legnagyobb visszaélések kiküszöbölése és egyáltalán a béke megteremtése elég komoly javulást jelentett. Az i. sz. I-II. század a római birodalom életének fénykorát jelentette. A zsarnok császárok szeszélyei legtöbbször csak közvetlen környezetüket sújtották, és nem veszélyeztették komolyan a nagy tömegek életét. Azonban a külső - mindenekelőtt a germánok részéről fenyegető - támadások veszélyét csak időlegesen sikerült kiküszöbölni; a birodalom gazdasági szerkezete pedig sohasem volt igazán szilárd, és nem tudott tartósabb, komolyabb jólétet nyújtani a tömegeknek. A rabszolgatartó rendszer túlhaladottsága, a birodalom erőinek egyre világosabban megmutatkozó kiéltsége, a gazdasági helyzet megrendülése, a szomszédok támadásainak kiújulása az i. sz. III. században már veszélyes válsághelyzetet idézett elő a birodalomban. Ebben a helyzetben rohamosan terjedt a lakosság közt egy új vallás, a kereszténység, amely kezdetben a legszegényebb, legelesettebb rétegek érzéseinek és vágyainak adott hangot. Az új vallást, amely szembeszállt a császárok hivatalos tiszteletével, eleinte hevesen üldözte az állam; később azonban, amikor már jelentékeny társadalmi erővé nőtt, megegyezést keresett vele, sőt a IV. század elején Constantinus császár államvallássá is emelte a birodalom uralkodó osztályával teljesen összebékült kereszténységet. Azonban sem ez, sem a császárok leplezetlen katonai önkényuralma nem menthette már meg az omladozó birodalmat. A IV. század végén a császári család osztozkodása következtében kettévált a birodalom; keleti része, a későbbi bizánci birodalom, még nagy átalakulásoknak és ezeréves, változatos jövőnek nézett elébe; de a tulajdonképpeni római birodalom, a nyugati rész, a germán betörések csapásai, a népvándorlás hullámai alatt roskadozva, háromnegyed százados

agónia után i. sz. 470-ben megdőlt.

Véget értek az ókor évszázadai - fényük, ragyogásuk, százarcú életük visszavonhatatlanul eltűnt a múltban. A következő, szegényesebb, barbárabb évszázadok, sőt általában az egész középkor látszólag visszaesést, hanyatlást jelentenek a csodálatos antik kultúrához képest. Igaz ugyan, hogy a középkor első századai valóban visszaesést jelentenek -, de a nagy, történeti méretű átalakulásoknak, egy új világ születésének mindig megvannak a maga elkerülhetetlen megrázkódtatásai. A hanyatlás egyébként is csak átmeneti és viszonylagos volt; s a középkori fejlődés, ha kezdetben szerényebb eredményeket produkált is, és sok tekintetben idegenebb tőlünk, mint az antik kor szabadabb, reálisabb szelleme, mégis szélesebb alapokat teremtett az emberiség további haladása számára, amely a feudális világon keresztül a modern Európáigvezetett. És az ókori kultúra kincsei sem vesztek el véglegesen: sok író és más művész alkotása fennmaradt. Ha keveset tanulmányozták is őket az egész középkoron át, a reneszánszban eljött felfedezésük ideje, s ismét belekapcsolódhattak az európai műveltség élő áramába.

Sarkady János

Tartalom

- I.
- ISTENEK
  - KRÉTA, A BIKAISTEN SZIGETE
  - A NAPISTEN NÉPE
  - SZKÍTÁK, GÖRÖGÖK, MAGYAROK
  - APOLLÓN FEKETE ORSZÁGA
  - EGYIPTOM TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA
  - ÖRÖK BÁNATOK
- II
- HŐSÖK
  - A KARTHÁGÓI BÉKESZERZŐDÉS
  - AZ IGAZI SPARTACUS
  - CICERO A FORRADALOMBAN
  - VÉRZŐ GALLIA
  - ŐRÜLT A TRÓNON
  - NERO KIRÁLYT KORONÁZ
- III
- VÁROSOK
  - RÓMA KIKÖTŐJE: OSTIA
  - AQUINCUM, A VÉGVÁR
  - SOPIANAE, A VIRÁGOSKERT
  - PANNÓNIA TENGERE
  - DÁCIA ARANYORSZÁG
  - KIRÁLYI VÁR
- IV.
- TENGEREK
  - A BAEDEKER KÉTEZER-ÖTSZÁZ ÉVE
  - AZ ARANYGYAPJÚ
  - KOLUMBUS ŐSEI
  - A BIRODALOM VÉRKERINGÉSE
  - MARE NOSTRUM
  - KÍNAI SELYEM RÓMÁBAN
- V.
- HÉTKÖZNAPOK
  - A KÉTEZER ÉVES ÜVEGMADÁR
  - AZ ÓKOR EDISONJA
  - HÍRVERÉS, ÜZLET ÉS POLITIKA
  - A VILÁG LEGRÉGIBB NAPILAPJA
  - MILLIÓK ÉS MILLIOMOSOK
  - DIOCLETIANUS ÁRJEGYZÉKE

- VI.
- CSILLAGOK
  - AZ ARANYHAJÚ BERENIKÉ
  - FLAVIUS JOSEPHUS A ZSIDÓ LIVIUS
  - SZÍNHÁZ ÉS BALETT
  - SZÍNPADI CSILLAGOK
  - A KÖLTŐ FELTÁMADÁSA
  - BÖLCSESSÉG CSILLAGA
  - KIS LEXIKON
  - UTÓSZÓ